

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
Д. 07.23.674. ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 397.4.21(575.2)(04)

АЙТИЕВА ГҮЛБУРАК АСКАРБЕКОВНА

**Фергана өрөөнүнүн калкынын турмушундагы зыяратчылыктын
ээлеген орду жана ролу (Кыргызстандын түштүгүнүн материалынын
негизинде)**

07.00.07 - Этнография, этнология и антропология

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертация

Илимий жетекчиси:

профессор, тарых илимдеринин
доктору О.К. Каратаев

Бишкек – 2024

Киришүү.....	3
--------------	---

**Биринчи бөлүм. Изилдөөнүн тарыхнаамасы жана булактары.
Теориялык жана усулдук негиздери**

1.1. Изилдөөнүн тарыхнаамасы жана булактык негизи.....	12
1.2. Изилдөөнүн методологиясы объектиси жана предмети.....	22
1.3. Чыгыш тарыхый жазма булактары кыргыздардын диний-философиялык түшүнүктөрү жөнүндө... ..	30
1.4. Россия империясы: Кыргызстандагы ыйык жайларды, белгилүү мазарларды изилдөөнүн тарыхнаамасы жана булактары (1876-1918).....	42
1.5. Ыйык жайлардын, мазарларды изилдөөнүн Совет доорундагы тарыхнаамасынан (1918-1991 жж.).....	50
1.6. Постсоветтик доордогу изилдөөлөрдүн абалы (1991-2023 жж).....	60

Экинчи бөлүм. Кыргызстандын түштүк аймагында жайгашкан ыйык жайлардын классификациясы. Зыяраттын каада-салттары жана жөрөлгөлөрү

2.1. Зыярат кылуучу жайлардын жайгашуу ареалы, классификациясы жана сүрөттөлүшү.....	69
2.2. Ыйык жайларга зыярат кылуунун жана табынуунун келип чыгышы. Зыярат түшүнүгү.....	83
2.3. Ыйык жайлар жана алардын сакчы, чыракчылары.....	93
2.4. Мазар басуудагы аткарылган ырым-жырым, жөрөлгөлөр.....	100

Үчүнчү бөлүм. Зыярат феномени жана ислам дини. Зыярат институтунун коомдогу орду, ролу жана функционалдык жүгү

3.1. Совет бийлигинин атеисттик саясатынын шарттарындагы ыйык жайлар жана мазарларга зыярат жасоонун абалы.....	111
3.2. Тоо-таштарга, үңкүрлөргө ж.б. табынуу.....	132
3.3. Суу булактарынын культу.....	143
3.4. Сулайман-Тоо, Дулдул-Ата, Чил-Устун, Абшыр-Сай ж.б. сыйынуу жайлары.....	151
3.5. Аялдардын ыйык жайларга зыярат кылуусу жана анын өзгөчөлүктөрү.....	175
3.6. Зыярат - салттуу исламдын көз карашынан алганда.....	185
3.7. “Чоң зыярат” - Ыйык Мекке шаарына болгон сапар	192
Корутунду.....	209
Маалымат берүүчүлөрдүн (информаторлор) тизмеси.....	210
Пайдаланган адабияттар жана булактардын тизмеси.....	212
Тиркеме	235

Киришүү

Иштин актуалдуулугу. Кыргыздар – Евразиянын эң байыркы элдеринин бири экендиги маалым. Теги байыркы кыргыздарда көөнө маданияттардын катмарлары, философиялык-диний көз караштардын баалуулуктары, каада-салт, үрп-адат, жөрөлгөлөрү сакталып келет. Ошол эле учурда кыргыз тарыхы, этнографиясы жана маданияты жалпы дүйнөлүк тарыхтын курамдык бир бөлүгү болуу менен бирге, өнүгүүсү жана калыптануу жагынан жалпы дүйнөлүк тарыхый жүрүмү артта калган эмес. Кыргыздардын этногенези, этникалык тарыхы, тили жана маданияты тарыхый тектери жакын болгон түрк-монгол, тунгус-маньжур тилдүү элдер менен жалпы этномаданий жана этногенетикалык мейкиндикте жүргөн. Кыргыздардын этногенезинде, этникалык тарыхында жана салттуу маданиятынан, тилинен Евразиянын аймактарында жашап өткөн ар кыл бай маданий катмарлардын басымдуу бөлүгү байкалат. Бул тарыхый-этнографиялык жүрүмү руханий маданиятына, анын ичине диний ишенимдердин, көз караштардын өнүгүп калыптануусуна (эволюциясына) өз таасирин тийгизген. Адамдардын диний-философиялык ишенимдери жана ага байланыштуу келип чыккан көз караштар коомдун негизги идеологиясы катары калыптанган. Алар өз кезегинде илимге негиздүү тарыхый-этнографиялык булак катары кызмат өтөрү анык. Нукура көөнөргүс мурастар, философиялык-диний ишенимдерге негизделген элдик каада-салттар, ырым-жырымдар, жөрөлгөлөр коомдогу социалдык мамилелерге, чарбалык турмушка өз таасирин тийгизди, коомдогу алакалардын ажырагыс бир бөлүгү болуп келгендиги тарыхый чындык. Диний ишенимдер, ага байланыштуу келип чыккан каада-салттар, ырым-жырымдар жана жөрөлгөлөр адам баласынын төрөлгөндөн тартып көзү өткөнгө чейинки жашоосун коштоп жүргөн. Адам баласынын курчап турган дүйнөгө болгон көз карашы, дүйнө таанымы, каада-салты, алардын үрп-адаттары, ырым-жырымдары жана жөрөлгөлөрү күчтүү үмүткө негизделген ишенимдерден,

тактап айтканда, эволюциялык негизде кылымдар бою калыптанган диний ишенимдерден, түшүнүктөрдүн негизинде келип чыккандыгы анык. Дүйнө элдеринин маданиятында, тарыхый фольклорунда ыйык ж.б. жайларга сыйынуунун, жөрөлгөлөрдүн, ырым-жырымдардын жыш кездешүүсүнүн себептерин дал ушул тарыхый-этнографиялык жагдайлар менен түшүндүрүүгө болот.

Совет дооруна чейинки жана андан кийинки мезгилдерде тарых жана этнография илиминде терең изилденбей келген илимий ургаалдуу маселелердин бири - Фергана өрөөнүндөгү зыярат кылуучу ыйык жерлер болуп саналат. Фергана өрөөнүндө кезегинде күч-кубаттуу, гүлдөп-өнүккөн маданияттар жаралып, кыйрап жок болгонун карт тарыхтын барактары күбөлөйт. Ошондой эле маданияттардын жана этностор жуурулушкан өрөөндө көчмөн жана отурукташкан турмуш кечирген калк жашаган жана байыркы дөөлөттөр жаралган аймак болуп эсептелет. Буга далил катары өрөөндөгү жүздөп саналган ыйык жерлерди, мазарларды, мечиттерди, суфий шейхтеринин күмбөздөрүн, ислам архитектурасынын үлгүсүндө салынган курулуштарды айтууга болот. Түздүк жана өрөөндү жерлерди байырлаган элдерге ислам дини таралганга чейинки доорлордо байыркы диндер, анын ичинен зороастризм, христиан дининин агымдары, буддизм таасирин тийгизсе, алар менен кошо фетишизм, тотемизм, шаманизм, магия, арбакка ишенүү, теңирчилик сыяктуу байыркы диний аң-сезим, ишенимдер менен дагы адамдардын рухий муктаждыктарын камсыздаган. Өрөөндүн калкынын диний ишенимдери, зыярат жүрүмү бул чөлкөмдөгү жана дүйнөдөгү түзүлгөн саясий кырдаалга, башкаруучулардын, жеңүүчүлөрдүн кайсы диний ишенимде болгонуна көз каранды болуп өзгөрүп тургандыгын белгилөө абзел.

Зыярат же жергиликтүү мусулмандардын ажылык сапар институту «элдик, турмуштук», башкача айтканда, салттуу исламдын көпчүлүккө белгилүү, аз изилденген рухий тажрыйбаларынын бири болуп саналат. Исламга чейин пайда болгон мазарларды (ыйык жер, жайларды) урматтап,

зыярат жасоо (басуу, табынуу) салты ортодоксалдуу мусулмандардын жектөөсүнө, каршы жасаган аракеттерине карабастан, азыркы коомдо деле диний көрүнүш, кубулуштун өзгөчө бир түрү катары сакталып эле келбестен, кыргыздардын гана эмес, жалпы Борбордук Азия чөлкөмүнүн мусулман калкынын маданияты катары руханий жашоосун бир бөлүгү.

Зыярат феномени ислам дүйнөсүнүн бардык булуң-бурчтарында тигил же бул формада кеңири кездешет. Ошол эле учурда, ал жергиликтүү элдердин диний дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрүн да таасын чагылдырат. Мазарларга сыйынуу, табынуу ырым-жырымдарынын (культунун) этникалык жактан өзгөчөлүгү, айырмачылыгы жергиликтүү элдердин каада-салттарынын, үрп-адаттарынын, зыярат жасоо (ажылыктын) жөрөлгөлөрүнүн, ырым-жырымын жасоосуна, ыйык жайлар институтунун функционалдык аткарган кызматына, ошондой эле алардын сырткы жасалгаларынан даана байкалат жана аталган себептерге көз каранды.

Изилдөөнүн максаты—Азыркы мезгилдеги Кыргызстандын түштүгүндө жашаган калктын зыярат жасоочу жайларга болгон мамилесин, адамдардын аң-сезимдериндеги ыйык жайлар катары эсептелген жайлардын диний-философиялык түшүнүктөрдөгү жана табынуунун күндөлүк жашоо турмушундагы ээлеген ордун изилдөө болуп эсептелет.

Диссертациянын автору ыйык жайларга зыярат феноменин изилдөөлөрдүн алкагында **төмөнкү милдеттерди** чечүүнү алдына койот:

- изилденүүчү проблеманын тарыхнаамасын жана булактык базасын аныктап ачып берүү;
- изилдөөнүн объектисин, предметин жана усулдук негиздерин сыпаттоо;
- Кыргызстандын түштүк аймагында жайгашкан ыйык жайларды тарыхый-этнографиялык өңүттөн классификациялоо;
- Фергана өрөөнүндө (Кыргызстандын территориясындагы эстеликтер) жана ага чектеш жайгашкан чөлкөмдөрдөгү зыярат жасоочу жайлардын тарыхый-этнографиялык жана археологиялык эстеликтер катары илимий маанилерин ачып берүү;

- ыйык жайларга зыярат жасоонун жана табынуунун келип чыгышын, “чоң зыярат” жана “кичи зыярат” түшүнүктөрүн чечмелөө;
- салттуу ислам жана табынуучу жайлардын ортосундагы жалпылыктар менен карама-каршылыктарды ачып берүү;
- республикадагы диний дискурстун маселелерин жана өзгөчөлүктөрүн мазарлардын негизинде этно-теологиялык жактан талдоо;
- табынуучу ыйык жер, мазарлардын Совет бийлигинин доорунда жүргүзүлгөн атеисттик саясатынын соңунан кийинки абалына баа берүү;
- Кыргызстандын этномаданий мейкиндигинде зыяраттын функционалдык жүгүн аныктоо; этнографиялык илимий адабияттарда көңүл бурулбаган зыяраттын өнүгүүсүнүн кайра куруу жана постсоветтик мезгилдериндеги абалына, жергиликтүү калктын жасаган мамилесине анализ жасоо;
- олуя (көзү ачык), ыйык деп кабыл алынган адамдардын бейиттерине, жаратылыш объектилерине сыйынуу жана зыярат жасоо жүрүмүндө аткарылган каада-салттар жана жөрөлгөлөрдү изилдөө;
- аялдар катышкан жөрөлгөлөр жана алардын өзгөчүлүктөрүн ачып берүү;
- суунун (булактардын) культун, тоо-таштарга (обоо таштар), үңкүрлөргө ж.б. табынууларды изилдөө;
- зыярат жасоочу жайлардын адамдардын диний кабылдоосунда жана ритуалдык практикадагы ролун аныктоо ж.б.

Илимий иштин хронологиялык алкагы. Изилдөөнүн хронологиялык алкагы байыркы доорлордон бүгүнкү мезгилге чейинки доорду кучагына камтыйт. Ыйык деп эсептелген табынуучу жайларга, мазар жана сууларга болгон адамдардын ишенимдеринин табигый-эволюциялык кубулуштарынын алкагында изилденет.

Изилдөөнүн объектиси. Изилдөөнүн объектиси бул Фергана өрөөнүнүн Кыргызстандын түштүгүнүн калкынын негизинде байыркы мезгилден баштап ушул мезгилге чейин кыргыздардын турмуштук зыяратчылыктын ээлеген орду.

Теманын изилденүү деңгээли. Кыргыздардагы диний ишенимдердин келип чыгышы жана алардын алгачкы формаларын тарыхый-этнографиялык багытта изилдөөдө В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам, Ф.А.Фиельструп, А.П. Федченко, С.М. Абрамзон, Б.А. Баялиева, В.Н.Басилов, Т.Ж.Дүйшеев, В.Д.Горячева, А. Табышалиева, К.Ж. Малтаев, А.Жапаров, Э.Ж.Шүкүров, К.И.Ташбаева, А.Асанканов, Т.Г.Оболдуева, В.Я.Галицкий, В.М.Плоских, Ю.А.Заднепровский, С.Н.Абашин, Г.П. Снесарев, А.К.Муминов, О.А.Сухарева, М.Э.Массон, В.Д.Жуков, В.Ф. Ошанин, В.Л.Огудин, Н.А. Наследов, В.И. Кушелевский, Н.И. Веселовский, А.Симонов, Н.Щербина-Кромаренко, М.Рождественский, Л.Зимин, Э.Х. Юдицкий, Ю.Г. Петраш Е.Де Южфалви де Мезо-Коведс, М.Мюллер, Ахмед Ташагыл, Т.Текин, Х.Н.Оркун, С.Й.Гөмеч, Б.Өгел ж.б. илимпоздор зор салым кошушкан.

Диссертациялык иштин илимий-практикалык мааниси. Диссертациялык иште илимий айлампага киргизиле элек этнографиялык-тарыхый талаа материалдары жыйналды; тиешелүү илимий адабияттарга саресеп жасоонун негизинде жазылып, анын жыйынтык, тыянактары жана берилген сунуштары кыргыз тарых жана этнография илимине өз салымын кошо алат деген пикирдебиз. Диссертациялык иликтөөлөрдө жыйналган материалдардын негизинде иштелип чыккан илимий иштерди, тыянак жана пикирлерди кыргыз маданияты, тарыхы жана этнографиясына байланыштуу болгон окуу китептерин жазууда, тарых, чыгыш таануу жана чөлкөм таануу адистиктеринде билим алып жатышкан студенттер, магистрлер үчүн жалпыланган окуу куралдарын, тандалма курстарды жазууда колдонсо болот.

Изилдөөнүн илимий жаңылыктары. Фергана өрөөнүндөгү зыярат кылуучу ыйык жайларга атайын илим изилдөөлөр жүргүзүлдү; тарыхый-этнографиялык, археологиялык өңүттөгү тарых-таржымалы жазылып, жаңы маалыматтар илимий айлампага киргизилди; ыйык жайларга, мазарларга табынуулардын зыярат феномени иликтенип, илимий маселелер комплекстүү планда каралды; автор тарабынан жыйналган талаа материалдарынын негизинде стационардык багытта тандалып алынган тарыхый объектилерде

комплексүү тарыхый-этнографиялык иликтөөлөр жүргүзүлдү; ар кыл жаштагы, жыныстагы информаторлордон зарыл болгон тарыхый-этнографиялык маалыматтар сурамжыланды, кагаз бетине түшүрүлдү. Сурамжылоо маалыматтары аймакта жашаган, калктын негизги бөлүгүн түзүшкөн кыргыздардан башка өзбек, түрк, түрктөшкөн тажик этносторунун өкүлдөрүнөн да алынды.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

-Кыргызстан түштүгүндөгү жайгашкан калктар, анын ичинен кыргыздар зыярат кылуучу жерлер, үңкүрлөр, тоолордо тоо этектеринде, жол боюнда жайгашкан таза булактар, шаркыратмалар, мазарлар, адам оңой менен жете албаган үңкүрлөр шактуу дарактар эсептелинет: алар көчмөн жана жарым көчмөн кыргыздардын көчүү жолунда ыңайлуу жерге орун алышкан жана аларга эс алуусу элдин малдын суусун кандырган, эс алууга ылайыктуу аз кездешкен жерлер болгон.

- адамдар жаратылышты бир бүтүн нерсе катары кабыл алышкан, жандуу жана рухий жагынан тирүүдөй мамиле кылуу салттуу дүйнө таанымдын негизги белгилеринин бири болуп саналат. Кыргыздын салттуу аң-сезими өзүн табиятка каршы койбогондугу менен айырмалангандыгы белгилүү. Кыргыздар табияттан ажырап алыстап кетүү жөнүндө эч качан ойлонушкан эмес, бүткүл жашоосун курчап турган чөйрөдөн бөлүп кароо, элестетүү мүмкүн эмес болгон;

-зыярат процессине катышуучулардын социалдык курамы биринчи кезекте адамдардын зыярат институтуна баруусуна тилектеш жана каалаган адамдар – мазарларды сактоочу шайыктар, ыйыктардын урпактары, салттуу билимди алып жүрүүчүлөр, жашы улгайган калктын басымдуу бөлүгү; теңирчиликтин идеяларын карманган кыргыз интеллигенциясынын бир бөлүгү; ошондой эле каза болгон ата-бабалардын арбактарына ишенген калктын кеңири массасы түзгөн;

-мазар, ыйык жерлердеги ырым-жырым жасоодогу жөрөлгөлөр, ырым-жырымдарды, жол-жоболор иликтөөлөр көрсөткөндөй, көзү өткөн

туугандардын арбактарын урматтоо кыргыздардагы зыярат жасоонун негизги белгилеринин бири болуп саналат, ал эми зыярат аркылуу сыйынууга ишенгендердин басымдуу көпчүлүгү үчүн зыярат биринчи кезекте арбактар менен байланыш түзүүнүн жолу болуп саналат;

- зыяратка келгендер ырым жасап, сыйынышат, балалуу бололу деп тилешет. Зыяратка чыккандардын арасында ыйык Умай эненин культуна сыйынгандары да бар экендиги шексиз. Себеби, түрк элдери Умай эненин образы жана культу бизди курчап турган бардык жаратылыш табият чөйрөсү менен органикалык бир бүтүндүктө экендигине ишенишет. Ошол себептен зыяратчылардын ыйык жерлерге тоо–таштардын, бөтөнчө өзгөчөлөнгөн дарактардын боорунан аккан туздуу сууларга же булактын башына барышы сыйынуунун кульминациялык бир баскычы болот;

- Совет бийлиги кулагандан соң, сырттан каржыланган, улам күч алып бара жаткан радикалдуу исламдын идеяларынын чабуулу мазарларга зыярат жасап сыйынууну тынымсыз жаңыланууга жана алардын жергиликтүү калктын муктаждыктарын толук канаттандырууга ыңгайлашуу жолуна түртүп жатканы маалым. Зыяраттын пайгамбардын сыйынуучу жайларга байланыштуу осуяттары менен түп тамырынан бери дал келбеши аны ислам динин бутпарастык көрүнүштөрдөн, так айтканда, алардын таасирлеринен арылууга багытталган диний агымдардын жактоочуларынын тынымсыз сынынын объектисине айланууда;

- динге ишенген жарандардын басымдуу көпчүлүгүн түзгөн мусулмандар ыйык жерлерге сыйынууну өздөрүнүн ишениминин бир урчугу (компоненти) катары кабыл алышат, Кыргызстандын руханий турмушундагы “элдик, турмуштук” ислам дини менен байланыштырып аныкташат.

- исламга, анын канондоруна туура келбеген, исламга чейинки диний ишенимдердин, агымдардын калдыктарынан, таасирлеринен арылуу үчүн аракет жасаган кыймылдардын жактоочулары Мухаммед пайгамбардын негизги осуяттарына карама-каршы келген ыйык мүрзө культуна жок кылууга

көп ирет аракет кылышкан. Мындай диний агымга XVIII кылымда Аравияда пайда болгон ваххабизм кыймылы мисал боло алары анык;

- ыйык жер, мазарларга зыярат кылгандардын басымдуу бөлүгүн кызкелин, аялдар түзөт. Мындай көрүнүштүн себеби аялдардын аң-сезиминин, психико-физиологиялык, физикалык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта. Кыргыздын ар бир үй-бүлөсү мүмкүн болушунча көп балалуу, өзгөчө эркек балалуу болууну кыялданып самачу. Баланын жоктугу аял үчүн чоң бактысыздык деп эсептелген, анткени балдардын саны башкалардын ага болгон мамилесин аныктаган;

- Кыргызстандын аймагындагы бир эле тоодо бир нече ыйык деп эсептелген үңкүрлөрү жана башка сыйынып зыярат кылуучу жайлардын бири - Сулайман-Тоо. Кыргызстан, Фергана өрөөнү эле эмес жалпы дүйнөлүк атагы бар “Ыйык Сулайман-Тоону” Эл аралык ЮНЕСКО уюму адамзаттын Бүткүл дүйнөлүк тарыхый-маданий мурастарынын тизмесине (№ 1230 менен 2009-ж.) киргизген.

- суу, (булак) салттуу ой жүгүртүү системасында тарбиялык гана эмес, экологиялык функцияны да аткарган жана экологиялык тең салмактуулукту сактаган, жаратылышка кам көрүү жана аны сарамжалдуу пайдалануу, экочөйрөнү коргоо, таза сууну сактоо ж.б. милдеттерди аткарууга багытталган өзгөчө тыюулар да болгон;

-ыйык мазарлар Кыргызстандын бардык жерлеринен кездешет. Мындай мазарларга, өзгөчө ыйык адамдардын кабырына сыйынуу турмуш-тиричиликтик исламдын ажырагыс бөлүгү болуп калды. Ыйык жерлердин ээлеринин урматына кыргыздар ашуу-белдерде, тоо жолдорунда жана капчыгайларда обоо жасап – таш үйүп курмандык кылышкан. Мындай жерлер бийик тоолуу жерлерде, өзгөчө Памир-Алай тоо системасында көп учурайт;

-Сулайман-Тоо (Ош шаары), Дул-Дул-Ат, Чил-Устун үңкүрлөрү (Араван району), Абшыр-Сай (Ноокат району), Сафид-Булан, Шах-Фазил (Ала-Бука району) мазарлары, Котур-Булак (Араван району), Мазар-Булак

(Өзгөн району), Азирети-Аюб (Жалал-Абад шаары) ж.б. тарыхый-этнографиялык, археологиялык объектилер Кыргыз Республикасындагы туризмди өнүктүрүү багытында потенциалдары өтө зор жана келечектүү.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Бул илимий иште автор Кыргызстандын түштүк аймагында жашаган калктын ыйык жайларга, мазарларга зыярат жасашы боюнча талаа этнографиялык материалдары жыйналып, илимге киргизилди; илимий адабияттар бирге, ар кыл жаштагы, ар түрдүү кесиптеги информаторлордон ыйык жайлардын адамдардын жашоосундагы алган орду, феномени боюнча оозеки маалыматтар сурамжылоо ыкмасы аркылуу жыйналып илимге киргизилди, бир системага салынды; илимий эмгекти жаратууда илимий адабияттар менен катар талаа маалыматтары, статистикалык булактар, Кыргыз УИАсынын Кол жазмаларды сактоо жана жарыялоо бөлүмүнүн айрым маалымат булактары талданып, пайдаланылды; отурукташкан калктын (кыргыз, өзбек, тажиктер) жер шартынын, көз карашынын мисалында зыярат феноменинин мүнөзү жана өзгөчөлүктөрүн ачууга аракеттер жасалды; зыярат жасоочу ыйык жайларга табынуу калктын материалдык жана руханий маданиятынын ар түрдүү жана өтө бай экендиги такталды; Кыргызстандын түштүгүндөгү калк табынган (сыйынган) ыйык жайлардын жалпы реестрин түзүү, аларды туризмди өнүктүрүүдө пайдалануу өз натыйжаларын бериши аныкталды.

Илимий иштин апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн кээ бир жыйынтыктары, маанилүү сунуштары Эл аралык жана Республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды. Илимий иштин негизги жоболору илимий тезистер, макалар катары ата мекендик жана чет элдик басылмаларда РИНЦ системасына кирген жалпысынан 14 макала чыккан.

Диссертациялык иштин структурасы: Диссертациялык иш киришүүдөн, 3 бөлүмдөн, 13 параграфтан, корутундудан, тиркемелерден жана пайдаланылган адабияттардын жана булактардын тизмесинен турат. Эмгектин жалпы көлөмү 235 бетти түздү

Биринчи бөлүм. Изилдөөнүн тарыхнаамасы жана булактары. Теориялык жана усулдук негиздери

1.1. Изилдөөнүн тарыхнаамасы жана булактык базасы

Теманын тарыхнаамасы. Борбордук Азияда азыркы Фергана өрөөнү өзгөчө орунду ээлейт. Анын аймагы 22 миң чарчы км, ал эми аны курчаган тоо кыркалары менен кошуп айтканда 80 миң кв.км жетип, Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстандын ортосунда бөлүнөт. Ал жерде 15 миллион адам же болбосо жогоруда аталып кеткен үч өлкөнүн калкынын жалпы санынын 30% жашайт. Жалпы аймактын 60% Өзбекстанга, 25% Тажикстанга, 15% Кыргызстанга тиешелүү. Бул өрөөндө Кыргызстандын калкынын дээрлик жарымы, Өзбекстандын калкынын 27% жана Тажикстандын бардык тургундарынын дээрлик үчтөн бири жашайт. Фергана өрөөнүндөгү шаарлар – Наманган, Анжиян, Маргалан, Ходжент жана Ош – бир кезде мусулман дүйнөсүнүн руханий жана маданий борборлору болушкан ¹.

Кыргызстандын тарыхын, заттык жана руханий маданиятын изилдөө багытындагы топтолгон тарыхнамаага сереп салсак, күнөстүү жергебизде, жалпы эле Фергана чөлкөмүндө орун алып жайгашкан көп сандаган табигый ыйык жайлар (мазарлар, обоолор) жана олуя, шейх, махдум, сопу, калпа, эшен суфий диний макамы бар адамдарга, ошондой эле Мухаммед пайгамбардын тукумдарынан (сейид, шурафа) жана сахаба, табеиндеринен болот деп эсептелген адамдардын кабырына (мүрзөсүнө, бейитине) зыяратчылар, жөн жай адамдар барып басып, табынып, зыярат кылган жайлар, жерлер, объектилери байыркы доордон азыркы мезгилдерге чейин өз мезгилинин өзгөчөлүктөрүнө жараша деңгээлде изилденип, чагылдырылып келгени анык.

Минтип жазганыбыздын себептери бар, мисалы бул маселе Россия империясынын маалында колониялдык саясаттын, жергиликтүү калктарды акырындык менен “орусташтыруу” процессинин (жараянынын) алкагында каралып келсе, СССРдин убагында баарыбызга белгилүү коммунисттик

¹ Ферганская долина//www.open.kg

саясий, идеологиялык себептерден, чектөөлөрдөн, жаалы катуу атеисттик саясаттан көз каранды болгонун эч ким тана албайт. Демек, ыйык жайлар СССР ыдырап кулагандан кийин гана илимий анализдин тикелей каралган предмети жана объектиси болуп калды. Бул ишенимдердин келип чыгышы байыркы замандардын түпкүрүнө барып такалат. Көптөгөн учурда алар ислам жана анын ырым-жырымдарына караганда жашоо менен аң-сезимге бир кыйла көбүрөөк сүңгүп кирген таасирге ээ болгон. Элет калкынын кайсы бир бөлүгүнүн, айрыкча аялдардын күндөлүк турмушунда байыркы магиялык–анимистикалык, шамандык жана башка түшүнүктөрдүн калдыктары менен байланышкан түрдүү ишенимдердин жана ырым-жырымдардын калдыктарын тактоодо, алардын мүнөзүн, аймактык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо советтик тарыхчы-этнографтардын кошкон салымы зор. Аны менен бирге диний ишенимдерди окуп-үйрөнүү диндин алгачкы формаларынын тарыхын кайрадан калыбына келтирүүдө (реконструкция) чоң теориялык мааниге ээ болгон. Көтөрүлгөн маселе этникалык тарыхты изилдөөдө кызыгуу жаратат, анткени көп түрдүү этникалык процесстер элдик түшүнүктөрдө, каада-салттарда, ырым-жырымдарда тигил же бул деңгээлде чагылдырылат. Советтик этнографтардын эмгектеринде бул маселе абалкы ирет өзүнүн чыныгы илимий түшүндүрмөсүн алганын белгилей кетүү керек.

Этнографтар исламдын олуяларынын культуун кеңири изилдөөгө салым кошушкан. Алар ыйык жерлерге байланыштуу каада-салттар жана ырым-жырымдар жөнүндө маалыматтарды чогултуу, бирок ошол эле учурда эл арасында сакталып калган аманаттарга негизги басым жасалган мусулмандарга чейинки ишенимдерди изилдешкен. Бирок этнографтардын материалдарында О.А.Сухарева (1960,1976)², Г.П.Снесарев (1969,1983), Н.А.Кисляков (1970), В.Н.Басилов (1970), Р.Я.Рассудова (1985), С.М.Демидов (1988) ошондой эле адам тарабынан жасалган социалдык

² Аталган авторлордун эмгектери диссертациядагы адабияттардын тизмесинде берилди. – А.Г.

мааниси жөнүндө кээ бир маалыматтарды камтыйт. Туура белгилегендей жерлердин пайда болушунун биринчи концепциясын берген тарыхчы А.Муминов (1996). Орто Азиядагы сыйынуу, «Маселеде шексиз жетишкендиктерди белгилеп ыйык жерлерди изилдөө..., дагы эле өзгөчө өзгөчөлүгүн белгилей кетүү керек изилдөө жана иштин жыйынтыгын чыгарган иштин жоктугу, ар кандай дисциплиналарда өндүрүлгөн».

Адабий булактарда сыйынуучу жайлар эстеликтер жана окшош шейиттердин жана салих адамдардын ыйык көрүстөндөрү жөнүндө берилген. Араб географы Маклисп (X-к) Хазрет-Аюб мазары жөнүндө изилдеген. Ошондой эле белгилүү авторлор: Абу Зайд Балхи (X-к), ал-Истахри (X-к), Ибн Хаукаль (X-к). Джамал Ад-Дин Карши (XIII-к.). Захир Ад-Дин Мухаммед Бабур (XV-к.) ж.б. салым кошушкан. Уникалдуу – устат Мухаммед-Хаким Хан-Туранын (1819) ыйык Чил Үстүн (Чел Сүтүн) үңкүрү жөнүндөгү изилдөө жүргүзгөн. Сыйынуу жайлары жөнүндө да айтылган анын ичинде Кокон хандыгы тууралуу Филипп Ефремов (XVIII кылым) жана Филипп Назаров (XIX кылым) орус аскерлери да баяндашкан. Колониялык мезгилде (XIX – XX кк.) сыйынуу жайлары Россиядан келген илимий интеллигенциянын арасында мусулмандар Борбордук Азияны изилдөө экзотикалык жер деп эсептелген. Алар зыярат кылуучу жерлерди экспедициялык изилдөө учурунда кокусунан же максаттуу түрдө жергиликтүү кызыктуу жерлерге изилдөө жүргүзүшкөн. Мына ушундай атактуу илимпоздордун жана ишмерлердин саякат жазууларын белгилей кетүү керек. П.П.Семенов (1858). А.П.Федченко (1871). Е. Де Южфалви де Мсзо-Ковсед (1877), Н.А.Наследов (1881). А.Симонов (1887)³. М.Наливкин (1886), В.Ф.Ошанин (1891), В.И.Кушелевский (1891)⁴. В.В.Бартольд (1894). И.Л.Яворский (1896). А.Л.Кун., А.А.Бобринский жана Н.В.Богоявленский (1895), И.А.Бржезицкий (1909), Н.Щербина-Кромаренко (1896),

³ Симонов А. В предгорьях Алая // Туркестанские ведомости, 1887. -№№ 2,3,4,5.

⁴ Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Новый Маргелан, 1891. -Т.1.-447 с.

Н.Г.Маллицкий⁵ и М.С.Андреев (1896)[21, 121-14-б]⁶. С.Лидский (1897). А.А.Бобринский (1902), М.Рождественский (1902)[149, 66-89-бб]⁷. Н.Л.Корженевский (1905), В.И.Масальский (1913)[⁸. П.Е.Кузнецов (1915). И.Кастанье(1915) ж.б. Совет мезгилиндеги (XX кылым) басылмалар да көптү камтыйт экспедицияларда кездешкен мазарлар жөнүндө жазып кетишкен. Алардын ичинен Е.М.Пещерев (1924-28), Д.Н.Кашкаров (1927). Н.А.Кисляков (1914)⁹. Н.Пальгов (1939), С.Н.Замятина (1943). М.Е.Массон (1953). С.М.Абрамзон (1953), Л.Ф.Моногаров (1959), Ю.Г.Петраш (1963). Т.Д.Баялиев (1972), Б.Дуйшеев (1986), С.М.Демидов (1988). А.И.Шевякова (1990), О.В.Горшунова (2000), Т.Каландаров (2002) ж.б. Совет мезгилинде бир нече деталдуу эмгектер жарык көргөн. Алардын ичинен өзгөчөлөнүп турган Ю.В.Кнорозов (1949), атактуу Хорезм күмбөзүнө арналган, Ыйык Шамун Набинин 27 метрлик мүрзөсү талаа материалдарынын негизинде жазылган көптөгөн пайдалуу маалыматтарды камтыйт. Ошону менен бирге мифологиялык сюжеттер, ыйыктардын сүрөттөрү менен байланышкан. В.Н.Басилов (1970), мусулман олуяларынын культуни изилдеген үчүн маанилүү болгон диний көз караштардын аймактык-коомчулук принциби бул диссертациянын идеяларын бири десек болот. Тоолуу тажиктердин объектилерине арналган эмгекте В. Н.А.Кисляков (1970) мазарларды эки топко бөлгөн. Биринчи камтылган мазарлар, алар көбүнчө олуянын мүрзөсү болгон имарат менен капталган, Экинчисине сыйланган пейзаж объектилери түздөн-түз эмес, топко таандык кылынат олуяны көмүү менен байланышкан, тактап айтканда, айрым дарактар, бак-дарактар, чоң таштар же таштар, үңкүрлөр, капталдардагы жаракалар коюлган. О.А.Сухареванын (1976) кварталдардын тарыхына арналган китебинде материалдар майда-чүйдөсүнө

⁵ Маллицкий Н.Г. Рудник погибели (Пещера «Кан- и- Гут») / К протоколу от 11 дек. 1896 г. // Туркестанский кружок любителей археологии (11 дек. 1896 г. 11 дек. 1897 г.). - Ташкент, 1897. - С. 1-18.

⁶ Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 году // Туркестанский Отдел Русского Географического Общества Ташкент, 1924. - Т. XVII. - С. 121-140.

⁷ Рождественский М. Хазрет Аюбские теплые воды и Джелаль-Абадская санитарно- гигиеническая станция / Ежегодник Ферганской области. Новый Маргелан, 1902. - Т. 1. - С. 66-89.

⁸ Масальский В. И. Россия / Туркестанский край. СПб, 1913. - Т. XXI. - 869 с.

⁹ Кисляков Н.А. Материалы по древним верованиям горных таджиков // Страны и народы Востока. М.: Наука, 1989. - Вып. XXVI. - Книга 3. - С. 249-268.

чейин берилген, анын ичинде 28 мечит жана 155 мазар боюнча маалыматтар камтылган. 1983-жылы Г.П.Снесаревдин жаңы китеби жарык көргөн жана «Хорезмские легенды», Жакынкы Батыштын диний культтарынын тарыхы боюнча жана китепте толук тарыхый жана мифологиялык өмүр баяндар берилген Хорезмдеги атактуу олуялар жазылган. Г.П.Снесарев маанилүү тыянак чыгарат Хорезмде мүрзөлөр басымдуулук кылат жана алар абдан урматташа тургандыгын белгилеген.

Исламдашуу процесси башка нукка бурулушу мүмкүн жергиликтүү олуялардын курамында чагылдырылган Фергана материалынан пайдаланып, Р.Я.Рассудова (1985) дыйкандарынын каада-салты (Кокон оазиси), мазарлар менен байланышкан. боюнча материалдардын илимий баалуулугунан тышкары ирригациялык культтар, бөлүштүрүү системасы талкууланат төмөнкү жана ортоңку бөлүктөрүндө аларга жакын жайгашкан мазарлар жана көрүстөндөр боюнча жөнүндө сөз кылган.

1990-жылдан кийин (постсоветтик мезгилде) чыгармалар чыга баштаган. Диний объектилердин толук сүрөттөлүшүн жана талдоо аракеттерин камтыган. Т.С.Саксанов¹⁰ жасаган (1991) мазарларды системалаштыруу принциптерин караган. Өзбекстандын аймагындагы материалдар, анын натыйжасында аныкталган 343 сыйынуучу жай, анын ичинен 60%дан ашыгы табигый объектилери жайгашкандыгын. Ал белгилегендей, ыйык жерлер жайгашкан республиканын аймагы бирдей эмес, келип чыгышы ар башка, тарыхый мүнөздөмөлөр, мүнөздөмөлөрдүн продуктусу болуп саналат калктын социалдык-экономикалык жана рухий өнүгүшүн белгилеген. Кыргыздардын илимге чейинки көз караштарын, дүйнө таанымын изилдеген философ А. Байбосунов алардын айды ыйык санашаарын белгилеген. Ай жаңырганда ага жүгүнүшүп, буттары басып турган жердин чөбүн жулуп алып, үйүнө алып келип өрттөшкөнүн жазат. Бул жерден баса белгилей кетүүчү нерсе – айга табынуу, отко сыйынуу ишеними

¹⁰ Саксанов Т.С. Паломничество к святым местам: традиция и современность. М.: Луч,1991.-С.134.

менен коштолгондугу болуп эсептелет¹¹. сүрөтчү М.Мюллердин изилдөөгө бир топ кыйынчылык туудурган бийик тоодо жайгашкан азыркы Араван районундагы Чил-Устун үңкүрүнө барып көрүп, изилдеп баалуу маалыматтын берген. Бул адамдын эмгегин В.Л. Огудин жогору баалаган¹². Ошанин Алтын-Мазарды 1891-ж. биринчи болуп таап жарыялаган¹³ С.П.Толстовдун, О.А.Сухареванын, А.Л.Троицкаянын, Г.П.Снесаревдун жана В.Н.Басиловдун жана башкалардын эмгектери мисал боло алары шексиз. Эмгектерде Орто Азия элдеринин (кыргыздардын, өзбектердин, тажиктердин, түркмөндөрдүн) диний ишенимдери боюнча абдан бай фактылар түрүндөгү материал топтолгон, диний түшүнүктөрдүн генезисин окуп үйрөнүү маселеси аныкталган. Г.П.Снесаревдун Хорезмдеги өзбектердин мусулманчылыкка чейинки ишенимдери менен ырым-жырымдарынын реликттери жөнүндөгү монографиясын илимге жасалган маанилүү салым деп кабыл алууга болот. Автор тарабынан топтолгон материалдардын классификациясы жана алардын диндин алгачкы формалары менен болгон генетикалык байланышын сыпаттоо, ошондой эле ал тарабынан жасалган корутундулар Орто Азия элдеринин, алардын ичинде кыргыздардын ишенимдеринин бардык изилдөөчүлөрү үчүн илимий кызыгууларды жаратары ырас. Диний түшүнүктөрдүн маселелери советтик башка авторлордун эмгектеринен да орун алган. Советтик этнографтардын, тарыхчылардын, философтордун эмгектеринде кыргыздардагы балага карата жасалуучу ырым-жырымдарга, аялдын-эненин культуна байланышкан ишенимдер жөнүндө кызыктуу маалыматтар бар. Мында биринчиден кыргыз таануучу этнограф С.М.Абрамзондун эмгектерин алууга болот. Илимпоз кыргыз элинин этнографиясы боюнча маселелер менен бирге шамандык, тотемисттик жана башка исламга чейинки түшүнүктөрдү тереңдетип

¹¹ Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе.-Ф.,1990.-С.58

¹² Огудин В.Л. Культ пещер в народном исламе/ Этнографическое обозрение. 2003. № 1.

¹³ Ошанин В. Каратегин и Дарваз. // Изв. ИРГО, 1881. Т.XVI. Вып. I. - С. 21-23.

изилдеген.¹⁴ Анын соңку монографиясында фактыларга бай материалдардын негизинде илимде алгачкы ирет кыргыздардын диний ишенимдери белгилүү бир системага салынып изилденген жана салыштырмалуу иликтөөлөргө бай экендигин белгилөөгө болот.

Кыргызстандын түштүк аймактарында жайгашкан ыйык жайларга арналган тарыхнамааны талдап кароо ар кыл маанидеги, форма, стилдеги илимий адабияттарды төрт топко бөлүп кароо диссертациядагы максаттарды ишке ашырууга төп келип, негиз болоорун байкадык. Биринчи топтогу тарыхнамага байыркы доордон, орто кылымдардын Кыргызстандын Россияга көз каранды колония болгонго чейинки мезгилди камтыса, Россия империясы жергебизди геополитикалык, стратегиялык, саясий, экономикалык, маданий, илимий ж.б. өңүттөн карап изилдегени маалым.

Ошол мезгилде Кыргызстанга Россиядан ар кыл кесиптеги интеллигенциянын өкүлдөрү, билимдүү аскер кызматкерлери, падышачылык администрациянын чиновниктери, саякатчы, жазуучулар элибиздин заттык жана руханий маданиятын, анын ичинде ыйык жайларды, мазар, обоолорду изилдешип, эл арасынан уламыштарды, каада-салттарды, ал жерде жасалуучу ырым-жырым, жөрөлгөлөрдү ж.б. баалуу материалдарды чогултуп илимий эмгектерди жазышкан. Дал ушундай мүнөздөгү эмгектер тарыхнааманын ушул тобуна кирмекчи. Үчүнчү топтогу тарыхнамага Совет бийлиги орногондон кийинки мезгилде жаралган илимий жана башка стилде жазылган басылмалар, адабияттар кирет. Ал эми төртүнчү топко кайра куруу мезгили жана СССР ыдырап жоюлган соң, Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин жаралган илимий адабияттарга анализ жүргүзүлмөкчү.

Биз изилдеп жаткан теманын тарыхнаамасына тикелей киришип жатып, бул проблеманын эске алуучу өзгөчөлүктөрүнө токтоло кетүүнү туура таптык. Себеби, ыйык жерлерге, мазарларга зыярат кылуу диний ишенимдин, сыйынуунун архаикалык көөнө формасы болсо дагы азыркы

¹⁴ Абрамзон, С.М. К семантике киргизских этнонимов [Текст]/ С.М.Абрамзон. СЭ, №3. М.: [б.и.], 1946. – С. 123-132.

учурда жашап жаткан элдердин айрым бир бөлүгүнүн диний ишенимдеринин органикалык бир бөлүгү катары дале болсо кызматын өтөп келет. Тактап айтканда, зыярат байыркы диний ишенимдер—фетишизм, анимизм (жаратылыштын айрым бир заттарын ыйык тутуп сыйынуу, алардын да жаны, ээси бар деп ишенүү), теңирчилик (көк асман, жер, күн, ай ж.б. асман телолоруна сыйынуу), шаманчылык (бакшы, бүбүлөрдүн, табыптардын ишмердүүлүгү), суфизм (ат-тасаввуф агымынын олуяларынын, шейхтеринин, пир, эшен, калпа, сопуларынын кабырларына табынуу), жаратылыш кубулуштарына (жер, суу, дарактар, таштар) ж.б. сыйынуулар менен тыгыз байланышкан. Муну жазганыбыздын дагы олуттуу себеби, эгер байыркы жазма булактарда биз жогоруда санап кеткен диний ишенимдердин, аң-сезимдердин формасы жөнүндө сөз болсо, маалымат кездешсе, алардын ыйык жерлерге, мазарларга, дегеле зыяратка да кандайдыр бир деңгээлде тиешеси бар.

Бул мезгилдерге же байыркы, эрте орто кылымдардагы тигил же бул уруулардын, элдердин тарыхын, маданиятын изилдөөгө арналган басылмаларда кыргыздардын диний ишенимдери жана ыйык жайлар жөнүндөгү толук кандуу маалыматтар жокко эсе болуп, үзүл-кесил факты, маалыматтар кездешет. Ал эми археологиялык маанидеги заттык тарыхый табылгаларда (ташка, аскага чегилген жазуу, түшүрүлгөн сүрөттөр ж.б.) байыркы адамдардын жашоосун ар кандай кырдаалдарга жараша чагылдырат. Мисалы, көпчүлүккө белгилүү Саймалы-Таш, Араванда, Чолпон-Атада ж.б. жерлерде жайгашкан таштар, аларга чегилип түшүрүлгөн жазуу, сүрөттөрдөн жергиликтүү калктын исламга чейинки анимизм, тотемизм, фетишизм сыяктуу диний ишенимдеринен кабар берет.

Биздин илимий ишти жазууда республикадагы мазар культу тууралуу публицистикалык макалалар да баалуу маалымат булагы болуп кызмат кылды. Кыргызстандагы зыярат жасоо темасын «Вечерний Бишкек», «Аргументы и факты», «Дело №» сыяктуу басылмалардын кабарчылары, ошондой эле www.gazeta.kg, www.msn.kg интернет порталдарындагы

публикалардын авторлору козгошту, “www.centrasia.ru”, “www.24.kg”, “www.islamsng.com” ж.б. сайттарда кесипкөй жана ышкыбоз адамдардын кызыктуу макалалары дагы жарык көргөн. Ал эми түштүк Кыргызстандагы ыйык жайлардын ар кыл проблемалары жергиликтүү басма сөз каражаттарында чагылдырылган. «Кырчын», «Аксы турмушу» газеталарын атап кетүүгө болот. Ошондой эле Кыргызстандагы ыйык жайларды талыкпай изилдеп жаткан «Айгине» маданий – изилдөө борборунун (календарь) журналын, «Ыйманды баккан ыйыктык. Түштүк аймагынын ыйык жерлери» аттуу журналдарын да айтпай, атабай кетүүгө болбойт.

Жогоруда белгиленгендей бизге жеткен байыркы жана орто кылымдарга таандык ар кайсы тилдерде жаралган жазма булактарда аз да болсо ошол доордо, мезгилде жашаган адамдардын руханий маданиятына, диний ишенимдерине, алар ыйык деп санап сыйынып, табынган жайлар, олуялардын сөөгү жаткан жайлар жөнүндөгү маалыматтар кездешет. Биздин заманга чейинки мезгилдеги кыргыз элинин тарыхы, заттык жана руханий маданияты тууралуу эң алгачкы алгачкы маалыматтар кытай жазма булактарында жана руна жазууларында кездешет.

Изилдөөнүн булактык негизи Талаа материалдарын чогултуу автор тарабынан 2008-жылдан 2022-жылга чейин Кыргызстандын түштүгүндө болгон этнографиялык экспедициялардын, жеке илимий изилдөө сапарларынын негизинде жүргүзүлүп чогултулган. Бул этнографиялык талаа изилдөөлөрүн жүргүзүүнүн натыйжасында Кыргыз Республикасынын Ош, Жалал-Абад, Баткен облустарынын аймактарында жайгашкан мазарларга барып, аларды изилдөө иш аракеттери жасалган; суфий шейх, калпа, эшендерден, мазарлардын шайыктарынан, зыяратчылардан, динчил мусулмандардан, элдик табыптардан, эмчи-домчулардан, изилдөөчүлөрдөн жана музей кызматкерлеринен ондогон респонденттер менен маектешүү аркылуу; коштомо аудиовизуалдык материалдар чогултулган. Талаа иштерин жүргүзүүдө автор катышуучуларга байкоо жүргүзүү ыкмаларын,

тереңдетилген интервьюларды жана атайын анкетаны колдонуу менен сурап-билүү анкеталарын колдонгон.

Зыярат кылуучу жайларына жекече баруу жана информаторлор (маалымат берүүчүлөр) менен баарлашуу Кыргызстандагы зыярат көйгөйүнө байланыштуу буга чейин жарыяланган булактарды кылдат изилдөө менен коштолду. Биз диссертациялык ишти даярдоо убагында каттаган ыйык жерлер жана мазарлардын, информаторлордун тизмеси тиркемеде берилет. Изилдөөнүн булактары тууралуу сөз болгондо өлкөбүздөгү ыйык жерлерди, мазарларды тынымсыз изилдеп көп сандаган баалуу китептерди, жыйнактарды чыгарган “Айгине” маданий-изилдөө борборун айтпай коюуга болбойт. Учкай баса белгилеп айтмакчыбыз, бул борбордун китептери коргоого сунуш кылынып жаткан кандидаттык диссертацияны жазууда баалуу кошумча булак катары кызмат өтөдү.

1.2. Изилдөөнүн методологиясы объектиси жана предмети

Изилдөөнүн объектиси. Изилдөөнүн объектиси бул Фергана өрөөнүнүн Кыргызстандын түштүгүнүн калкынын негизинде байыркы мезгилден баштап ушул мезгилге чейин кыргыздардын турмуштук зыяратчылыктын ээлеген орду.

Кыргызстандын түштүгүндө жайгашкан зыярат мазарлары, ыйык жерлер жана алар менен байланышкан ырым-жырым, жөрөлгө, үрп-адаттар каралат. Мазарлардын курамына кирген көптөгөн кылымдар бою Кыргызстандын түштүгүнүн тургундары сыйынып келген күмбөздөр, суу булактары, ыйык тоолор, таштар жана үңкүрлөр сыяктуу объектилер дагы изилденет. Аталган объектилерге этнографиялык талаа изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн Кыргызстандын түштүк аймагы тандалып алынды. Фергана өрөөнүндө жайгашкан түштүк Кыргызстандын калкынын турмушундагы “чоң зыярат” – ыйык Мекке шаарына жасалган зыярат жана жергиликтүү ыйык жер, мазарларга жасалган “кичине” зыяратчылыктын ээлеген орду изилдөөнүн объектиси болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети.

-калктын зыярат кылуучу жайлардын жайгашуусу, ыйык жерлерге зыярат кылуунун жана табынуунун келип чыгышы, совет бийлигинин ыйык жерлерге жана ал жерлерди зыярат кылгандарга кылган саясаты.

-тоо-таштарга, үңкүрлөргө болгон табынуу, суу, булактарга болгон зыярат, аялдардын ыйык жайларга кылган зыяратчылыктын өзгөчөлүктөрү.

-ислам динин салттуу зыярат кылгандарга болгон мамилеси.

-ыйык Меккеге болгон “чоң зыяратты” изилдөө элдердин турмушундагы зыярат жана зыяраттын ээлеген орду изилдөөнүн предмети болуп саналат.

Изилдөөнүн методологиясы. Бул изилдөөдө тарых жана этнологиялык илимдеринде кеңири колдонулган тарыхыйлуулук методологиясы пайдаланды. Изилдөөнүн ыкмасы талаадагы изилдөөлөр материалды жыйноонун салттуу жана эффективдүү ыкмаларынын бири катары айрым кыргыздардын, негизинен орто жаштагы жана улгайган

аялдардын же эркектердин руханий, дүйнө таанымында жана ырым-жырым маданиятында салттуу ишенимдердин, культтун элементтери сакталып калгандыгын көрсөтөт.

Негизинен эмгек материалисттик позициядан жазылып, детерминизм, системалуу жана алынган билимдин объективдүү ишенимдүүлүгүнүн принциптерине негизделген. Диссертациянын автору зыярат кылуучу жайларын изилдөө боюнча өзүнүн методологиясын иштеп чыккан. Изилдөө иштерин ийгиликтүү жүргүзүү үчүн, алдыга коюлган максаттарга жана милдеттерге жетишүүдө тандалып алынган изилдөө ыкмалары чоң роль эле ойнобостон, чечүүчү мааниге ээ болуп саналат. Себеби, ыкмалар колдонулган ар кыл булактар сыяктуу эле, адатта, илимий иштин темасынын мүнөзү, маңызы жана өзгөчөлүгү, ошондой эле илимий маселенин кыргыз жана дүйнөлүк тарыхнаамадагы изилденген деңгээли менен дагы аныкталат.

Муну менен катар информаторлор менен баарлашууда алынган салттуу билимдердин ээлеринин идеологиялык өзгөчөлүктөрүн чагылдырган маалыматтарды талдоо үчүн контент-аналитикалык метод колдонулган. Анализге ылайык, салттуу билимди алып жүрүүчүлөрдүн дүйнө таанымы катардагы (диний) аң-сезим (Кудайга, табияттан тышкаркы (рухтарга) ишенүү, «тандалгандык» аң-сезими) менен гана мүнөздөлбөстөн, айрым бир көрүнүштөр менен да мүнөздөлөт. психологиялык (өзгөчө абал) мүнөзү, ошондой эле социалдык (адамдарга жардам берүү каалоосу) мүнөзү, алар негизинен жекелештирилген жана алып жүрүүчүлөрдүн өздөрүнүн көз карашына, керектөөлөрүнө жана баалуулук багыттарына ылайык спецификалык. Илимдин методология жаатында эмгектенген адистердин пикиринде, үч деңгээлдеги же баскычтагы ыкмалардын жыйындысы бар:

-биринчиси, универсалдык мүнөзгө ээ болгон ыкмалар, буга философиялык өңүттөгү ыкмалар кирет. Демек, ал бардык илимдердин багытын, тармагын тейлейт, же илимпоздорго маселени объективдүү жана илимий негизде чечүүгө жардамга келет.

-экинчи баскычтагы ыкмаларга жалпы илимдердин (общенаучные методы) ыкмалары кирет. Бул баскычтагы, деңгээлдеги ыкмалар коомдук, гуманитардык илимдин тармактарын тейлейт. Ушул эле баскычтагы ыкмалар табигый илимдердин илимпоздоруна абдан зарыл курал болуп берет.

-үчүнчү баскычтагы, деңгээлдеги ыкмаларга жеке илимдердин (частнонаучные методы) энчисиндеги ыкмалар кирет. Башкача айтканда, ар бир илимдин тармагынын өзүнө гана тиешелүү, мүнөздүү болгон ыкмалары бар. Демек, этнология илиминин өзүнө гана таандык ыкмалары бар десек болот.

Биз илимий изилдөөбүздө жогоруда айтылып, саналып кеткен үч баскычта орун алган методологиялык ыкмаларды колдондук. Себеби, ар кайсы илимдин тармагынын жана илимдин түрлөрүнүн спецификалык мүнөзгө ээ методологиялык ыкмаларын колдонуу (междисциплинарный подход) изилденип жаткан теманы терең ар тараптан ачып көрсөтүүгө жардам берет. Изилдөө ишине мындайча мамиле жасоо жана уюштуруу объективдүү жыйынтыктарды берери бышык. Учкай, кийинки мезгилдерде, өзгөчө СССР кулагандан кийин ошол кезде үстөмдүк кылган таптык мүнөздөгү марксисттик-лениндик идеологиядан, тарыхка коомдук-формациялык окуу, концепция менен кароо, мамиле жасоону караманча четке кагып, сыңдоо орун алып келет.

Диссертациялык ишти жазууда бир катар универсалдуу жалпы илимий жана тарых илимине таандык ыкмалар менен катар этнографиялык изилдөө ыкмаларын колдондук. Илимий ыкмаларды тандоо жана колдонуу диссертациялык иштин өзөгүн түзгөн эмпирикалык маалыматтарды тарыхый-этнографиялык экспедиция учурунда жыйноого жараша болду.

Этнология илиминин негизин түзгөн талаа материалдарын изилдөөлөр үчүн ыйык жер, мазарлар жайгашкан географиялык жана административдик пункттарды тандоодо, “чоң жана кичине зыяратка” чыккан Кыргызстандын түштүгүндөгү жарандарын-респонденттерди маекке тартууда, этнология илиминде топтолгон тажрыйба, ыкмалар биздин максатыбызга жетишибизге

өбөлгө боло алды. Ошондой эле, антропология илиминин да айрым ыкмаларын эске алдык. Мисалы, бул илимдин талаптарына ылайык изилдөөнүн сапатына респонденттердин жаш курагы, жынысы, улуту, кесиби, диний ишенимдери таасирин тийгизет жана объективдүү, толук кандуу жыйынтыктарды алууда чоң роль ойнойт.

Этнографиялык талаа материалдарын жыйноо негизинен стационардык ыкманы колдонуу менен жүргүзүлдү, бул изилдөөчүгө белгилүү бир жерде салыштырмалуу бир кыйла убакыт болгон мезгилде зыярат, ыйык жер, мазарлардын жана аларга байланышкан ырым-жырымдарды, жөрөлгөлөрдү, каада-салттарды деталдуу, терең изилдөөгө жардам берди.

Изилдөө үчүн тандалып алынган стационардык жерлерде узак мөөнөттүү болуу респонденттерден тереңдетилген сапаттуу интервьюларды (сурамжылоо) алуу иши менен эле чектелбейт. Талаа экспедицияларында биз зыяратчылардын чөйрөсүнө сүңгүп кирип, алар менен чогуу жашап, ыйык жерлерге, мазарларга кошо барып алардын башынан өткөргөндөрүн жөн терибиз менен сезе алдык. Этнография илиминде *катышып байкоочу ыкма* аталышы менен белгилүү болгон (**метод включенного наблюдения**) бул негизги салттуу ыкма талаа материалдарын топтоодо жана аларды талдоодо артыкчылыктуу, абдан натыйжалуу ыкмалардын бири болуп калды. Ата мекендик жана чет өлкөлүк көпчүлүк адис-илимпоздордун, алардын катарында дин таануу менен культурологиянын теоретиктеринин, ошондой эле илимий иштери архаикалык ишенимдер менен культтар темасына түздөн-түз тиешеси бар адистердин теориялык жоболору, гипотезалары жана көз караштары аталган илимий иште чагылдырылды.

Изилдөөнүн негизги булактары. Кыргыздардын философиялык-диний көз караштарын чагылдырган маалыматтар булактык базаны түздү. Талаа материалдарынын басымдуу бөлүгү Ош, Баткен, Жалал-Абад облустарынын аймактарынан иргелип жыйналды. Талаа шартындагы изилдөөлөрдө маалыматты алуунун түрдүү усулдарын пайдалануу менен жүргүзүлдү: этнографиялык сурамжылоо, тереңдетилген маек куруу,

катышуу менен байкоо жүргүзүү, сүрөткө тартуу ж.б. Стационардык изилдөө объектилери катары Сулайман-Тоо (Ош шаары), Дул-Дул-Ат, Чил-Устун үңкүрлөрү (Араван району), Абшыр-Сай (Ноокат району), Сафид Булан, Шах-Фазыл (Ала-Бука району) мазарлары, Котур-Булак (Араван району), Мазар-Булак (Өзгөн району), Азирети-Аюп (Жалал-Абад шаары) булактары кирет.

Маалымат жыйноо учурунда бир кыйла сандагы информаторлордон сурамжыланган автордун этнографиялык талаа материалдары пайдаланылды. Алардын жаштык, жыныстык, социалдык абалдары да эске алынды. Маалымат берүүчүлөрдүн негизги бөлүгүн аялдар, айрыкча салт катары байыркы ишенимдер менен салт-санааларды, ырым-жырымдарды, жөрөлгөлөрдү сактап, урунуп (ишке ашырып) келе жаткан жашы улуу атуулдар, мазарлардын шайыктары ж.б. социалдык топторго тийешелүү респонденттер түздү.

Респонденттердин жаштык, жыныстык, социалдык абалдары да эске алынды. Маалымат берүүчүлөрдүн негизги бөлүгүн аялдар, айрыкча салт катары байыркы ишенимдер менен салт-санааларды, ырым-жырымдарды, жөрөлгөлөрдү сактап келе жаткан жашы улуу атуулдар; диниятчыл жана табыштык ишмердүүлүк жүргүзгөндөр, көзү ачыктар, бүбүлөр (бакшы аялдар) менен тестиер балдарга диний билим берүүчүлөр, мазарлардын шайыктары ж.б. түздү.

Илимий изилдөө процессинде зыяратчылар жашаган калктуу айылдарды, ыйык жерлерди жана мазарларды кыдырып ,экспертизадан өткөрүү ишинде кеңири камтуу максатын көздөп, маршруттук айланма жолду пайдаландык. Маршрутубузда белгиленген мындай айылдарда же эл жашаган пункттарда салыштырмалуу аз убакыт болуп, керектүү маалыматтарды алуу үчүн зыяратчылар жана башка айыл тургундары менен байланыш түзүүгө аракет жасалды. Бул ыкма стационардык ыкмага салыштырмалуу изилдөөнү тереңирээк жүргүзүүдө принципиалдуу пайдасы азыраак, бирок ал ыйык жер, мазарлардын кеңири географиялык

мейкиндигин жана тиешелүү социалдык чөйрөнү камтууга жардам берери аныкталды. Мындай маршруттук ыкманы колдонуу изилдөөчүгө убакытты үнөмдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт, ошол себептен мурда стационардык ыкма менен жыйналган талаа материалдарын текшерип, талдап чыккандан соң алгачкы бир жыйынтыктарды жасоого шарттар түзүлөт.

Биздин илимий ишти жазууда республикадагы мазар культу туралуу публицистикалык макалалар да баалуу маалымат булагы болуп кызмат кылды. Кыргызстандагы зыярат жасоо темасын «Вечерний Бишкек», «Аргументы и факты», «Дело №» сыяктуу басылмалардын кабарчылары, ошондой эле www.gazeta.kg, www.msn.kg интернет порталдарындагы рубрикалардын авторлору козгошту, “www.centrasia.ru”, “www.24.kg”, “www.islamsng.com” ж.б. сайттарда кесипкөй жана ышкыбоз адамдардын кызыктуу макалалары дагы жарык көргөн. Ал эми Кыргызстандын түштүк аймагындагы ыйык жайлардын ар кыл проблемалары жергиликтүү басма сөз каражаттарында чагылдырылган. «Кырчын», «Аксы турмушу» газеталарын атап кетүүгө болот. Ошондой эле Кыргызстандагы ыйык жайларды талыкпай изилдеп жаткан «Айгине» маданий – изилдөө борборунун (календарь) журналын, «Ыйманды баккан ыйыктык. Кыргызстандын түштүк аймагынын ыйык жерлери» аттуу журналдарын да айтпай, атабай кетүүгө болбойт.

Илимий изилдөө иштерин алгач пландоо, уюштуруу маселелерин чечүүдө зыярат процессине, ыйык жерлерге жана мазарларга тиешеси бар адамдар, адистер, кыргыз элинин тарыхын жана маданиятын жакшы билген тажрыйбалуу адамдардан, айрым расмий бийлик органдарынын өкүлдөрүнөн жана башкалардан консультация, кеңештерди алдым. Мисалы, “Айгине” маданий-изилдөө борборунун кызматкерлери менен баарлаштык жана алардын чыгарган биздин илимий маселебизге тиешеси бар жыйнактарына үнүлдүк. Жергиликтүү эл менен, анын ичинде зыяратчылар, шайыктар ж.б. адамдар менен баарлаша жана маектеше турган чөйрө болушу үчүн алгач маалымдама илимий адабияттар, көбүнчө энциклопедиялык басылмалар менен тааныштым жана өзүм илимий экспедицияга барган айылдын

жашоочуларынан маалыматтарды алдым, кагаз бетине түшүрдүм. Зыярат жасалчу жайлардын жайгашкан жерлери, изилдөө турган картасы да чийилди

Маршруттук ыкма же экспедициялардын стационардык ыкмасын колдонуп, керектүү маалыматтарды издөө жана жыйноо боюнча этнографиялык талаа иштеринин натыйжалуулугу негизинен алдын-ала түзүлгөн изилдөө программасынын эсебинен жетишери белгилүү. Тарыхый-этнографиялык талаа сапарына чыгардын алдында зарыл болгон программаларды, анкеталарды түздүк, алар болсо изилденип жаткан проблеманын айланасында респонденттер менен мазмундуу баарлашууга жардам берип, салыштырмалуу бай эмпирикалык материалды жыйноого көмөктөштү. Заманбап зыярат процессинин бир катар татаал проблемаларын изилдөөнү тарыхый ретроспективасыз ишке ашыруу мүмкүн эмес, анткени азыркы ыйык деп эсептелген тарыхый жайлардын, күмбөз жана мазарлардын тарыхы, жаралыш тамыры өткөн доорлорго барып такалат.

Бул диссертациялык изилдөө жалпы мусулмандардын салттуу биримдигин эске алуу менен зыярат кылуу практикасына комплекстүү мамиле жасоого негизделди. Борбордук Азия чөлкөмүнүн тарыхый-маданий бүтүндүгү жана кыргыз элинин этникалык өзгөчөлүгүнө көңүл бурулуп изилденди. Аны жазууда автор историзм жана илимий объективдүүлүктүн принциптерин жетекчиликке алган. Тандалган теманы толук чагылдыруу үчүн бар болгон жазма булактарды жана адабияттарды изилдөөнүн жалпы илимий ыкмалары, ошондой эле талаа изилдөөлөрүн жүргүзүүнүн конкреттүү этнографиялык ыкмалары колдонулду.

Жыйынтыктап айтканда, диссертациялык изилдөөдө тандалып алынган жана колдонулган ыкмалар бизге мүмкүн болушунча ар кандай курактагы, жыныстагы, социалдык абалдагы, кесиптеги адамдарды сурамжылоо жүргүзүүгө тартууда жардам берди. Дээрлик бардык жеке сүйлөшүүлөрдө ачыктык жана өз ара ишеним сезилди. Сейрек учурлардан тышкары, информаторлор алардын ысымдарын изилдөөгө киргизүүгө тыюу салышкан жок. Көбүнчө алар аркылуу биздин тема боюнча кызыктуу маалымат бере

турган башка респонденттерди да табууга мүмкүн болду. Ыйык сыйынуу жайлар - бул изилденүүчү аймакта кандай диний системалар үстөмдүк кылганын, ал кандайча отурукташканын, белгилүү бир тарыхый мезгилде диний-экологиялык аң-сезимдин кандай түрү үстөмдүк кылганын баалоого мүмкүндүк берүүчү жаңы, мурда талап кылынбаган маалымат булагы болуп эсептелет.

1.3. Чыгыш ж.б. жазма булактарындагы кыргыздардын руханий маданиятынын чагылдырылышы

Кыргыздардын диний ишенимдери, каада-салт, үрп адаттары жана жөрөлгөлөрү чыгыш авторлорунун назарларында болуп келген. Байыркы жана орто кылымдардагы кытай тилдүү жазма жыл баяндарында эзелки көчмөндөр, анын ичинен хуннулар (сюнну), дунху (сяньби), кыргыздар ж.б. уруулар, элдер тууралуу маалыматтар чагылдырыла баштаган. Ириде, Борбордук Азияда күч-кубаттуу мамлекетти түптөй алышкан хуннулар (сюнну) тууралуу маалыматтар, алардын ишенимдери жөнүндө көбүрөк тарыхый кабарлар эскериле баштаган. Белгилүү болгондой, бул доордо (б.з.ч. 203-201 жж.) кыргыздарды (Гяньгун) хуннулар баш ийдирип алышкан эле.

“Кытай тарыхынын атасы” Сыма Цянь өзүнүн атактуу “Ши-цзы” (“Тарыхый жазмалары”) аттуу эмгегинде гунндар Ал эми “Ши-цзыде” жазылып кеткен окуя – байыркы кыргыздардын ээлигин гунндардын Модэ-шаньюйу б.з.ч. 201-ж. багындырып алганын эске алсак¹⁵, бул эки элдин – хуннулар менен кыргыздардын заттык жана руханий маданияты, каада-салт, үрп-адаттары, жөрөлгөлөрү дагы окшош деп айтууга негиз бар. Мындай тыянакты, бүтүмдү далилдөөгө кошумча фактылар дагы жетиштүү. Мисалы, кытай жазма булактарынын маалыматтарына ылайык, хуннулардын шаньюйун чексиз, же эбегейсиз бийликтин ээси, асман алдындагы мамлекеттерди жана жер жүзү анын башкаруусу алдында деп эсептешкен. Кытайлардын хань династиясынын императоруна жазылган катта: «Асман менен Жерден төрөлгөн, Күн жана Ай тарабынан дайындалган Улуу Шаньюй Хань императорунун акыбалын сурайт» деп айтылат¹⁶. Салыштырсак, “Манас” эпосундагы Манас баатыр дагы дал ушундай сүрөттөлөт эмеспи:

¹⁵ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена (1851).-М-Л.,1950.Т.1.С.350 – 355.

¹⁶ Котвич В.Л. Монгольские надписи в Эрдени-дзу/Сб. Музея антропологии и этнографии при Российской АН.Т. 5.Вып. 1. П., 1918. С.86.

Алтын менен күмүштүн Ширөөсүнөн бүткөндөй, Айың менен күнүндүн Бир өзүнөн бүткөндөй. Асман менен жериңдин Тирөөсүнөн бүткөндөй¹⁷.

Сыма Цянь “Ши-цзы” чыгармасында «шаньюй эртең менен ордодон чыгып, уясынан чыгып келе жаткан Күнгө, кечинде болсо Айга сыйынат... Согуш абалын жарыялаштын алдында жылдыздар менен айдын жайгашуусуна байкоо жүргүзөт; ай толгондо кол салышат, ай кемигенде чегинишет» - деп жазат¹⁸. Кыргыздар да күнгө, айга, асманга, дегеле асман кубулуштарына жылдыз, планеталарга өзгөчө мамиле жасашып, сыйынып келишкени белгилүү. Алар кыргыздардын туюму, баамында адамдардын турмушуна, жашоосуна таасир берүүчү касиеттерге ээ болушкан. Асман “телолорунун” жайгашышына жараша, абалына карап туруп малды көчүрүүнүн мезгилин, түшүмдү оруп, жыюунун убактысын, согушту баштоо же баштабоону, саякатка, жолго чыгууну аныкташкан. Кыргыздар өздөрүн күндөн тараганбыз деп эсептешип, ага өзгөчө урмат-сый мамиле кылышып, сыйынышкан. Мисалы, күн чыкканга чейин жуунушуп, аны таза тосуп алууга аракет жасашкан, күн чыкканда ага жүгүнүп саламдашышкан. Күндү жана айды кечке тиктеп кароого тыюу салынган¹⁹.

Кыргыздардын илимге чейинки көз караштарын, дүйнө таанымын изилдеген биолог А.Байбосунов алардын айды ыйык санаашаарын белгилеген. Ай жаңырганда ага жүгүнүшүп, буттары басып турган жердин чөбүн жулуп алып, үйүнө алып келип өрттөшкөнүн жазат. Мындай ырым-жырымды жасоо андан аркы жашоом өзгөрөт, оңолот деген ишенимден улам келип чыккан деген тыянак жасайт.²⁰ Шаньюй хуннулардын эң башкы башкаруучусу эле болбостон, жогорку жрец-шамандын (бакшынын) функциясы сыяктуу кызматты да кошо аткаргандыгы белгилүү. Мунун далили катары изилдөөчүлөр жогоруда айтылгандай, шаньюй ар күн сайын бүтүндөй хунну

¹⁷ Манас энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.Б.,1995.Т.1.95 б.

¹⁸ Евтюхова Л.А. Открытия Саяно-Алтайской археологической экспедиции в 1939 г. Вестник древней истории. - М., 1939.С.34 – 45.

¹⁹ Дюшенбиев С.У. Кыргыз көчмөндөрүнүн диний ишенимдери/Алтай элдери. Мал-чарбачылыгы. Эл аралык Алтай элдери симпозиуму VIII.2019-ж. 19 – 23-августу.-Истанбул., 2023. - 463 б.

²⁰ Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе.-Ф.,1990.58 б.

(сюнну) элинин атынан күнгө сыйынуу үчүн таң утурлап эшиги күн чыгыш тарапты каратылып тигилген боз үйдөн чыгып, күнгө сыйынгандыгын, ал эми кеч кирип ай чыкканда, айга карата элдин атынан сыйынуу жөрөлгөсүн жасагандыгын жазышат²¹. Жалпы мамлекеттик мааниге ээ, бир жылда бир ирет курмандык чалуу жөрөлгөлөрү Шаньюйдун көзөмөлү, башкаруусу астында өткөрүлгөндүгүн да белгилей кетүү керек. Хань (б.з.ч. III– б.з. III кк.) жылнаамаларында: «Шаньюй атайын курмандык чалууларды уюштуруу учурунда (хуннулар) конуштардагы элдин баарын жыйнап, мамлекеттик иштерди талкуулашкан, оюн-зооктор, ат чабыш жана төө жарыштарды, башка көңүл ачуучу оюндарды уюштурушкан²²». Хуннулардын курмандык чалуусу жөнүндө белгилүү синолог В.С.Таскиндин котормосунда: «...жылдын биринчи айында уруу башчылары Шаньюйдун ордосундагы чакан жыйынга чогулушуп, курмандык чалууну уюштурушкан²³. Бешинчи айда болсо, чоң курмандык чалууга жыйналышкан, ата-бабалардын урматына, Көк Теңирге, Жер-Сууга (Йер-Суб), арбактарга, асман рухтарына багышталган курмандыктарды чалышкан. Күз айларында чоң жыйынга чогулушкан, калктын, малдын санын эсептеп, тактоо иштерин жүргүзүшкөн²⁴» деп берилген.²⁴»

Байыркы кыргыздардын (түрктөрдө) эс-тутумунда ааламдын жаралып калыптануусу үч кабат дүйнөдөн турган: Жогорку дүйнө – Көк асман; Орто дүйнө – күрөң түспөл Жер; Төмөнкү дүйнө – жер алдындагы Дүйнө. Ааламдын мындайча модели Күл Тегинге (Чоң жазуу) багышталып тургузулган эпитафийлик жазууда: «Жогору тарапта Көк асман, төмөндө кара (күрөң) жер жаралганда (пайда болгондо), алардын ортолугунда адам баласы келип чыккан». ²⁵ Илимий адабияттарда белгилүү болгондой эзелки түрктөр, анын ичинен кыргыздар ортоңку дүйнөнү «Ыдук Йер-Суб» – «Ыйык

²¹ Евтюхова Л.А. Открытия Саяно-Алтайской археологической экспедиции в 1939 г. Вестник древней истории. - М., 1939. С.34 – 45; Умаралиев Э.С. Кыргыздардагы Умай эненин культу: тарыхый – салыштырмалуу иликтөөлөр. Кандидаттык диссертациянын тексти.-Б., 2022. -21 б.

²² Козьмин Н.Н. К вопросу о турецко-монгольском феодализме.-М.; Иркутск: ОГИЗ, 1934. -С.73.

²³ Козьмин Н.Н. К вопросу о турецко-монгольском феодализме.-М.; Иркутск: ОГИЗ, 1934. -С.73.

²⁴ Ошол эле эмгек. С. 40.

²⁵ Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л.: Наука, 1951. -С. 37,39.

Жер-Суу» деп аташканы маалым. Байыркы мифологияда калкты Теңир жана Умай эне менен бирге Жер-Суунун 17 жогорку духтары дайыма колдоп турушкан. Эпитафиялык жазууларда «Көк Асман (Көк Теңир), Умай жана Йер-Суб бизге улуу жеңиштерди тартуулап турушкан» – деп жазылат.²⁶ Мифологиянын маалыматтарында Йер-Суб кудайы тоолордун кар баскан чокуларында, дарыялардын башаттарында жашашат. Жаз айларында жердин жана суунун кудайларына багышталып курмандыктар чалынып турган.²⁷ Байыркы диний ишенимдеринин пантеонундагы мүнөздөмөсүнүн бири болгон «ыдук Йер-Суб» И.В.Стеблеванын белгилөөсүндө кудайлардын иерархиясынын үчүнчү денгээлинде (орунда) орун алган. Бул кудайга адамдарга «жакшылык алып келүүчү» жана «жазалоочу» функциялары таандык болгон. Тоңйокукка багышталган эстеликтеги жазууларда: «Көк асман, Умай жана Ыйык жер-суу бизди каргайт, жазалайт» – деген саптар бар.²⁸

Хунну доорундагы жайчы-бакшылар өздөрүнө тийешелүү болгон касиеттер аркылуу Жер-суу, аба-ырайына таасир бергендиктери тууралуу маалыматтар кытай жыл баяндарында эскерилет: «б.з. III к. Хунну мамлекети кулагандан кийин, түндүк хуннулардын бөлүнүп чыккан мамлекети кытай жазма булактарында «Юэбань» деген ат менен эскерилет. Азыркы Тарбагатайдын аймагында жашаган юэбаньдардын тили жана үрп-адаттары түрк тилдүү гаоцзюйлар (телелер) менен бирдей эле. «Бей-ши» династиялык жазма булагында эскерилген жайчы-бакшыларды Иакинф Бичурин кытайчадан «көзү ачык жрецтер» маанисинде которгон. Б.з.449-ж. хуннулар кытайлар менен болгон согушта жайчы-бакшылар жамгыр жана карды бороон менен кошо чакырышып, сел каптатышкан, натыйжада кытайлар зор зыян тартышкан .²⁹ Кытай жазма булагы «Суй-шу» (Суй династиясы, б.з.581-

²⁶ Ошол эле эмгек. С. 37, 39.

²⁷ Басилов, В. Н. Йер-Су // Мифы народов мира. М.: Советская Энциклопедия, 1991. Т. I. -С. 599.

²⁸ Стеблева, И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы // Тюркологический сборник-1971. -М.: "Наука", 1972. -С. 213-226.

²⁹ Бичурин, Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. II. – М.– Л.: Наука, 1950. С. 231; Потапов, Л. П. Алтайский шаманизм. – Л.: Наука, 1991. -С. 120.

618 жж.) б.з.ч. I миң жылдыктын аягында (б.з.ч. II-I кк.) сюннуларда (хунну) жайчы-бакшылар болгондугун, кытайча – «wu» деп аталышарын эскерет. Анда жайчы-бакшылар жердин духуна багыштап курмандык чалгандары, дуба-магиялардын жардамы аркылуу хунну аскерлерине көмөк бергендери айтылат. Хунну шаньюйлары аскерлер сапарга чыккан жолго арналган, токтогон өргүүгө, ашууларга, кечкен сууларга багышталган курмандык чалууларга буйрук беришкен. Алар бул шамандар аткарган магия-дубалардын Хань (кытай) аскерлеринин кырсыктап жеңилүүсүнө көмөк берет деген ишениште болушкан.³⁰

Жолго, ашууга, суу боюна курмандык чалуунун калдыктары бүгүнкү кыргыздар үрп-адаттарында сактап келе жатышат. Мисалы, ашуудагы обоо таштар, дарыялардын боюнда түлөө өткөзүү ошол байыртадан келе жаткан салтты чагылдырат. Кытайдын «Үч падышачылык доорундагы» («Троецарствие») Вэй династиясынын (220-266 жж.) булактарында Гаогюйлардын (телелер) жайчы-бакшысынын чагылган түшкөн жерге кой көмүлгөндөн соң дуба окугандыгын баяндаган. Ошол эле Кытай жыл баяндары Жуаньжуан (Жужань, б.з. IV к. орто чени – 552-ж.) мамлекетинин каганынын өргөөсүндө дуба окуп, жайчылык, көзү ачыктык кылган, адамдарды рухтардын жардамы менен дарылаган аял-бакшы тууралуу кабар беришет.³¹ Тарыхый булактан кыпчак-куман (половец) хандары да башкы жайчы-шаман болушкандыгын, бөрүлөр алардын негизги колдоочусу болгондугун көрүүгө болот. Белгилүү византиялык (грек) тарыхчысы Феофилакт Симокатта (Feofilaktus Simokates) Чыгыш Европага көчүп келген түрк уруулары тууралуу б.з. 595-ж.»- түрктөр эң оболу күйгөн отко өзгөчө мамиле жасашат, абага, жерге, сууга аяр мамиле жасашат, жер тууралуу ыр айтышат, бирок, асман менен жерди жаратканды кудай деп таанышат» – деп жазган³².

³⁰ Материалы по истории сюнну, 1973, Вып.2:120

³¹ Бичурин, Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. II. – М.– Л.: Наука, 1950. -С. 215-216.

³² Ошол эле эмгек- С. 220-223

Теңиртоолук кыргыздар жаз келгенде жана күзүндө «мазар» деп эсептелген тоо этектериндеги бадалдуу, булак суусу чыккан жерлерде табиятка багышталган курмандык чалуулар уюштурулган. Мал союлуп, айыл эли биргеликте чогулуп сый-тамак жешкен. Бул салт «жер-суу тайы / жер суу таюу» деп аталган. Т.Д.Баялиева «жер-суу таюу» расмиси кургакчылык учурунда гана эмес ар дайым түрдө бир жылда эки жолу: тоолордо чөп чыга баштап, койлор төлдөй баштаганда (эрте жазда) жана үйүр ээлери малды кыштоолорго айдап, татаал кышкы мезгилге даярдана баштаганда (кеч күздө) өткөрүлүп турганын белгилейт.³³ (Баялиева, 1972: 12). Т. Д. Баялиеванын айтымында, бул жөрөлгө учурунда урук - уруу мүчөлөрү тамак-ашын даярдап, союла турган мал менен кошо тийиштүү жерге алып барып, аксакалдардан бирөөсү кудайга, жерге, сууга кайрылып, кырсыктардан, оорулардан сактоону суранган. Андан кийин этти казанга бышырып, эт менен кошо тамак-ашын жеген соң Жер-Суу кудайына кайрылып, бата кылышкан. Жер-суу таюу жөрөлгөсүнө жер титирөө, сел жүрүү сыяктуу кырсыктардын учурунда өзгөчө маани берилген.³⁴ Бул салттын параллелдери алтайлыктарда сакталып келет. Аларда «жер-суу тайыг» же «жер-сууга сыйынуу» дегенди туюнтат. Сыйынуу дарыянын башатында, көлдүн жээгинде өткөрүлгөн, курмандык үчүн ак кой чалынган.³⁵

Түрк кагандары «Көк теңирдин» атайын амири менен башкарууга берилген «Элди» (Түрк каганатын) башкарууда Көк Теңирди, Жер-суу (Йер-Суб), Умай-эне менен катар ата-балардын духтарына (арбактарына) сыйынуу каадаларын мезгил-мезгили менен өткөрүп турушкан. Кагандар жана мамлекеттик кызматкерлер жылдын бир мезгилдеринде тоодо жайгашкан үңкүргө келип сыйынышып, курмандык чалышкан. Үңкүр биринчиден түрктөр үчүн бабалары (чоң аталары) төрөлгөн жай болсо (Эне-карышкырдын Гаочань-Турфандагы балдарды тууган үңкүр), экинчиден адамдардын диний-философиялык түшүнүктөрүндө үңкүр эненин жатынын

³³ Баялиева, Т. Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе, «Илим», 1972. –С. 168

³⁴ Баялиева, Т. Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе, «Илим», 1972. С. 12.

³⁵ Потапов, Л. П. Алтайский шаманизм. – Л.: Наука, 1991. С. 282.

жана жашоонун башталышын туюнткан.³⁶ Бул диний ритуалды өткөрүүнү каган өзү жетектеген. Бул уламыштардын келип чыгышы байыркы замандардын түпкүрүнө кетет. Карышкырдын ийиндери, үңкүрлөр тууралуу мифологиялык уламыштар эне жатыны (утроба) – Жер-Эне деген түшүнүккө барып такалары шексиз. Кытай жазма даректери боюнча Көгмөн тоосунан түндүк аймакта жайгашкан же бүгүнкү Хакас-Минусин ойдуңу кыргыздардын эл катары калыптануусунун жана мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнүн бир бөлүгү жүргөн кеңири аймак дегенге толук болот. Мисалы, Цзянькуньдардын (кыргыздар) түпкү бабасы Цюйманьшань (Көгмөн тоосу – Батыш Саяндар, азыркы Тува-Хакасия аймактары) тоосундагы үңкүрдө туулган, Цюйманьшань тоосунан түндүгүрөөктө жайгашкан. Алардын өздөрүнүн тектеринин келип чыгышы боюнча айткандарына караганда Көк Теңирден түшкөн Дух менен уйдун кошулуусунан тарашат³⁷.

Кытай жылнаамаларындагы (хроникалары) маалыматтар боюнча хуннуларда (сюнну) Жердин рухуна багышталган курмандык чалууну шамандар ишке ашырган. Ошондон улам, кыргыздарда, түрктөрдө да Жердин рухуна арналган курмандык чалуу жөрөлгөсүн бакшылар өткөргөн деген тыянак айтууга болот. Бакшыларга «магиялык каражаттары бар колдоочулар жардамга» келгендиги айтылат. «Сюннулар (хуннулар) сары изге чөп салган кытай аскерлери жүрө турган жолдорго, суулардын жээктерине, кечүүлөрдүн жанына койлорду жана булактарды көмүүнү шамандарга табышташкан, Хань аскерлеринин кырылуусу үчүн дубаларды окууларын тапшырышкан».³⁸ Мындан сырткары, хуннулардын (сюннулардын) аскер башчылары, мамлекеттик кызмат адамдары (чиновниктер) чыгышкан төрт аристократиялык уруусунун өкүлдөрү жылына үч ирет Шаньюдун ордосуна жыйналышып, «ата-бабаларга, Көк Теңирге, Жерге (Жер-Суу), адамдардын арбактарына (духтарына), асман

³⁶ Ошол эле эмгек. 82-бет.

³⁷ Материалы по истории киргизов и Киргизии. Т. II. – Бишкек: КТМУ, 2003.- С. 32.

³⁸ Таскин, В. С. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху /Введение, пере_вод и комментарии В.С.Таскина. – М.: Наука, 1984. - С. 120; Потапов, Л. П. Алтайский шаманизм. – Л.: Наука, 1991. -С. 282.

духтарына багышталган курмандыктарды чалыш_кан». «Бул жыйындарда мамлекеттик маанилүү маселелер каралган, ал эми куз айында бир ирет – өлкөдөгү адамдардын жана малдын санын такташып, көзөмөлдөшкөн.³⁹

Хуннулардагы (сюнну) шамандардын аткарган жөрөлгөлөрү бүгүнкү тывалардын (тувалар) күндөлүк колдонушкан жөрөлгөлөрүндө (каада-салтында) сакталып калган. XX к. баш чендеринде тывалар ашууларга, өткөөл жерлерге, кечүүлөрдүн жанына курмандыкка багышталган «оваа» (кыргызча – обоо таштар) таштарды же кургаган бадалдарды духтарга, жергиликтүү жаратылыш объектилеринин «ээлерине» жолдун шыдыр болушун тилешип жайгаштырышкан. Ошол эле учурда «оваа» таштын жанына тирүү булактарды көмүшкөн учурлар кездешет.⁴⁰ Байыркы түрктөр да «опа» деп аталган курмандыкка багышталган үйүлгөн таштарды курушкан, бирок кандай жандыкты курмандыкка чалышканы белгисиз.⁴¹ Хуннулардын (сюнну) шамандары жана алар аткарган магиялар тууралуу башка маалыматтар да айтылат. Хунну шаньюйлары Кытай императорлоруна «жылкы жана тондорду» милдеттүү белектер катары жөнөтөрдүн алды шамандарга «кытай башкаруучусуна духтар аркылуу бактысыздыкты, жамандыкты дубалап жөнөтүүнү» тапшырышкан (Л.Потапов, 1991: 119). «Обоо» таштарды куруу кыргыздардын да диний ишенимдеринде орун алган. «Обоо» таштарды бийик тоолордогу ашуулардан көрүүгө болот. «Обоо» таштар өзгөчө Чоң Алай районунун аймагында көп кездешери байкалган.

Кыргыздардын руханий маданиятын изилдеген этнограф-окумуштуулар азыркы күнгө чейин ырайым сураган жана ыраазычылык билдирген курмандыктарды чалуу менен коштолгон зыяраттарды өткөрүшкөнүн белгилеп жазышкан. Мисалы, С.М. Абрамзон кургакчылык өкүм сүргөндө курмандык чалып, Жер-Сууга тайынуу өткөрүлгөнүн, ага

³⁹ Кляшторный, С. Г. Степные империи Евразии / С. Г. Кляшторный, Д. Г. Савинов. – СПб.: Наука, 1994.- С.31.

⁴⁰ Дьяконова, В. П. Тувинские шаманы и их социальная роль в обществе // Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири. – Кемерово, 1976.- С.161.

⁴¹ Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.–Л.: Наука, 1959. -С.59.

айылдын эли же бир урук-уруу эл, кошуналар ар бир үйдөн керектүү нерселерди чогултуп (кой-козу, нан, идиш-аяк ж.б.), суу башына барып, кыбыланы карап сыйынып: Кудай жалгай көр! Кудай бере көр! Айланайын жамгырыңды бер! деп жалынышканын жазат. Жандык муздап, канын сууга агызып, этин бышырып, жалпы тамактанышып, бата кылышканын белгилейт⁴². Көк чыккан жазгы маалда, суу боюнда Жер-Суунун урматына ушундай эле курмандык чалып, сыйынуу өткөрүлгөн. Анда түшүмдүүлүк, суунун жана түшүмдүн молдугун сурап сыйынышкан. С. М.Абрамзон чөп чабык учурунда, дан бышаар алдында Ысык-Көл боюндагы жашоочулар өткөргөн, ошондой эле эгин дан байлап калганда, зыянкечтер каптап, илдет тараган учурларда Кыргызстандын түштүгүндө өткөрүлгөн Жер-Сууга курмандык чалынган, сыйынууларды сыпаттап жазган. Жер-Сууга дыйкандар эле эмес, малчылар да сыйынып, курмандык чалышкан. Алар жылына эки курдай: мал төлдөөгө тушташ, алгачкы көк чыкканда жана мал ээлери малын кыштоого айдап, кыш чилдесине даярданган, кеч күздө курмандык чалышкан⁴³.

Ооруу-сыркоого же башка кырсыктарга байланыштуу, адамдардын жекече жашоосунда, турмушунда кездешүүчү кыйынчылыктар, мисалы, баласыздык, же балалуу болгондо чачын алып ырымдоодо, үй-бүлөдөгү бактысыздык, ынтымактын жоктугу, жолу болбой, иши онунан чыкпаган ж.б.у.с. учурларда ыйык жерлерде, мазарларда сыйынуулар өткөрүлгөн. Мындай максатта жакынкы мазарга барып, жандык союп, тууган-туушкандарын тамакка чакырышкан. Даарат алып, куран окушкан⁴⁴. Ошондой эле, кыргыздар ушу кезге чейин Жер-Сууга багыштап кудайы (түлөө) өткөрүшүп, диний ырым-жырымдарды жасашып, курмандык чалышат. Жогоруда белгиленгендей Көк Теңирге жана Жер-Сууга багыштап курмандык чалып, ырым-жырым жасоо, дуба окуу сыяктуу байыркы

⁴³ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Ф.,1990. -С.258.

⁴⁴ Каратаев О.К., Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. -Б., 2005. 57-б.

мезгилдерде калыптанган салттуу диний мүнөздөгү элементтер, жөрөлгөлөр акырындап ислам дининин айкалышусу менен жүрүп азыркы мезгилге чейин сакталып калган.

Кытайдын Тан династиясынын “Синь Тан-шу” эмгегинде кыргыздар «талаада рухтарга курмандык чалышат. Курмандык чалуу үчүн белгилүү бир (конкреттүү) убакыт жок, шамандар ган (кам) деп аталат» - деген маалымат бар. «Кам» термини кыргыздардагы эле шамандарды билдирбестен, түрк элдеринин көпчүлүгүндө кеңири колдонулат⁴⁵. Ал эми акыйкаттык үчүн баса белгилей кетүүчү жагдай, кытайдын династияларынын жазма булактарында кыргыздардын руханий маданияты, диний ишенимдери жалпы жолунан жогоруда келтирилген маалыматтар менен чектелет жана өтө эле аз санда, сейрек кездешет. Ошондой эле, кытай жылнаамаларында жалпы түрк урууларынын дагы диний ишенимдери боюнча кеңири маалыматтар берилген жана хуннулардын диний ишенимдерине окшош экендигин белгилей кетүүгө болот. Бул элдердин башкаруучусунун сакралдык макамга ээ болушу (асман мандаты), б.а. башкаруучуну көк теңир тандаса кара жер аны жараткандыгы, кийин күн менен ай колдоп жүргөндүгүн айтууга болот. Н.Я.Бичурин которгон жазма булактар жыйнагында түрктөр «арбактарга сыйынышат, көз боёмочуларга ишенишет..., алардын каада-салты, адатта, сюннулардыкына окшош» - деп жазылган. Лю Маоцайдын жыйнагында көрсөтүлгөн мисалда: «...Алар (түрктөр) кудайларды жана рухтарды кастарлашат, ошондой эле каардуу рухтарды кууп чыгаруучуларга ишенишет. Алардын каада-салты болжолу сюннулардыкына окшош келет»⁴⁶. Чжоу-шуда түрктөрдүн ата-бабалары, анын ичинде Ичжинишиду рухтун деми тийгендиктен, шамал жана жамгыр жаадырууга жөндөмдүүлүгү тууралуу айтылат.⁴⁷ Бул келтирилген үзүндүлөрдөн түрктөрдүн диний ишенимдери хуннулар менен кыргыздардыкына окшоштугун, ошондой эле

⁴⁵ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - М.-Л., 1950. Т.1. - С.446.

⁴⁶ Безертинов Р.Н. Тэнгрианство – религия тюрков и монголов. 2-е изд., доп. Казань, 2004. - С.235

⁴⁷ Караңыз: Умаралиев Э.С. Кыргыздардагы Умай эненин культу: тарыхый– салыштырмалуу иликтөөлөр. Кандидаттык диссертациянын кол жазмасы. -Б., 2022. -21 б.

шамандардын ойногон ролу, орду жөнүндө, алардын арасында аба ырайын башкара билген касиеттүү адамдардын бардыгын биле алдык.

Байыркы кыргыздардын замандашы, эл болуп калыптаныш процессине тиешеси бар сак урууларынын жана башка түрк элдеринин тарыхы, маданияты тууралуу маалыматтарды грек, рим, византиялык тарыхчы, географтарынын эмгектеринен да кезиктирүүгө болот. Мисалы катары, биздин замандын VII к. жашаган византиялык жазуучу жана тарыхчы Феофилакт Симокаттанын түрк урууларына арнап жазган тарыхына токтолсок, ал түрктөрдүн диний ишенимдерин мындайча баяндайт: «Түрктөр баарынан жогору отту баалап, аба менен сууну аздектеп, жерге багышталган гимндерди ырдашат, жалгыз гана асман менен жерди жараткан Кудайга табынышат, аны Кудай деп аташат. Алар кудайына багыштап жылкыларды, букаларды жана майда мүйүздүү малдарды курмандыкка чалышат. Түрктөрдүн (скифтер) көз караштары боюнча келечек жөнүндө алдын-ала айта алгандарды өздөрүнүн дин кызматчылары (жрец) кылып дайындашат»⁴⁸ - деп жазат. Кыргыздардын диний ишениминин хуннулардын ж.б. түрк урууларынын ишенимдерине окшош. Хунну, кыргыз, сак ж.б. түрк элдеринин тутумуна кирген уруу, элдердин руханий маданиятынын, анын ичинде диний ишенимдеринин окшоштуктарынын үлгүлөрү өзгөчө Енисей кыргыз жазуу эстеликтери, орхон жазуулары деп аталган түрк, уйгур (будда жана рун тексттеринде) эпитафиялык эстеликтеринде кеңири түрдө кездешет жана так, даана, ачык-айкын көрүнөт. Аталып кеткен элдерге орток болгон диний ишенимдин үчүлтүк пантеону – Көк теңир (жогорку кудай), Ыйык Жер-Суу (ортоңку дүйнөнүн кудайы, айрым изилдөөчүлөр Умай-Энени кошушат же аны бөлүп Жер-Суунун ордуна атап айтышат); Эрклик – төмөнкү дүйнөнүн кудайына болгон ишеним калыптанган жана мындай көз караш, дүйнө тааным кыргыздарга да мүнөздүү, таандык болгон. Демек, кыргыздарда байыркы мезгилдерден тартып эле шаманчылык, арбактарга

⁴⁸Шаманизм народов Сибири. Этнографические материалы XVIII-XX вв. Хрестоматия. СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2006. -С.161.

ишенүү менен бирге жаратылыштын кубулуштарына Көк Теңирге, Умай энеге, Ыйык Жер-сууга жана башка заттарга табынуу, сыйынуу калыптанган.

Жогорудагы байыркы мезгилдерде жаралган жазма булактардан келтирилген маалыматтардын үзүндү шилтемелеринде ыйык жер, мазарлар, зыярат түшүнүктөрү, терминдери жолукпаганы менен мааниси жагынан алганда, логикалуу ой жүгүртүүнүн негизинде сөз Көк Теңир (асман), жер, суу ж.б. жаратылыштын зат, кубулуштары, ошондой эле аларга арнап курмандык чалуу сыяктуу жөрөлгөлөрдү жасоонун биз изилдеп жаткан темага түздөн-түз тиешеси бар. Эң негизгиси, азыркы мезгилде кумга сиңген суудай өздөрү жок болушса дагы өткөн тарыхта жашап өткөн хунну, сак, усун сыяктуу уруулар, элдер өздөрүнүн маданиятынын таасирин башка бир замандаш элдерге тийгизип, жугуштурушу маданияттын табигый касиетине, мыйзамына дал, төп келет. Ошол себептен аталып кеткен уруулар, элдердин руханий маданияты кыргыздардыкына көп жагынан окшош болгон.

1.4. Россия империясынын мезгилиндеги ыйык жайларды, белгилүү мазарларды изилдөөнүн тарыхнаамасы

Кыргызстан Россия империясынын курамына кирген колониалдык мезгилде Борбордук Азиянын элин, тарыхын, маданиятын, жаратылышын изилдөө үчүн илимий интеллигенциянын өкүлдөрү келишкен. Алардын катарында белгилүү саякатчы П.П. Семенов Тянь-Шаньский дагы болгон. Ал 1858-ж. Ысык-Көлдүн чыгыш тарабындагы жылуу суусу бар Алма-Арашан мазарына келип, ал жердин ээси Ак Тайлак деп жазат. Булактын тегерегине дарактар тигилип, арасында алма бактары да кездешет. Дарактын бутактарында ар түстүү кездемелердин айрындылары байланганын белгилейт.⁴⁹

Фергана өрөөнүнө орус окумуштууларынан биринчилерден болуп А.П. Федченко келген, анын ысымы менен азыр Чоң-Алай районунда жайгашкан Памир-Алай тоолорундагы чоң мөңгү аталган. Ал 1871-ж. Кокон хандыгынын аймагы боюнча саякаттап жүрүп, Шахи-Мардан мазарына, Сулайман-Тоолоруна барып көргөн.⁵⁰

Чет өлкөлүк тарыхнааманын мисалдарына токтолсок, 1877-ж. Франциянын илимий экспедициясын баштап келген этнолог Е. Де Южфалви де Мезо-Ковесд атактуу Сулайман-Тоо жана ал жерде жайгашкан сыйынуу жайлары тууралуу кеңири маалымат берген. Ошол эле мезгилде аталган экспедициянын мүчөсү сүрөтчү М.Мюллердин изилдөөгө бир топ кыйынчылык туудурган бийик тоодо жайгашкан азыркы Араван районундагы Чил-Устун үңкүрүнө барып көрүп, изилдеп баалуу маалыматын берген. Бул адамдын эмгегин В.Л. Огудин жогору баалаган.⁵¹

Россиянын казак-орус аскерлеринин офицери Н.А. Наследов 1881-ж. Аравандагы Дулдул-Ата мазарын жана ал жердеги аскаларга тартылган аргымак аттардын сүрөттөрүнө көңүлүн бурган. Мындан көп узабай эле

⁴⁹Семенов П.П. Первая поездка на Тянь-Шань или небесный хребет до верховьев реки Яксарта или Сыр-Дарьи в 1957 году. Вестник географического общества. 1858. Часть XXXIII. Отдел И. - С. 12-13.

⁵⁰Федченко А.П.. Письма в Туркестанские ведомости. // ИРГО. - СПб, 1872. - Т. 8; его же: Путешествие в Туркестанский край. - СПб, 1875; его же: В Кокандском ханстве. - СПб, 1875.

⁵¹Огудин В.Л. Культ пещер в народном исламе/ Этнографическое обозрение. 2003. № 1.

кытай жазма булактарында айтылып кеткен Давань мамлекетиндеги ат багып өстүрүүнүн жогорку деңгээли жөнүндөгү маалыматка катыштыгы бар бул ыйык жерди көптөгөн окумуштуулар тереңирээк изилдей башташкан.⁵²

Орус окумуштуулары, мисалы А. Симонов Сулайман-Тоосуна, Падыша-Ата мазарына байланыштуу уламыштарды⁵³, орус окумуштуусу, биолог, энтомолог, географ жана саякатчы В.Ф. Ошанин Алтын-Мазарды 1891-ж. биринчи болуп таап жарыялаган⁵⁴ (уламыш боюнча ал жерге наймандардын ханы Кучлуктун башы жок денеси көмүлгөн), санитардык врач В.И. Кушелевский 1891-ж. Аюб-Пайгамбардын мазарын изилдесе,⁵⁵ сүрөтчү Н.Щербина-Кромаренко 1896-ж. Анжиян, Ош шаарындагы мечит, медресе, мазарларды изилдеп, Хазрет Аюб мазары, Сулайман-Тоолорго байланыштуу эл арасындагы уламыштарды жазып калтырган⁵⁶.

М. Рождественский 1902-ж. азыркы Жалал-Абад эс алуу жайынын жанында жайгашкан Хазрет-Аюб мазарынын жаралышы боюнча эл арасында топтолгон уламыштарды чогултуп жазып калтырган. Жылуу, ысык суу чыккан булактын жанында Аюбдун (Йованын) мүрзөсү, анын аялы Бурахиманын да мүрзөсү орун алганын жана алардын катарында зыяратчылар сыйынуучу мечит салынганы, Эм-булак жана Катар-булак аттуу муздак суу чыккан эки булак жөнүндө маалыматтарды жазып калтырган⁵⁷. Ошол эле 1902-ж. сүрөтчү Н.Г. Хлудов ыйык жер, мазар Саймалуу-Ташты ачса, бир жылдан кийин ал жерди аскер инженери, офицер И.Т. Пославский изилдеген.⁵⁸

⁵² Наследов Н.А. Воспоминания, 1923 (Рукопись хранится в ЦГА УзССР. ф. И 1037, оп. 1, д. 2). Опубликовано в работе: Исламов О.И. Из истории геологических знаний в Средней Азии. - Ташкент: Фан, 1976 - С. 74.

В.Л. Огудиндин эмгеги боюнча берилди: караңыз: В.Л.Огудин. Культ пещер в народном исламе/ Этнографическое обозрение. 2003. № 1.

⁵³ Симонов А. В предгорьях Алая/ Туркестанские ведомости.1887.№2-5.

⁵⁴ Ошанин В. Каратегин и Дарваз. // Изв. ИРГО, 1881. Т.XVI. Вып. I. - С. 21-23.

⁵⁵ Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. - Новый Маргелан, 1981. - Т.1. - С. 113-114.

⁵⁶ Щербина-Кромаренко Н. По мусульманским святыням Средней Азии // СКСО, 1986. - Вып. IV. - Отд. IV. - С. 45-61.

⁵⁷ Рождественский М. Хазрет-Аюбские теплые воды и Джелаяль-Абадская санитарно-гигиеническая станция / Ежегодник Ферганской области. – Новый Маргелан, 1902. - С. 66-69.

⁵⁸Мадалиев Н.А. История археологического изучения Южного Кыргызстана: региональный источниковедческий анализ. Автореферат кандидатской диссертации.Б., 2003.

Россиялык жана советтик саякатчы, географ, геоморфолог, гляциолог Н.Л. Корженевский 1905-ж. Фергана өрөөнүнүн түштүк-чыгыш тарабында жайгашкан Кичи-Алай өрөөнүндөгү ыйык Кожо-Келен (Ходжа-Калян) үңкүрүн изилдеп, үңкүрдүн үчтөн эки бөлүгүн тунук муздак суу каптап тургандыгын, ал эми үңкүрдүн кире беришинде олуянын (ыйык адамдын) мүрзөсү бардыгын жазган.⁵⁹

Самарканд жана Анжиян аймактарына 1915-ж. уюштурулган экинчи экспедициянын жетекчиси Россиянын географиялык коомунун Түркстандык бөлүмүнүн мүчөсү П.Е. Кузнецовдун негизги максаты Наманган уездиндеги тажиктерди изилдөө болгону менен ал Кыргызстандагы мазарларды да изилдөөгө алган. Ал мазарлардын арасында орто кылымдагы автор Жамал ал-Карши (XIII к.) эмгегинде жазып кеткен Сафид-Буланды өлтүрүлгөн 2772 табеин-шахиддердин башын жууган аял кишинин жаткан мүрзөсүн (арабча – кабр) эскерип кеткен.⁶⁰

Түркстандагы археология илими боюнча мектепти түзүүчүлөрдүн бири россиялык белгилүү археолог жана тарыхчы-чыгыш таануучу И.А. Кастанье (Жозеф-Антуан Кастанье) 1915-ж. Түркстан аймагына келип ыйык үңкүрлөрдү изилдеп, сүрөттөп жазган. Изилдөөчү ошол мезгилдеги Фергана облусунун Ош уездине караган Сулайман-Тоодо орун алган үңкүрлөрдү, Аравандагы Чил-Устун үңкүрүн жана зыяратчылар тынбай көп каттаган Ак-Буура суусунун ортоңку агымында жайгашкан Кожо-Келең (Ходжа-Кальян) ыйык үңкүрлөрүнө барып, жеринен көрүп, изилдеп жазган. Биз жогоруда сөз кылган атактуу суфий (сопу) шейхи Исхак-кожонун катырылган сөөгү (мумиясы) жайгашкан Макшеват үңкүрүн башка саякатчы, изилдөөчүлөрдүн эмгектерин колдонуп салыштырып жазган.⁶¹

⁵⁹ Корженевский Н. По Алайским перевалам. // Ежегодник Русского горного общества. - 1905. Вып. V. - С. 102.

⁶⁰ Кузнецов П.Е. О таджиках Наманганского уезда // Известия ТОИРГО. Ташкент, 1915. - Т. XI, - Вып. 2. - Часть 1. С. 40; Карши Джамал ад-Дин. Мулхакат ас-Сурат // Материалы по истории Средней и Центральной Азии / X-XIX вв. - Ташкент: Фан, 1988. - С. 122.

⁶¹ Кастанье И. Современные успехи спелеологии и мои спелеологические поездки по Туркестану 1913-14 гг. // Известия ТОИРГО. - Ташкент, 1915. - Т. 11. - Вып. 2. - Часть 2. - С. 3-51.

Кыргыздардын тарыхынын, материалдык жана руханий маданиятынын айрым бир маселелери Кыргызстанга XIX к. 60-жылдарында эки жолу каттаган атактуу түрколог-окумуштуу академик В.В.Радловдун эмгектеринде чагылдырылган. Анын илимий эмгектеринде кандайдыр бир деңгээлде (азын оолак) кыргыздардын эпикалык мурастары, турмуш-тиричилиги, элдик каада-салттары, ыйык жерлер, мазарлар, кыргыз кыштактарынын жайгашышы жана турак-жайларынын салынышы сыяктуу материалдар жазылган.⁶² В.В.Радлов тоого сыйынуу кыргыздардын диний көз караштарынын маанилүү объектиси болгонун белгилеп, бугу уруусу Чүй дарыясынын башатындагы Дүңгүрөмө тоосун, Койсу-Суу дарыясы аккан Чулпас тоосун, Текес дарыясынын жээгиндеги Алабашы-Ата тоосун ыйык жерлер деп эсептешип, кастарлашканын жазат.⁶³

Ош шаарынын тарыхы үчүн өтө маанилүү илимий ачылыш 1885-жылы Түркстан аймагынын шаарларына сапарда болгон белгилүү чыгыш таануучу, Санкт-Петербург университетинин профессору Н.И.Веселовскийге таандык. Ал Сулайман-Тоонун чыгыш жагындагы чокудагы аскага чегилген Саманилер дооруна таандык (329-х.-940/41) жазууларды таап, толук эмес же жарым-жартылай окуган. Бул жазуу тарыхка Н.И. Веселовскийдин ысымы менен кирген. Өзгөн шаарындагы археологиялык казууларды биринчилерден болуп 1885-ж. Н.И. Веселовский жүргүзгөн⁶⁴. Кыргызстандын ыйык жерлерин, мазарларын атактуу, чыгаан чыгыш таануучу, дүйнөлүк чыгыш таануу илиминин корифейлеринин бири академик В.В. Бартольд дагы кыйгап өткөн эмес. Анын Түркстанга 1893-1894, 1902, 1904, 1916, 1928-жж. келгени белгилүү. Экинчи жолку сапарында ал Ош шаарына келип кеткен. В.В. Бартольд «Фергана» аттуу макаласында Ош шаарына берген жалпы мүнөздөмөсүнөн тышкары, Ошту Ферганадагы үчүнчү (Ахсикет менен Кубадан кийинки) чек арада жайгашкан шаар катары сыпаттайт, ошондой эле

⁶² Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племён. Наречие дикокаменных киргизов. -СПб, 1885.

⁶³ Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. М., 1989. С.349.

⁶⁴ Веселовский Н.И. Отчёты Археологической Комиссии за 1882-1888 гг. - СПб, 1888.-С. 123.

шаардын микротопонимикасына токтолот, тактап айтканда, Жамал ал-Каршиге шилтеме берүү менен (XIII к.) Асаф ибн Бурхиянын күмбөзү жана Ош шаарындагы Сулайман-тоонун аталыштарынын (этимологиясын) чечмелген маалыматты берген. В.В. Бартольд биринчилерден болуп Сулайман-Тоонун ислам дининин ыйык жайы катары калыптануу себебин аныктоого аракет кылган.⁶⁵

Ош шаарындагы эң байыркы диний-архитектуралык эстеликтердин бири – Асаф ибн Бурхиянын күмбөзүн (XVIII к.) биринчи жолу визуалдык жактан кароо жана өлчөө иштерин 1911-жылы Түркстандын археологияны сүйүүчүлөр ийриминин мүчөсү Л. Зимин аткарган. Анын жасаган ишинин жыйынтыгы “Ош шаары жөнүндөгү мусулман уламыштары” деген макаласында жарыяланган⁶⁶. Борбордук Азия элдеринин арасында арбакка – өлгөн ата-бабалардын рухуна таазим кылуу формасын алган ата-бабалар культу болуп саналат. Чындыгында азыркы Кыргызстанда өмүр сүрүп жаткан формадагы мазар, ыйык жайлар феномени ислам дининин, олуялар культу менен ата-бабалардын арбактарынын культунын кошундусунун (симбиозунун) натыйжасы катары кабыл алууга болот. Ыйык жерлерге зыярат кылган зыяратчылар өздөрүнүн ырым-жырымдарында бул жогоруда белгиленген үч элементти тең айкалыштырышат, бирок ошол эле учурда, албетте, алар өздөрүн мусулман катары эсептешет.

Фергана өрөөнүнүн ыйык жерлери тууралуу белгилүү маалыматтар XIX-кылымдын аягы – XX-кылымдын башында бул аймакка келген айрым орус жана европалык саякатчылардын, окумуштуулардын, чиновниктердин жазууларында, эскерүүлөрүндө жана аңгемелеринде камтылган. Алар Ф.Назаровдун, Ч.Валихановдун, А.П. Федченко, А.П. Хорошхин, Н.Н. Щербины-Крамаренко, В.И. Кушелевский, Е.Реклюс, В.П. Наливкин, А.Ф. Миддендорф, М. Рождественский, В. Парфентьева, Н.П. Коритов айрым

⁶⁵ Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. М., 1989. - С. 349.

⁶⁶ Зимин Л.А. Мусульманское сказание о городе Ош. ПЗСТКЛА . - Ташкент, 1913. - С. 12.

Фергана мазарларынын сүрөттөлүшүн жана алар менен байланышкан уламыштарды берет.⁶⁷

Фергана өрөөнүнүн ыйык жерлери боюнча бир топ жазма булактар бар, бирок алар, эреже катары, кийинчерээк келип чыккан. Шах Хаким Халисанын 1811-жылы жазылган «Сафед Булон кыссасы» («Сафед Булан жомогу») аттуу эмгеги Шахимардандагы Биби ‘Убайда, Пошша Пирим жана Азирети Али мазарлары тууралуу маалымат берет. Аты-жөнү белгисиз автордун “Раузат ал-ансаб” эмгегинде изилдөөбүздүн жүрүшүндө белгилүү мазарлардын бири – Азирети Алинин мурда айтылган “кабырынын” тарыхынан үзүндүлөрдү таптык. Биринчи жолу анын төрт тизмесин түрк-чагатай тилинде табууга мүмкүн болгон: экөө поэтикалык формада, калган экөө проза түрүндө. Чыгарманын авторунун аты-жөнү жана анын түзүлгөн күнү белгисиз. «Манакиб-и Дукчи ишан» (1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн жетекчиси Дукчи ишандын анонимдүү өмүрү) да айрым ыйык жерлер жөнүндө маалымат берет. Айрыкча, бул эмгекте Хожам Падишах мазары (Кувинский району) тууралуу кызыктуу маалыматтар камтылган.

Кыргыздардын диний ишенимдери тууралуу илимий маалыматтардын топтолушу XIX -кылымдын орто ченинде революцияга чейинки саякатчы-изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде башталган: Ч.Ч. Валиханов⁶⁸, Н.А. Северцов⁶⁹ П.П. Семенов-Тян-Шанский⁷⁰, М.И. Венюков, В.В. Радлов, Г.С.

⁶⁷ «Записки о некоторых народах и землях Средней Азии» Филиппа Назарова (1813-1814) // История Узбекистана в источниках. – Т., 1988; Валиханов Ч. Избранные труды. – М., 1986; Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – М., 1950; Щербина-Крамаренко Н.Н. По развалинам Средней Азии // журнал «Зодчий», май 1896, вып. V; Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Том II. – Новый Маргелан, 1891; Элизе Реклю. Земля и люди. Всеобщая география. Том VI. – СПб., 1892; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886; Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. Прибавление IV. А. XX. – СПб., 1882; Рождественский М. Хазрат-Аюбские теплые воды // Ежегодник Ферганской области. Том I. – Новый Маргелан, 1902;

⁶⁸ Валиханов, Ч.Ч. Записки о киргизах [Текст] / Ч.Ч.Валиханов // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: в 5-ти т. – Алма-Ата, 1985. – Т.2. – С.7-82.

⁶⁹ Северцов, Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня [Текст] / Н.А. Северцов; под ред. и вступ. ст. Р.Л. Золотницкой. – 2-е изд. – М.: Географгиз, 1947. – 304 с.

⁷⁰ Семенов-Тян-Шанский, П.П. Киргизы [Текст] / П.П. Семенов-Тян-Шанский // Географический статистический словарь Российской империи. – СПб., 1885. – Т.2. – С.593–596.

Загряжский, Н.Д. Зеланд, В. И. Пояркова.⁷¹ В.И. Кушелевский,⁷² Б.В. Станкевич ж.б. Кыргызстандын аймагын изилдөө максатында барган. Ч.Ч. Валиханов нын илимий мурасында. «Киргизские записки»⁷³ тарыхы боюнча маалыматтар (легендалар, этникалык (уруу) отурукташуу боюнча материалдар, экономика, география ж.б.) менен бирге кыргыздардын диний ишенимдери (тотемизм, сөөк коюу культу, өлгөндөрдүн жана ата-бабалар культу) жөнүндө маалыматтарды камтыйт. Кыргыздардын диний дүйнө таанымын, Ч.Ч. Валиханов шаманчылыкка негизделген аралаш ишеним менен мүнөздөгөн. Кыргыздар исламдын негиздерин да, анын талаптарын да билбей туруп, өздөрүн мусулманбыз деп аташкан. Алардын бардык ырым-жырымдары жана ишенимдери дагы деле шаманизмдин толук көлөкөсүн сактап келет⁷⁴. Ал шаманизмге мүнөздөмө берип, пайда кылууда жаратылыш культунын жана асман идеясынын маанилүүлүгүн баса белгилейт. «Аллах» деген сөз менен кыргыздар «Көк-Теңир» асман кудайын, табият күчтөрүн кастарлашкан: «Алардын арасында Алланын аты кеңири таралган, аны байыркы моңголдордой эле «көктенгри» (асман кудайы) деп аташкан. От, ай, жылдыздар алардын сыйынган объектилери». Эл арасында бакшы шамандары шаманизм дин кызматчылары катары чоң урматка ээ болгон. Кээ бир кыргыз манаптары «бакшы» деген лакап атка ээ болгон. Кыргыздар таштын (жай таштын) сыйкырдуу касиетине, сыйкырдын пайдасына да ишенишкен. Кыргыздар менен казактардын (кыргыз-кайсактардын) шаманчылыгында изилдөөчү белгилегендей, жакындыгы бар: «Алардын шаманчылыктын ишенимдери, ырым-жырымдары жана дубалары кыргыз-

⁷¹ Поярков, Ф.В. Из области киргизских верований [Текст] / Ф.В. Поярков // Этногр. обозрение.– 1891.– Кн.9, № 4. – С. 21–43.

⁷² Кушелевский, В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области [Текст] / В.И. Кушелевский. – Н. Маргелан: Изд. Ферган. обл. стат. ком., 1891. – Т.2.– 476 с.

⁷³ Валиханов, Ч.Ч. Записки о киргизах [Текст] / Ч.Ч.Валиханов // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: в 5-ти т.– Алма-Ата, 1985. – Т.2.– С.7-142.

⁷⁴ Валиханов, Ч.Ч. Статьи из «Географического Статистического словаря Российской Империи» [Текст] / Ч.Ч.Валиханов // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: в 5-ти т.– Алма-Ата, 1985.– Т.4.– С.197-208.

кайсактардын шамандык элементине толугу менен окшош». ⁷⁵ Маалыматка ылайык, Ч.Ч. Валихановдун айтымында, эл арасында муздак суу менен ооруну дарылаган дарыгерлер «көп» болгон⁷⁶ жана кутумдар (арбын) коргоо каражаты катары: «Жапайы таш кыргыздар ар кандай оорулардан сактанган ырымдар көп колдонушкан» В.В. Радлов Кыргыздардын диний ишенимдери жөнүндө маалыматтарды берген. Изилдөөчү кыргыздарды мусулман гана эмес, бутпарастар катары да мүнөздөйт, алардын «байыркы каада-салты таза түрүндө сакталып калган»⁷⁷ Ал кыргыздардын аң-сезиминде отко сыйынуу, олуяларды жана алар жашаган жерлерди сыйлоо, тоолорго сыйынуу ж. ал эми аялдар бейшемби күндөрү отко сыйынуу ырым-жырымын жасашчу, анда «тогуз чыракты күйгүзүп алдына коюшат». Муну менен катар адамдар «бир кезде олуялар жашаган ыйык бактарда чырактарды күйгүзүшөт»

В.В. Радлов белгилегендей, кыргыздар ислам негиздерин начар билгендиктен жана башка динге ишенгендерге берилүү менен мамиле кылгандыктан исламды кеч кабыл алышкан⁷⁸. Ислам ошол эле учурда шаманизмдин түп-тамырынан бери жок кылынышына чоң таасирин тийгизген⁷⁹, алардын жактоочулары өткөн мезгилде бардык түрк уруулары болгон. В.В. Радлов түрк элдеринин оозеки булактарына таянып, дүйнөнүн көп катмарлуулугуна негизделген шаманизмдин (шаманизм) дүйнө таанымынын жалпы картинасын кайра түзүүгө аракет кылган.

⁷⁵ Валиханов, Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль [Текст] / Ч.Ч. Валиханов // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: в 5-ти т. – Алма-Ата, 1984. – Т.1.- С.306-357.

⁷⁶ Валиханов, Ч.Ч. Записки о киргизах [Текст] / Ч.Ч.Валиханов // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: в 5-ти т.– Алма-Ата, 1985. – Т.2.– С.7-82.

⁷⁷ Радлов, В.В. Этнографический обзор тюркских племен Южной Сибири и Джунгарии [Текст]: пер. с нем. / В.В. Радлов. – Томск: Тип. Михайлова и Макушина, 1887. – 26 с.

⁷⁸ Радлов, В.В. Шаманство и его культ [Текст] / В.В.Радлов / В.В. Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. – М., 1989. – С. 355–409.

1.5. Ыйык жер, мазарлардын Совет мезгилиндеги тарыхнаамасы

Совет мезгилиндеги Кыргызстандагы мазарлар жөнүндөгү эң алгачкы маалыматты 1924-ж. Э.К.Беттер берген. Орус географиялык коомунун Түркстан бөлүмүнүн басылмасында ал Клыч-Бурхан-эд-дин-Өзгөни жөнүндөгү уламыштын вариантын келтирген. Анда Чыгыш Ферганадагы Өзгөн шаарына жакын жердеги узун созулган үңкүрдө жашаган ажыдаар жөнүндө айтылат. Ал шумдуктуу ажыдаарды эр жүрөк баатыр жеңип, бирок ал азыр өзүнүн аты менен аталган мазар турган анча алыс эмес жерде ажыдаардын канына ууланып каза болгон.⁸⁰

Зоолог Д.Н.Кашкаров 1927-ж. Орто Азия музейинин Түндүк-Чыгыш Ферганада жайгашкан Сары-Челек көлүнүн аймагына жасаган экспедициясынын материалдарында көлдүн пайда болушу жөнүндөгү уламышты жарыялаган. Көлдөн агып чыккан дарыянын жанында жайгашкан мазар олуя Тоскоол-Атанын аты менен байланыштуу. Тоскоол олуя анын жанына башка адамдын көмүлгөнүнө ачууланып, сөөгүн көрдөн сыртка ыргытып жиберет. Таарынган маркум сууну ачып, Тоскоолдун мүрзөсүнө сууну каптатып жиберем деп коркутат. Тоскоол болсо, Аллахка кайрылат, кудай болсо, сууга дөңгөчтөрдү ыргытып бүтөп, тоолордон дамба түзүп көлдү жаратат. Малчылар жайлоого малын айдаар алдында жана ал жактан кайтып келгенден кийин мазардын жанында келип сыйынып, куран окушкан, бул ырымдар түн ичинде шам чырактын жарыгы астында окулган.⁸¹

Географ, Казак ССРинин илимдер академиясынын академиги Н.Н. Палгов 1939-жылы Нарын облусунда жайгашкан Ала-Мышык тоосундагы үңкүр тууралуу кеңири макаласын жарыялаган. Ал үңкүр тууралуу уламыш башында бугу уруусунун түпкү энеси - Мүйүздүү байбиче Бугу эне менен байланышканын белгилейт. Ал тоо теке деп адашып, аңчы кокустан өлтүрүп

⁸⁰ Беттер Е. К. Вариант легенды о Клыч-Бурхан-Эд-Дине- Узгенском // Известия Туркестанского отдела Русского Географического Общества. - Ташкент, 1924. - Т. XVII. -С. 141.

⁸¹ Кашкаров Д.Н. Результаты экспедиции главного Сред не-Азиатского музея в район озера Сары-Челек. Часть 1. Физиогеография, животный мир (позвоночные). - Ташкент, 1927. - С. 192.

алган кийик кишинин карындашы экен. Үңкүрдүн кире беришинде карапанын сыныктары, жылкынын жана башка бодо малдардын сөөктөрү үйүлүп жатканын жазган.⁸²

1939-жылы Чоң Фергана каналын тез куруу планын ишке ашыруунун жүрүшүндө, канал, суу астында кала турган Фергана өрөөнүндөгү архитектуралык эстеликтерди аныктоо жана сүрөттөө максатында Археологиялык көзөмөл жүргүзүү экспедициясы түзүлүп, анын жетекчилигине археолог, тарыхчы-чыгышпоз Түркмөн ССРСинин Илимдер академиясынын академиги М.Э.Массон дайындалган.⁸³ Кийинчерээк бул изилдөөлөрдүн натыйжа-жыйынтыктары «Орто Азия археологунун эскерүүлөрүнөн» аттуу китепте жарык көргөн. Экспедициянын мүчөлөрү: М.Э. Массон, Т.Г. Оболдуева, Э.Х. Юдицкий, В.Д. Жуковдор Дулдул-Атадагы (Араван району), Оштон 9 км алыстыктагы Сүрөт-Таш (Айрымач-Тоо) жана Сулайман-Тоодогу аскага чегилген сүрөттөрдү кароодон өткөрүшкөн.

Кыргызстандын тарыхый-маданий мурастарын изилдөө үчүн 1945-жылы түзүлгөн экспедициянын да мааниси зор болуп эсептелет. Бул экспедицияны белгилүү белдүү археолог А.Н. Бернштам жетектеген. Экспедиция аткарган илимий иштер жана Өзгөн эстеликтеринин комплексин жана Шах-Фазилди изилдөө ишинин натыйжалары А.Н. Бернштамдын «Кыргызстандын архитектуралык эстеликтери» аттуу эмгегинде чагылдырылган. Ал жерде – Сулайман-Тоосунун чыгыш чокусунда жайгашкан мечиттин да талаа изилдөөсүнүн (чиймеси, планы, өлчөөсү) жыйынтыгы берилген.⁸⁴

Ош шаарынын тарыхый-маданий мурастарынын айрым аспектилерин изилдөөнү 1946-жылдан бери бир топ жылдар бою белгилүү археолог Ю.А.Заднепровский жүргүзүп келген. Анын жарык көргөн эмгектеринен өзгөчө биз изилдеген ыйык жер, мазарлар проблемасына байланыштуу

⁸² Пальгов Н.Н. Ала-Мышикская пещера в горах Тянь-Шаня. // Советское краеведение. 1939. №6.

⁸³ Массон М.Е. Из воспоминаний среднеазиатского археолога. - Ташкент, 1976. - С. 136.

⁸⁴ Бернштам А.Н. Архитектурные памятники Киргизии. - М., 1950. С. 119.

Сулайман-Тоо, анын түштүк капталындагы байыркы Ош конушунун тарыхы кызыкчылыкты туудурат. Ал эмгектеринде Сулайман-Тоо акыркы коло доорунан бери культтун же зыяратчылардын ырым-жырым, жөрөлгөлөрдү аткарган борбору катары иштеп келгендиги жөнүндө божомолду (гипотезаны) далилдеген.⁸⁵

СССРдин Илимдер академиясы менен Кыргыз СССРинин Илимдер академиясы биргелешип уюштурган археология-этнографиялык экспедициянын курамында 1953-жылы С.М. Абрамзон бир катар мазарларды кыдырган⁸⁶. Кыргыз этнография илиминде өзгөчө орду бар бул-окумуштуунун эмгектеринде Түндүк Кыргызстандагы жоон топ мазарлар тууралуу маалыматтар кездешет. Мисалы, бул мазарларга төмөнкүлөр кирет: Манжылы-Ата – өзүнчө өскөн дарактардын тобу, анын жанында мүрзө таштары бар эски көрүстөн жайгашкан. Көбүнчө бул жерге төрөбөгөн аялдар, ар кандай оорулар менен ооруган адамдар келишчү; Табылгыты – айланасында тал өскөн булак. Бул жерде баласыз аялдар жана ар кандай оорулар менен ооруган адамдар курмандык чалышкан; Түптүн мазарлары - Түп дарыясынын оозундагы он чакты бийик теректер; Дүңгүрөмө - кичинекей дарыя менен бөлүнгөн эки аска. Мурда бул жерге келип куран окуп, психикалык жактан оорулууларды алып келишчү. Ал жердин ээси «ак төө» деп эсептелген; Тешик-таш - «суу токтобой аккан таш», анын жанынан диний мазмундагы кол жазмалардын калдыктары табылган; Кочкор-Ата – тоо, анын үстүндө эл ишенген олуянын мүрзөсү бар; Мун Лук-Ата–чоң дөңсөө, анын жанында дарак өсүп, чоң таштар үйүлгөн; Кочкор-Ата–жыгач чатыры менен жабылган саман топурактан жасалган кичинекей курулуш; Тостар-Ата – баласыз аялдар курсагы менен тийген чоң таш. Эпизоотиялык (мал ылаңдап ооруганда) маалда ага малды өлүмдөн сактап калуу үчүн алып келишкен.

⁸⁵ Заднепровский Ю.А. Ошское поселение. К истории Ферганы в эпоху поздней бронзы. - Бишкек, 1997. С. 113.

⁸⁶ Абрамзон СМ. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков // Материальная культура и хозяйство народов Средней Азии и Казахстана. - Л.: Наука, 1978. - Т. XXXIV. - С.44-67.51.

Ушул эле экспедициянын алкагында Кыргызстанда түштүгүндө жайгашкан мазарлар да изилденген: Арсланбап–тарыхый жаңгак токойлорунун арасында олуянын урматына тургузулган күмбөз; Келин-Таш (Тешик-таш) – бийик таш, анын астыңкы бөлүгү адамдын ача бутуна окшош. Бул жерге төрөбөгөн аялдар көп келишет; Токбай-Ата–тоо, анын үстүндө үңкүрдүн ичине суу чогулган оюгу бар таш бар. Бул жерге баласыз аялдар көп келчү; Кыргыз-Ата же Кызыр-Ата–мусулман пайгамбары Хызырдын атынан коюлган тоо. Бул жерге мечит курулган, курмандык чалынуучу тамак-аш даярдай турган чоюн казан болгон; Ак-Босого - үйүлгөн таштардын үстүнө сайылган жыгач шырғыйы бар кичинекей булак, жанында өскөн бадалдарга кездеменин айрыктары, чүпүрөк байланган. 1954-жылы өткөн кылымдын башында табылган түндүк жана түштүк Кыргызстандын чек арасында жайгашкан таштарга чегилген көптөгөн сүрөттөрү, жазуулары бар Саймалы-Таш мазары жөнүндө кызыктуу маалыматтар чогултулган. Бул жерде малды ооруу-ыландардан (эпизоотияга) айыктырууга байланыштуу массалык түрдө курандар окулуп, дуба тилешип, кээде төрөбөй калган аялдар жана башка оорулуулар да келишкен. С.М.Абрамзондун эмгектеринде башка мазарлар да эскерилет, бирок алардын аталыштарынан башка алар жөнүндө маалыматтар аз.⁸⁷

Советтик белгилүү этнограф окумуштуу О.А.Сухареванын изилдөөлөрү Орто Азиядагы ислам дини, анын күнүмдүк турмуштагы көрүнүштөрүнө, Өзбекстанга калкына арналганы менен анын илимий изилдөөлөрүндө мазарлар, алардын келип чыгышы, өзгөчөлүктөрү жана ден соолукту чыңдоого тийгизген таасирлери жөнүндө да маалыматтар кездешет. Мисалы катары айтсак, анын эмгегинде Кыргызстандын түштүгүндө жайгашкан: «Сулаймандын тактысы», «Аюб-Булак» мазарлары тууралуу кыскача маалыматтар берилет.⁸⁸

⁸⁷ Огудин В. Л. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы. Автореферат диссертации доктора исторических наук.-М., 2003.

⁸⁸ Сухарева О. А. Ислам в Узбекистане. - Ташкент: Изд-во АН Узб ССР, 1960. – С.86

Кыргызстандагы ыйык жерлерди, мазарларды изилдөө жаатында СССРдин атеисттик саясатынын камчысын аянбай чапкан ф.и.д., философ Ю.Г.Петраш бир топ эмгектерди жараткан. Ал Кыргызстандагы исламга чейинки бутпарастык диний ишенимдерди, культтардын сакталышы темасын караган⁸⁹. Бул проблемага арналган макаласында ал Фергана өрөөнүнүн ар кайсы жерлеринде жайгашкан: ыйык Сары-Колот үңкүрү жана ыйык бадалдар, Мойыл мазарынын теректери, Обишир-Ата шаркыратмасы жөнүндө баяндаган.⁹⁰ Академик ислам таануучу Л.И.Климовичтин окуучусу Ю.Г.Петраш олуяларга сыйынууга каршы ырайымсыз катуу күрөш жүргүзгөндөрдүн бири болуп калды. Маселен, 1988-жылы жарык көргөн китепчесинде жергиликтүү партиялык органдардын буйрутмаларын жан аябай аткарып, ыйык Сулайман -Тоосу жаркын келечекти курууга ачык-айкын тоскоол болот, ал жерге зыярат кылууга таптакыр болбойт деген ураан, чакырыктарды жазган.⁹¹

Этнограф жана диндерди изилдөөчү Г.П. Снесарев Борбордук Азиянын элдеринин исламга чейинки бутпарастык диний ишенимдерин, анын ичинде ыйык жерлер, мазарларды илимий-теориялык жактан жогорку денгээлде изилдеген ири окумуштуулардын катарына кирет. Анын монографиясынан ыйык жайлардын формалары, алардын келип чыгышы, дизайн өзгөчөлүктөрү жана зыяратчылардын ооруларын мазарлар аркылуу айыктыруу ырымдарына, ыйык жайларды исламдаштыруу процесси сыяктуу проблемалар боюнча кеңири маалыматтарды алууга болот⁹².

Исламга чейинки диний ишенимдерди, өзгөчө шаманизм, суфизмдеги олуялардын культун изилдеген окумуштуу-этнографтардын арасында көрүнүктүү орунду В.Н.Басиловдун изилдөөлөрү ээлейт. Ал олуялардын рухуна (арбагына) сыйынуу диний ишенимдеринин аймактык-общиналык

⁸⁹ Караңыз: Петраш Ю.Г. “Святые” места обмана.-Ф.,1961; петраш Ю.Г. Ложные “святые” местности Южной Киргизии.-Ош., 1961 (на узб. языке) и т.д.

⁹⁰ Петраш Ю.Г. Материалы о пережитках доисламских культов на юге Киргизии // Философские проблемы атеизма - М : АН СССР, 1963. - С. 260-261.

⁹¹ Караңыз: Петраш Ю.Г. “Святые” места обмана.-Ф.,1961; петраш Ю.Г. Ложные “святые” местности Южной Киргизии.-Ош., 1961 (на узб. языке) и т.д.

⁹² Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.-М.,1969.-С.33бс.

принцибин бөлүп көрсөткөн. Олуя эң оболу анын мүрзөсүнө жакын жерде кошуна жашагандарга жардам берет же ар бир уруу тобунун эреже катары жашаган аймагында өзүлөрүнүн мазары менен колдоочусу бардыгын жазган⁹³.

Советтик этнограф-окумуштуулар да мусулман аалымдарынын, шейхтеринин, белгилүү даваатчылардын тарыхы, таржымалы тууралуу баян, эмгектерде (агиографияда) мусулманчылыкка чейинки диний ишенимдердин көптөгөн калдыктары бар экендигин көрсөтүшкөн. Алардын аракети көптөгөн ыйык жерлердин байыркы, исламга чейинки мезгилдерде эле келип чыккандыгын далилдеди, ошондой эле алардын ислам дини аркылуу жуурулушуп же алардын катарында кантип өнүккөндүгүн аныктап чыгууга жардам берди. Бул жагынан алганда В.Н.Басиловдун⁹⁴, О.А.Сухареванын⁹⁵, В.Ю.Кнорозовдун⁹⁶ жана Г.П.Снесаревдин⁹⁷ фундаменталдык изилдөөлөрү өзгөчө мааниге ээ, аларда уламыштарга негизделген ыйык жерлер жана алардын негиздөөчүлөрү, ошондой эле ыйык нерселерге, заттык буюмдарга сыйынуу ырым-жырымдарынын өзгөчөлүктөрү боюнча авторлор мурдагы бутпарас кудайлардын өзгөчөлүктөрүн калыбына келтирүүгө гана эмес, алардын монотеизмге каршы күрөшүнүн этаптарын да байкоого жетишкен.

Ошол эле учурда советтик этнографтардын И.Гольдциердин артынан ээрчип, ыйык жерлер кубулушундагы (институтундагы) бутпарастык тамырдын түбүнө чейин изилдеп баруу аракети зыярат мейкиндигиндеги мусулмандардын маданий катмарынын көпкө чейин көмүскөдө калышына алып келген. Бутпарастык ырым-жырымдарды изилдөөгө мындай басым жасоо советтик этнографияга болгон идеологиялык басымдын натыйжасы болгон деп божомолдоого болот. Ал мезгилде мазар культундагы

⁹³ Басилов В. Н. Культ святых в исламе. - М.: Мысль, 1970. - 144 с.

⁹⁴ Басилов В. Н. Культ святых в исламе. М., 1970.

⁹⁵ Сухарева О. А. К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды Института истории и археологии АН УзССР. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. Т. II. Ташкент, 1950.

⁹⁶ Кнорозов Ю. В. Мазар Шамун-Наби. Некоторые пережитки домусульманских верований у народов Хорезмского оазиса // Советская этнография. 1949. № 2.

⁹⁷ Снесарев Г. П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. М., 1983.

монотеизмге чейинки элементтерге басым жасап изилдөө, динди изилдөөгө байланышкан ишенимдүү темалардын биринен болгондугу чындык, анткени зыяраттын архаикалык, кээде примитивдүү ырым-жырым жана жөрөлгөлөрү (ритуалдык жагы) атеисттик максаттарда жана пропаганда ишинде ийгиликтүү колдонулушу мүмкүн, себеби, алар билимдүү жана маалыматы кенен адамдар үчүн мындай диний ишенимдеринин оңой менен кабыл алынбастыгынын ачык-айкын далили катары кызмат өтөйт эмеспи⁹⁸.

Натыйжада, советтик этнографтардын бир катар олуттуу изилдөөлөрү жаралганына карабастан, ыйык жерлерге сыйынууну изилдөөдө көптөгөн «ак барак жерлер» жана чечиле элек маселелер арбын болгон. Советтик этнография илиминдеги мусулман зыяраты маселесин кызыгуунун туруктуу өсүшү XX кылымдын 80-жылдарынын аягында башталып жана ушул күнгө чейин уланууда⁹⁹. Бара-бара зыярат темасына түздөн-түз арналган жана анын баалуулугун¹⁰⁰ тааныган, мусулмандарга чейинки доорлордун калдыктары жөнүндөгү салттуу жана көнүмүш болуп калган эскертүүлөрсүз жазылган эмгектер пайда болот. Алардын катарына П.П.Литвиновдун изилдөөлөрү кирет¹⁰¹, анда автор Түркстандагы мусулмандардын зыяратынын проблемасын анын ички жана чөлкөмдөн (региондон) тышкаркы аспектилеринин диалектикалык биримдигинде карайт. Ал эмгектерде эскерилген ыйык жай, мазарлардын айрымдары мезгилге, саясий кырдаалга жараша өзгөргөнүнө карабастан, даке болсо сакталып калып өзүлөрүнүн функционалдык күчүн жогото электигин белгилеп кетем.

Совет доорунда ыйык жерлер тиешелүү ыкмаларды жана талдоо ыкмаларын колдонуу менен академиялык изилдөөнүн объектиси болгон эмес. Бул көрүнүш тууралуу басылмалардын көбү идеологиялык жана динге

⁹⁸ Петраш Ю. Г. «Святые» места обмана. Фрунзе, 1961.- С.235

⁹⁹ Подвижники ислама. Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. М., 2003.- С. 3-4.

¹⁰¹ Литвинов В. П. Внерегиональное паломничество мусульман Туркестана (эпоха Нового времени). Елец, 2006; Он же. Религиозное паломничество: региональный аспект (на примере Туркестана эпохи Средневековья и Нового времени). Елец, 2006.

каршы мүнөзгө ээ болгон.¹⁰² Совет доорунда мамлекет мусулмандардын ыйык жерлерине каршы системалуу түрдө үгүт иштерин жүргүзүп, «динге каршы үгүт иштерин» жүргүзүүнүн эң маанилүү багыты катары эсептелген. Бул саясатты жүзөгө ашыруунун журушунда советтик окумуштуулардын белгилүү бөлүгү да пропагандалык мекемелер менен бир катарда болушту. Атап айтканда, Л.И. Климович, А.Алимухамедов, Н.Ахмедов, Т.Саксонов, Х.Бабабеков өз эмгектеринде мазарларды совет элинин жашоосунан жок кылынышы керек болгон «зыяндуу диний реликт» катары эсептешкен.¹⁰³

Азыркы мезгилде Орто Азиянын, атап айтканда Фергана өрөөнүнүн мазарларын изилдөөгө чет өлкөлүк жана орус окумуштуулары да белгилүү салым кошушкан. Алардын арасында Ю.Кавахара, С.Н. Абашин, О.В. Горшунова, В.Л. Огудин жана башкалар.¹⁰⁴ Алар өз эмгектеринде Фергана өрөөнүндө кеңири тараган олуялардын культун изилдешет. Мисалы, С.Н. Абашин бул культтар жөнүндө бардык колдо болгон түз жана кыйыр маалыматтарды чогултуп, анын мүнөздүү белгилерин аныктоого аракет кылган, бул ага олуялар культундагы ислам жана исламдык эмес элементтердин өз ара байланышы проблемасын талкуулоого мүмкүндүк берген. Дагы бир орус изилдөөчүсү О.В. Горшунова өзүнүн эмгектеринде байыркы диний каада-салттардын жана исламдын ферганалык аялдардын жашоосунун ар кандай чөйрөлөрүнө тийгизген таасири жана алардын ыйык жерлерге зыярат кылуу маселесин карайт.¹⁰⁵ Изилдөөчү В.Л. Огудин Фергана өрөөнүнүн калкынын жашоосунда сыйынуучу жайлардын тарыхый ролун

¹⁰² Хамза Камол. История мазаров Северного Таджикистана. – Душанбе, 2005. - С. 19.

¹⁰³ См. Климович Л.И. Ислам. – М., 1962; Ахмедов Н. Мукаддас ва қадамгоҳларнинг пайдо бўлиши ва зарарлари. – Т., 1960; Алимухамедов А. «Мукаддас» ва «қадамгоҳлар». – Т., 1966; Саксонов Т. «Мукаддас» жойлар – хурофот ва бидъат ўчоғи. – Т., 1986; Бобобеков Х. «Мукаддас» қадамгоҳлар ва уларнинг «сир»лари // Ёшлар ва дин. – Т., 1989. С. 9-15; Бобобеков Х. Искандар Зулкарнайн ким? // Сирли олам. – Т., 1989. С. 11-22

¹⁰⁴ Кавахара Я. Офок хожанинг ўғли Хожа Хасан шажараси ҳақида // Шарқшунослик, № 12. – Т., 2004. С. 89-103;

¹⁰⁵ См. Горшунова О.В. Проблема бездетности и религиозные обряды узбеков // Традиционные ритуалы и верования (Библиотека российского этнографа. Часть 2). – М., 1995. С. 208-217; Горшунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований. – М., 2000. С.115-124; Горшунова О.В. Идея двух начал в культе плодородия у народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. – М., 2001.

жана функцияларын көрсөтөт, табигый жашоо чөйрөсүн диний аң-сезимдин кабыл алуусунун өзгөчөлүгүн чагылдырат.¹⁰⁶ Бирок, совет доорунда этнографтар менен тарыхчылар мазарларды илимий изилдөөгө негиз салышкан. Атап айтканда, Г.П.Снесарев, О.А.Сухарева өз эмгектеринде мусулман олуяларынын культунун пайда болушун жана өнүгүшүн, анын себептерин, келип чыгышын, эволюциясынын негизги этаптарын көрсөтөт. Бирок алардын эмгектеринде олуялар культунун Орто Азия элдеринин руханий-социалдык турмушундагы орду жана орду да үстөмдүк кылуучу идеологиянын духунда каралган.¹⁰⁷ Айрыкча Фергана облусунун мазарларын изилдөөгө этнологдор А.К.Писарчик жана Р.Я.Расудова да белгилүү салым кошушкан. А.К. Писарчик Маргилян шаарындагы бир нече мазарларды ийне-жибине чейин изилдеген. Ал ыйык буюмдардын архитектурасын изилдеп жүрүп, алар жөнүндө элдик уламыштарды жазып алган.¹⁰⁸

Бул багытты илимий жактан өнүктүрүү биздин доордо өзгөчө актуалдуу. Совет бийлигинин жылдарында калыптанып калган идеологиялык негиздер менен концепциялардын катаал кишенинен бошонуп, бүгүнкү күндө биз ыйык жерлерге байланышкан маселелерди түшүнүү жана объективдүү талкуулоо зарылдыгын уламдан-улам сезип жатабыз.

¹⁰⁶ Огудин В.Л. Мазар Таш-Ата (Имам Ата) // Проблемы изучения традиции в культуре народов мира. Вып. 1. – М., 1990. С. 114-118; Огудин В.Л. Изображения грота Катта-Камар // Этнографическое обозрение (далее – ЭО). 2001. № 4. С. 68-106; Огудин В.Л. Страна Фергана. – М., 2002; Огудин В.Л. Культ пещер в народном исламе // ЭО. 2003. № 4. С. 69-84; Огудин В.Л. Место поклонения в исламе // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. V. – М., 2006. С. 165-190.

¹⁰⁷ Сухарева О.А. К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды Института истории и археологии. Том II. – Т., 1950. С.159-178; Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М., 1983.

¹⁰⁸ Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину. 1938 // Архив Главного управления охраны и использования объектов культурного наследия Министерства по делам культуры и спорта Республики Узбекистан, дело № 1491; Писарчик А. К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины // Среднеазиатский этнографический сборник. – М., 1954. С.216-298;

1.6. Постсоветтик доордогу тарыхнаама (1991-2023 жж.)

Ыйык жерлерге зыяратчылык жана ага байланган ырым-жырымдар постсоветтик мезгилинде да уланып келет. О.В.Горшунованын 1989-1993-жылдардагы Борбордук Азиядагы экспедициялык иштеринде чогулткан талаа материалдарына негизделип жазылган эмгектери аялдардын зыяратынын өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн эң сонун мисалы болуп саналат¹⁰⁹. В.Л.Огудин өзүнүн изилдөөлөрүн жалпысынан ыйык жерлерди жана өзгөчө ыйык тоолорду, үңкүрлөрдү изилдөөнүн теориялык проблемаларына арнаган. Ошондой эле анын эмгектеринен Фергана өрөөнүндө жашаган элдердин диний ишенимдеринин культтарынын, мазар, обоо же башка бир обьектилеринин ар кандай географиялык жана климаттык шарттарда мейкиндикте орун-очок алып жайгашышы жана уюштурулушунун өзгөчөлүктөрү жана аларга карата болгон калктын мамилелери изилденет¹¹⁰.

Т.С.Саксановдун социологиялык эмгегин өзүнчө белгилеп кетүү керек. Анда автор зыярат жасоочулардын калың массаларынын түзүлүшү ийне-жибине чейин изилдеген; ал бөлүп көрсөткөн ар бир бөлүмдүн мотиви, ошондой эле ажылык салттын мусулман калкынын арасында кайра жаралуу себептери жана жолдорун да изилдеген¹¹¹. Белгилүү россиялык этнограф С.Н.Абашин тарабынан редакцияланган макалалар жыйнагында да зыяраттын маселелери боюнча жаңыча көз караштар, ыкмалар чагылдырылган¹¹². С.Н.Абашиндин калемине Кыргызстандагы ыйык

¹⁰⁹ Горшунова О. В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований. М., 2000; Она же. Священные деревья Ходжи-Барора. Фитолатрия и культ женского божества в Средней Азии // Этнографическое обозрение. 2008. № 1.

¹¹⁰ Огудин В. Л. Культ пещер в народном исламе // Этнографическое обозрение. 2003. № 1; Он же. Места поклонения Ферганы как объект научного исследования // Этнографическое обозрение. 2002. № 1.

¹¹¹ Саксанов Т. С. Паломничество к святым местам: традиция и современность. М., 1991.

¹¹² Подвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. М., 2003.-С.127

жерлерге арналган бир нече баалуу илимий макалалар таандык¹¹³. Ушул эле автордун Фергана чөлкөмүндөгү мазарлар боюнча да эмгектери арбын¹¹⁴.

Фергана чөлкөмүндөгү, коңшу Өзбекистан жана Казакстандагы ыйык жер, мазар, зыярат маселелерине кайрылып, олуттуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн белгилүү чыгыш таануучу, ислам изилдөөчү А.К. Муминовду да жана анын айрым эмгектерин атап кетүүнүн жөнү бар¹¹⁵.

Биз изилдеп жаткан проблемага Кыргызстандын белгилүү этнограф-тарыхчылары да кайрылышууда, атап айтсак, т.и.д., проф. О.К. Каратаевдын илимий эмгектеринен ыйык жерлердин, мазарлар орун алган жерлердин аталышы, чечмелениши (этимологиясы), тарыхы, келип чыгышы тууралуу көптөгөн кызыктуу факты, материалдарды табууга болот¹¹⁶. Акыркы мезгилде зыярат маселеси ата мекендик изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде көбүрөөк карала баштады. Алардын ичинен биринчи кезекте А.Табышалиеваны¹¹⁷, Э.Ж.Шүкүровду¹¹⁸, А.Жапаровду¹¹⁹, Б.Аманбаеваны¹²⁰ жана С. Дюшенбиевдин¹²¹ изилдөөлөрүн белгилей кетүү керек.

¹¹³Абашин С.Н. Бурхан ад-дин Кылыч; Сафид-Булан/Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. вып.3.-М., 2001.С.24-25; 87-89; Абашин С.Н., Огудин В.Л. Трон-Сулеймана – среднеазиатская святыня//Наследие материальной и духовной культуры Кыргызстана.-Б.,2005.

¹¹⁴Абашин С. Н. Ислам и культ святых в Средней Азии // Этнографическое обозрение. 2001. № 3. С. 128-129; ошол эле. Мазар Бобои-об: о типичности и нетипичности святых мест Средней Азии // Рахмат-наме: Сборник статей к 70-летию Р.Р. Рахимова / Отв. ред. М.Е. Резван. - СПб.: МАЭ РАН, 2008.

¹¹⁵Муминов А.К. Святые места в Центральной Азии (Взаимодействие общеисламских и местных элементов) //Маяк Востока. - Ташкент, 1996, №№1-2; ошол эле. Исхак-баб // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. /Под редакцией С.М.Прозорова. том 1. - Москва: Восточная литература, 2006; Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: наследие Исхак-баба в нарративной и генеалогической традициях. Т. 1: Открытие дороги для ислама. Сакральное сказание об Исхак-бабе / Введ., сост. крит. текстов, пер. на рус. и англ. яз., коммент. и указ.: Д. ДиУис, А. К. Муминов, Д. О. Рахимжанов, Ш. Ш. Зиёдов; изд.: Д. ДиУис, А. К. Муминов. - Алматы – Блумингтон – Ташкент: Дайк-Пресс,2013.

¹¹⁶ Каратаев О.К. Кыргыз этнонимдер сөздүгү.Б., 2003; ошонуку. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары.Б.,2013; ошонуку. Корул жерлер. Сакралдуулук. Хайрахан/Кыргыз жана Карахандар каганаттары. Көөнөрбөс издер.Б.,2014; ошонуку. Байыркы түрктөрдүн Умай-Энеге болгон ишенимдери/кыргыз каганаты турк мамлекеттүүлүгүнүн алкагында. Борбордук Азиядагы Улуу Кыргыз каганатынын түптөлгөндүгүнүн 1170-ж. арналган//Эл аралык конгресси.Б., 2014 ж.б.

¹¹⁷Табышалиева А. С. Вера в Туркестане (Очерк истории религий Средней Азии и Казахстана). Б., 1993.

¹¹⁸ Шукуров Э.Дж. Природные основы устойчивого развития Кыргызстана. Бишкек, 2009.

¹¹⁹Жапаров А. Кочевая община у кыргызов: культурные традиции / Суверенный Кыргызстан: проблемы традиций и социальной целостности. Бишкек, 1999

¹²⁰ Аманбаева Б. Культурные места Сулайман-Тоо / Мазары Ферганской долины. Бишкек, Бишкек, 2007.

¹²¹ Дюшенбиев С.У. Религиозные верования кыргызов Кыргызстан. Энциклопедия.Б., 2001; его же. Суфизм в истории и культуре Кыргызстане/Наследие материальной и духовной культуры Кыргызстана.-Б.,2005; его же. Кыргыздардын исламга чейинки диний ишенимдери (XVII-XIX-кк.)/Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. Үч томдук. Т.2. Б., 2016.

Кыргызстандагы ыйык жерлер, мазарларды изилдөө, кызыктуу илимий-популярдуу макала жазуу жаатында акыркы убакта кызуу эмгектенип жаткан Ю.П. Беляковду жана чыгарган эмгектерин баса белгилеп айтууга толук арзыйт. Автордун Кыргызстандагы ыйык жерлер, мазарларга байланышкан легенда, уламыштарга арналган китеби 2020-ж. 18-декабрында “Айгине” маданий-изилдөө борборунун колдоосу менен жарык көрдү.¹²² Бул мээнеткеч автор “Литературный Кыргызстан”, “Слово Кыргызстана”, интернеттин “Новая литература Кыргызстан” сайтында ж.б. массалык-маалымат каражаттарында үзбөй өзүнүн мазмундуу, кызыктуу макалаларын жарыялап турат¹²³. Автор билими, кесиби боюнча инженер, демек, ал этнограф, тарыхчы да эмес, тек гана, мазарлар маселесине кызыгып, мурда жарыяланган, белгилүү болуп калган уламыштарды, легендаларды алып, топтоп жалпылап китебин жазган. Бирок, окурмандар үчүн анын жер-суу, ыйык жер, мазарлардын аталышын чечмелөөгө арналган эмгектери кыргыздардын фольклоруна эле негизделбестен, геология, биология, архитектура, этимология ж.б. көптөгөн илимдерден факты, маалыматтарды кошо алгандыгы менен кызыктуу болуп саналат.

Учкай изилдеген проблемасы, объектиси башка болсо да түштүк Кыргызстанда жайгашкан ыйык жер, мазарларды кошо изилдеп, баалуу маалыматтарды берген тарыхчыларды да атай кетүүнү чечтик. Мисалы, Ош шаарынын тарыхын изилдөөгө чоң салым кошкон ата мекендик тарыхчылар В.Я. Галицкий жана В.М. Плоских болуп саналат. Алар Кыргызстандын байыркы шаарынын биринен болгон Ошко арнап биринчилерден болуп атайын эмгекти чогуу жазып чыгарышкан. Авторлор тарабынан жүргүзүлгөн терең илимий изилдөөлөрдүн арасында ыйык Сулайман-Тоонун, анын үстүндө, жанында жайгашкан ыйык жерлер, мазарлар, диний сыйынуучу курулуштар тууралуу кеңири маалыматтар берилген¹²⁴. Этнограф окумуштуу, академик А.А. Асанкановдун дагы эмгектеринен жергебиздеги

¹²² Беляков Ю.П. Топономические легенды Кыргызстана.-Б., 2020.

¹²³ Беляков Ю.П. Легенды о святых покровителях//Новая литература Кыргызстана/www.iterature.kg

¹²⁴ Галицкий В.Я., Плоских В.М. Старинный Ош. - Фрунзе, 1987.

ыйык жер, мазарларга тиешелүү кызыктуу маалыматтар менен кошо баалуу оригиналдуу тыянактарды кезиктирүүгө болот¹²⁵. Чөлкөмдүк, аймактык зыярат феноменин изилдөөдөгү орчундуу окуя – 2007-жылы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Фергана өрөөнүндөгү мазарларга арналган жыйнагынын басылып чыгышы болуп саналат¹²⁶.

Ал эми Фергана өрөөнүндөгү аймактарда жайгашкан ыйык жер, мазарлар, зыярат жасоо темасы боюнча бир нече докторлук жана кандидаттык диссертациялар жазылып корголгон¹²⁷. Бирок, Фергана өрөөнүнүн алкагына кирген түштүк Кыргызстандын аймактарында орун алган ыйык жерлерди, мазарларды, дегеле зыярат темасы боюнча жазылган кандидаттык жана докторлук диссертациялар жок болуп саналат. Демек, биз сунуштап жаткан кандидаттык диссертация бул тема боюнча жазылган алгачкы илимий саамалык болот жана кыргыз этнология, тарых тарыхнаамасынын бул маселе боюнча кем-карчын толуктамакчы.

Жогоруда сөз болгон көп сандаган макалалардын жана монографиялардын, ошондой эле зыярат маселесин кыйыр түрдө чагылдырган башка басылмалардын мисалында совет мезгилиндеги изилдөөчүлөр тарабынан жасалган айрым тыянактардын жарым-жартылай оңдолгонун, кайра башкача, жаңыча ой жүгүртүлгөнүн байкоого болот.

Мисалы катары айтсак, мазарлар культундагы бутпарастык элементтерди изилдөөгө гана ык койгон тенденцияны акырындык менен жеңүүгө болот. Ийкемдүү көз карашты жактаган изилдөөчүлөр барган сайын көбөйүүдө, анын маңызы исламды элдик (турмуштук, салттуу) жана теологиялык (Курандык) деп бөлүүнүн илимий жактан зарылдыгын билишет,

¹²⁵ Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. Бишкек, 1997; Асанканов А.А., Малтаев Н. Обряды культа огня у кыргызов // Изучение древнего и средневекового Кыргызстана. – Бишкек: «Мурас», 1998.

¹²⁶ Мазары Ферганской долины. Бишкек, 2007.

¹²⁷ Камолов Х.Ш. История мазаров Северного Таджикистана. Автореферат дисс. канд. истор. наук. – Душанбе., 2002; Огудин В.Л. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы. Автореферат дисс. докт. истор. наук.-М., 2003; Литвинов В.П. Мусульманское паломничество в царской России: историко-антропологический аспект: на примере Туркестана 1865 - 1917 гг. Автореферат дисс. канд. истор. Наук.-М., 2007; Юсефи Дж. М. Мазары Хорасана и Мавераннахра эпохи Тимуридов: XIV - XV вв. Автореферат дисс. канд. истор. наук.-Душанбе., 2009.

демек, мындай усулдук мамиле ыйык жерлерге сыйынуунун исламдык маңызын жокко чыгарган катаал формулировкалардан оолак болууга, туура илимий жыйынтыктарды жасоого түрткү болот¹²⁸.

Совет доорунан калган элдин караңгылыгынан, сабатсыз, наадандыгынан пайдаланып, өмүрүн узартып жатат деген зыяраттын акырындап тукум курут болуп жок болуучу убактылуу нерсе, кубулуш катары сыпаттап караган идеологиясынан жаңыдан гана арылып жатышкан азыркы мезгилдин изилдөөчүлөрү, зыярат институтунун жашоосун узарткан Борбордук Азиянын мусулман калкынын арасында дагы да болсо үзгүлтүксүз түрдө аткара бере турган функцияларын айтып түшүндүрүүгө аракет кылып жатышат.

Дегеле, этнографтар бүгүнкү күнгө чейин постсоветтик мейкиндиктеги зыярат таануудагы боштукту жоюуга жетише электигин ишенимдүү түрдө белгилесек болот. Бул, биринчиден, жетишээрлик эмпирикалык маалыматтардын жоктугунан болуп жатса, экинчиден, иштелбеген, изилденбеген мейкиндиктеги эбегейсиз зор көлөмүнө байланыштуу. Ошол эле учурда “ислам дининин бум” феноменине жана аймактын реисламдашуусунун тез темпине байланыштуу Борбордук Азиядагы азыркы диний кырдаалдын реалдуулуктары бүгүнкү күндө ыйык жерлердин айланасында болуп жаткан процесстерге тез арада мониторинг жана илимий талдоо, изилдөө аракеттерин жүргүзүүнү талап кылууда.

Калыстык үчүн белгилесек, мындай маанидеги жана багыттагы изилдөөлөрдүн зарылдыгын диний уюмдар да, мамлекеттик уюмдар да көрсөтүп жатышат. Табигый сыйынуучу жайларды ыйыкташтыруу аймактын биологиялык ар түрдүүлүгүн сактоонун дагы бир натыйжалуу жолу деп эсептеген экологиялык кыймылдын өкүлдөрү да кызыгуусун жаратууда. Мунун баары зыярат маселеси этнографиялык изилдөөнүн жүрүшүнө,

¹²⁸Абашин С. Н. Ислам и культ святых в Средней Азии // Этнографическое обозрение. 2001. № 3. С. 128-129.

өнүгүшүнө оң таасирин тийгизип, башка дисциплиналардын адистеринин көңүлүн бул көйгөйгө бурууга тийиш.

“Айгине” маданий-изилдөө борбору 2003-жылы филология илимдеринин доктору Г. Айтпаеванын демилгеси жана аракети менен түзүлгөн. Бул борбордун чакан жамааты ошондон бери эч талыкпай өлкөбүздүн өнүккөн байыркы заттык жана руханий маданияты сакталып турган бардык аймактарын түрө кыдырышып жети облусту (дубанды) кучагына камтыган талаа изилдөөлөрүн жүргүзүшүп, ал аймактардагы ыйык жерлерди, мазарларды жеринен табышып, такташып, илимий паспортторун түзүшүп, жыйынтыгында салмактуу алты-жети китепти басмаканадан басып чыгарышты. Борбор жараткан ийгиликтерди атап өтсөк, алгачкы китепти Талас облусундагы ыйык жайлар, мазарларды изилдөөгө арнашты. Кийинки жылы ошол эле Талас жергесиндеги Нылды-Ата мазары боюнча эмгекти чыгарышты. Борбордун 2007-ж. чыгарган дагы бир эмгеги Талас облусундагы ыйык жерлер, мазарларды изилдөө иштерин улантып толуктады¹²⁹. “Айгине” маданий-изилдөө борбору тандап алган багыттагы изилдөө иштерин эми Ысык-Көлдөгү ыйык жерлерге, мазарларга бурду жана 2009-ж. алардын жасаган ишинин натыйжасында чоң эмгек жарык көрдү¹³⁰. Борбордун назары Кыргызстандын түштүк аймактарына да бурулду, адегенде, Жалал-Абад облусундагы ыйык жерлер, мазарлар боюнча эмгек басмадан чыкты¹³¹. Бул факты “Айгине” борбору ыйык жер, мазарларды эле изилдөө менен чектелбестен колдогонун тастыктап, айгинелеп турат. Борбор үчүн 2010-жыл жемиштүү, ийгиликтин жылы болду десек жаңылышпайбыз, анткени ушул жылы Ош облусундагы ыйык жерлер менен эл билимдерин изилдөөнүн жыйынтыгында үчүнчү маанилүү чоң эмгек жарык көрдү¹³². Борбордун кызматкерлеринин кийинки аракети алыскы Баткен аймагында

¹²⁹ Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде.- Б., 2007 (китеп кыргыз жана англис тилдеринде жарык көрдү)

¹³⁰ Ысык-Көлдөгү ыйык жерлер: касиет, зыярат, өнөр.-Б., 2009 (кыргыз, орус жана англис тилдеринде чыкты).

¹³¹ Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы.-Б., 2010.

¹³² Оштогу ыйык жерлер жана эл билими.-Б., 2010. -С. 78

жайгашкан ыйык жерлер менен мазарларды изилдөөгө арналды¹³³. 2013-ж. “Айгине” борбору Кыргызстандын түштүк аймагында орун алган ыйык жерлер жана мазарларга арналган дагы бир көлөмдүү, маданий, илимий мааниси өтө чоң китепти чыгарышты¹³⁴.

«Айгине» маданий-изилдөө борборунун Кыргызстандын ыйык жерлерин, мазарларынын тарыхын изилдөө ишинде кошкон албан, көзгө көрүнүктүү чоң салымдарынын дагы бири – Совет бийлигинин убагындагы ыйык жерлерге, мазарларга зыярат кылуунун тарыхына, абалына, өзгөчө жаш курагы ошол мезгилге дал келген зыяратчы, шайык, табып, бүбү-бакшы ж.б. алынган маек формасындагы материалдарды атайын изилдөөлөр аркылуу топтоп, чогултушуп жарыялашкандыгында болуп саналат. Борбордун орус, англис тилдеринде жарык көргөн «Святые места севера Кыргызстана: природа, человек, духовность» аттуу 2015-жылы жарык көргөн китебинде ыйык жерлерге, мазарларга зыярат кылуунун Совет бийлигини мезгилиндеги өтө кыйын, татаал этабына атайын бир бөлүм арналган.

Бул китепти борбордун башка китептеринен бөлүп көрсөтүп, атаганыбыздын себеби, борбордун башка басылмаларынан айырмаланып (аларда Совет бийлиги үстөмдүк кылган мезгилдеги ыйык жерлерге, мазарларга көңүл анчейин гана бурулган же материал жокко эсе) изилдөө Талас облусунун аймагын гана камтыганына карабастан, ал жерден алынган илимий, маданий баалуулугу зор материалдар, жасалган олуттуу тыянак, бүтүмдөр жана алардын абалы, келечеги боюнча сунуштар башка аймактардагы ыйык жерлерге, мазарларга Советтер Союзунун убагында жасалган зыяратты салыштырып изилдөөгө толук мүмкүнчүлүк берет.

Ошентип, “Айгине” маданий-изилдөө борборунун жигердүү эмгегинин, ишмердүүлүгүнүн натыйжасында Кыргыз Республикасынын дээрлик бардык облустарындагы ыйык жерлер, мазарлар изилдөөгө алынып,

¹³³ Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими.-Б., 2012. С 90

¹³⁴ Святые места Юга Кыргызстана: Природа, Манас, Ислам/Культурно-исследовательский центр Айгине – Б., 2013.

эл арасынан алынган кызыктуу маалыматтар менен окурмандарды тааныштырганга жетишкендигин баса белгилеп кетмекчибиз.

Өлкөбүздүн тарыхына, заттык жана руханий маданиятына кызыккан, жан дүйнөсүн байытууга дилгир, кайдыгер эмес жарандары үчүн, ошондой эле жаш муундарды тарбиялаган жана жогорку окуу жайларынын мугалимдери, маселеге тиешеси бар илимпоздор үчүн бул жөнөкөй, жеткиликтүү, түшүнүктүү тил жана популярдуу ыкма менен жазылган китептер табылгыс жан-азык болуп, калың элдин сүймөнчүлүгүнө арзыды.

“Айгине” маданий-изилдөө борбору жогоруда аталып кеткен китептерден тышкары республикабыздын коомчулугуна илимий-популярдуу маалыматтарды жеткирүү багытында да жигердүү, оозго алаарлык иштерди аткарышууда. Мисалы, Талас өрөөнүндөгү Манас-Ордо, Нылды-Ата, Боз-Тектир, Зулпукор, Ак-Тайлак ыйык жерлеринин негизинде беш тасма жарыкка чыгып, Улуттук КТР жана ЭлТР каналдары аркылуу 2008-жылы коомчулукка көрсөтүлгөн. Ысык-Көлдөгү сарт-калмак эли жөнүндөгү тартылган тасма аталган облусунун телекөрсөтүүсү аркылуу элге сунушталган. Окурмандардын сунушу менен ыйык жерлерге байланыштуу маалыматтар мектеп окуучуларынын жаш өзгөчөлүгүнө ылайыкталган окуу куралы катары жазылып жарыкка чыккан¹³⁵. Бул окуу куралы Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин, Кыргыз Билим берүү академиясынын, Бишкек шаардык мэриянын Билим берүү башкармалыгынын жактыруусу менен жарык көрүп, республиканын айрым мектептеринде окутулуп жатат. Борбордун бул аракети, кылган иши азыркы ааламдашуу мезгилинде ата-бабадан калган мурастарды жаштарыбыз унутпай таанып билип, барктап түшүнүшүнө өбөлгө болмокчу. Мындан сырткары, Кыргыз Республикасынын «Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүүнү тереңдетүү жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндө» Президенттин жарлыгын ишке ашыруу максатында, 2012-2013-жылдары “Айгине” маданий-изилдөө

¹³⁵ Мурас таануу.4-класстын окуучулары үчүн окуу куралы.-Б., 2008.

борбору салттуу “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” эпосторунун толук видеотасмасын тартып, диск кылып чыгарды¹³⁶. Бул видео-дисктер улуттун руханий жан-дүйнөсүн байытып, жаштардын терс көрүнүштөрдөн арылуусуна, тарыхый жана маданий билимдерди тереңдетүүгө, муундардын өз ара байланышын чыңдоого багытталгандыктан, Кыргызстандын орто мектептерине, атайын орто жана жогорку окуу жайларына бекер таратылган. «Айгине» маданий-изилдөө борборунун кызматкерлери тарабынан 2005-2014-жылдары Кыргызстандын аймагында жүргүзүлгөн талаа иштеринин жыйынтыгы боюнча республиканын бардык аймактарынын сакралдык (лат. *sacralis* – ыйык, культ жана ырым-жырымдарга байланыштуу) картасы түзүлүп, анда 1100дөн ашык ыйык жерлер камтылган.

“Айгине” маданий-изилдөө борборунун оозеки тарыхтын стилинде түзүлгөн бул басылмаларында кыргыздардын жана башка улуттардын өкүлдөрүнүн ыйык жерлердин, мазарлардын тарыхын, зыяраттын жол-жобосу, жөрөлгөлөрү тууралуу айтып бергендери, ошондой эле ыйык жерлерге зыярат кылууга катышкандардын маектеринин жыйнактары; шайыкты чакыруу; айрым мазарлардын өзгөчөлүктөрү; совет доорундагы зыярат практикасы; зыярат практикасынын ислам дини менен болгон мамилеси сыяктуу ар кыл маанидеги илимий жактан кызыктуу жана өтө баалуу материалдар камтылган жыйнактар болуп саналат.

Кыргызстандын калкынын исламдашуусунун жаңы тарыхый шарттарда кайра жаралуу (реисламизация) процессинин (жараянынын) темптери, динамикасы жана өзгөчөлүктөрү тууралуу кызыктуу статистикалык материалдар Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиянын учурдагы архивдик материалдарынан, анын кызматкерлеринин калеминен жаралган «Ислам в Кыргызстане: тенденции развития»¹³⁷, ошондой эле Чөлкөм изилдөө институтунун

¹³⁶ Улуу Манас баяны урпактардын оозунда; Улуу элдин укуму, Эр Манастын тукуму, Семетей баатыр баяны (видео-дисктер)

¹³⁷ Ислам в Кыргызстане: тенденции развития / Под ред. О.Ш. Мамаюсупова. Ош, 2004.

жүргүзгөн кеңири социалдык изилдөөлөрдүн натыйжасында пайда болгон «Социальные реалии Южного Кыргызстана (по материалам социальных исследований)»¹³⁸ сыяктуу басылмалардан алынды. Акырында, Кыргызстандагы зыярат феноменин синхрондук-диахрондук талдоо саякатчылардын жазууларында жана өткөн жылдардагы тарыхчы-этнологдордун эмгектеринде ыйык жерлер культурунун сүрөттөлүшүнүн аркасында мүмкүн болду. Ушул жагдайдан улам С.М.Абрамзондун¹³⁹, В.Н.Басиловдун¹⁴⁰, Ф.А.Фиельструпдун¹⁴¹, Т.Ж.Баялиеванын¹⁴² жана башка авторлордун фундаменталдык изилдөөлөрү биздин илимий эмгеги жаратууда жазуу булактары катары каралышы мүмкүн, алардын артыкчылык, өзгөчөлүктөрү, илимий, практикалык, саясий, тарбиялык ж.б. маанилери жогорудагы тарыхнаамалык баяндамада кеңири каралды. Ал эми биз изилдеп жаткан ыйык жерлер, мазарлардын Совет бийлиги орногон алгачкы жылдарындагы абалынан кабар алсак, алардын ролу чоң жана дагы алардын абройу кадыресе өскөндүгүнө күбө болобуз. Анткени, ыйык жерлер, мазарлар куугунтукка кабылган ислам дининин элдин аң-сезиминен, жашоосунан таптакыр жоголуп кетүүсүнөн сактап калган. Демек, элдин бардыгы эле текши советтик идеологияны кабыл алышкан эмес кандайдыр бир деңгээлде ислам (православие ж.б.) диний ишенимдердин же болбосо исламга чейинки каада-салттардын таасиринде болушкан деген жыйынтык жасоого болот.

¹³⁸ Социальные реалии Южного Кыргызстана (по материалам социальных исследований). Бишкек, 1999

¹³⁹ Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе, 1990.- С.68

¹⁴⁰ Басилов В. Н. Культ святых в исламе. М., 1970.- С.123

¹⁴¹ Фиельструп Ф. А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. М., 2002.- С 256

¹⁴² Баялиева Т. Дж. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе, 1972-Сс.47

Экинчи бөлүм. Кыргызстандын түштүк аймагында жайгашкан ыйык жайлардын классификациясы. Зыяраттын каада-салттары жана жөрөлгөлөрү

2.1. Зыярат кылуучу ыйык жайлардын жайгашуусу, классификациясы жана сүрөттөлүшү

Борбордук Азиянын географиялык мейкиндигинин ажырагыс бөлүгү болгон ыйык жерлер, мазарлар өзүнүн сырткы көрүнүшү жана жасалгалары менен курчап турган айлана-чөйрөгө түрдө кошулуп жуурулушуп турат. Мисалы, айыл чарба оазистеринин эң байыркы жана ыйык деп эсептешкен мазарлары, эреже катары, бүткүл чөлкөмдүн экономикалык жашоосу көз каранды болгон негизги суу аккан дарыя, арыктардын башатында же кошулмаларында жайгашкан¹⁴³. Тоолуу аймактарда жайгашкан мазарлар географиялык көз караштан алганда көбүнчө ден соолукка шыпаа болуучу булактар, шаркыратмалар, көлдөр, тоо чокулары, үңкүрлөр жана ашуулары менен тыгыз байланышкан. Бул ыйык жерлер өзүлөрүнүн географиялык жайгашуу өзгөчөлүгүнөн улам жайкы тоолуу мал жайыттарына, жайлоого тик (вертикалдуу) көчүү жүрүшүндө бийик тоодогу мазарларга зыярат кылган көчмөндөрдүн жашоосунда өзгөчө роль ойногон.

Баса белгилей кетүү абзел, Борбордук Азияда, эреже катары, сөз аймактын картасындагы айрым пункттар жөнүндө эмес, бүтүндөй бир ыйык жерлер тууралуу болуп жатат. Адатта, ыйык жерлер бир эле мазарды эмес, ошол эле учурда ар кандай маанидеги бир нече ыйык мазарларды ичине камтыган сыйынуучу же зыярат (культтук) жасоо комплекси болуп саналат.

Этнографиялык адабиятта мындай ыйык жер комплекстеринин түзүлүшүн **(структурасын) төмөнкү компоненттерге бөлүү адатка айланган:**

- борбор – негизги (үстөмдүк кылуучу) ыйык объект, мусулман олуясынын руху (арбагы) жашаган жер;

¹⁴³ Рассудова Р. Я. Культурные объекты Ферганы как источник по истории орошаемого земледелия // Советская этнография. 1985. № 4.

-бул кичинекей ыйык жерди айланасындагы ар кандай нерселерден сактоочу, коргоочу дубалдар же тосмо менен бөлүп тосуп коюшкан;

- аны болсо, адамдар чогулуп сыйынуу ырым-жырымдарын, жөрөлгөлөрүн жасоочу, курмандыкка аталган тамак-аштарын даярдоочу жайлар, келген зыяратчылар эс алуучу жайлар сыяктуу курулуштар курчап турган;

- бул мазардын таасири кеңири таркаган жер болуп саналган төртүнчү катмардагы кенен аймакта олуяны ата-бабабыз же колдоочубуз деп эсептеген адамдардын тектеш топтору жашайт¹⁴⁴. Биз сүрөттөгөн маанидеги типтүү ыйык жердин мисалы катары өз аймагында бир эле эмес, көптөгөн ыйык жерлери, жайлары бар ыйык Сулейман-Тоо комплексин айтсак жетиштүү болот.

Элдик зыярат салтында сыйынуучу объекттин өзү эле эмес, анын айланасындагы мейкиндик да ыйык катары эсептелгендиктен, зыяратчылардын көз алдында мазардын айланасы өзгөчө мааниге ээ болуп эсептелет. Жакынкы аймакта мал жаюуга тыюу салынган; аңчылык кылууга жана балык уулоого; булактарда кир кийим, буюм же идиш жууга да болбойт. Ыйык жерде өстүрүлгөн чөптөр жана бак-дарактардын мөмөлөрү өзгөчө дарылык касиетке ээ деп эсептелинип аларды жергиликтүү шейхтер, шайыктар гана соодалашууга же алмаштырууга укугу бар¹⁴⁵. Мазардын жанынан казылып алынган топурак да ыйык жана керемет деп эсептелинет: ал балдардын көкүрөгүнө тагылуучу – тумардын ичине салынып тигилет; сууга суюлтулуп, катуу ооруганда ичүүгө да берилет¹⁴⁶.

Сырткы жасалгасы жагынан да ар бир мазардын кайталангыс өздөрүнө гана таандык көрүнүштөрү бар. Бир караганда зыяратчылар көп каттаган караханийлер доорунда салынган Бурана мунарасы, тоодогу үңкүрдө орун алган Чил-Устун мазары, Каркыра жайлоосундагы Санташ мазарындагы үйүлгөн таштар жана Айып-Атанын кереметтүү булактары эч кандай

¹⁴⁴Огудин В. Л. Места поклонения Ферганы как объект научного исследования. // Этнографическое обозрение. 2002. № 1. С. 67.

¹⁴⁵ Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде. Бишкек, 2007. 120 – 121 бб.

¹⁴⁶ Гольдциер И. Культ святых в исламе (Мухаммеданские эскизы). М., 1938. С. 179.

жалпылыгы жоктой сезилиши мүмкүн. Илимий адабияттарда ыйык жерлердин сырткы көрүнүшү жана жасалгасы боюнча комплекстүү классификация дагы деле жок экендиги бекеринен эмес. Сыйынуу жайларынын ар түрдүүлүгү негизинен Борбордук Азиядагы мазарлардын ыйыктыгы өлгөн ата-бабалардын арбагын аздектөө менен тыгыз байланышта болгондугуна байланыштуу.

Ыйык жер, мазарлардын классификациясы же топко бөлүү жөнүндө маселе козголгондо **кыргыздын бир макалы: «Баш сурасаң – Манжылы-Атага бар, мал сурасаң – Чолпон-Атага бар, так сурасаң – Кочкор-Атага бар, ден-соолук сурасаң – Ысык-Атага бар» деген сөздөрдүн мааниси терең.** Макалда ыйык жерлердин элдик классификациясы (түрлөрү) чагылдырылгандыгында шек жок. Бул классификациянын негизинде жерлердин аткарган негизги кызматтары жатат. Макалда көрсөтүлгөндөй, ар бир ыйык жер белгилүү бир деңгээлде өзүнүн функциясы бар, башкача айтканда, зыяратчыга белгилүү бир таасирин берет¹⁴⁷.

Ыйык жерлер, мазарлар боюнча бирдиктүү же көпчүлүктү ынандырган классификация жок. Ошентсе да адистер бул багытта аракеттерин жасап жатышат. Мисалы, белгилүү чыгышпоз, арабист окумуштуу **А.К. Муминов ыйык жерлердин бир нече классификациясын иштеп чыккан.** Ал 1996-жылы Борбор Азиядагы мусулмандардын ыйык жерлеринин генезисине арналган алгачкы аналитикалык эмгегинде өзүнүн **классификациясын сунуш** кылган¹⁴⁸.

Анын пикири боюнча эл арасында белгилүү жана атагы боюнча биринчиси, (сыйынуучу)зыярат кылуучу жайлардын үч тобун камтыйт:

- жалпы Орто Азия чөлкөмүнө белгилүү;
- бир аймакта же чакан чөлкөмдө белгилүү;
- бир гана чектелген аймакта белгилүү.

¹⁴⁷ Айтпаева Г. Кыргызстандагы ыйык жерлердин түркүндүүлүгү, аларды коргоо жана өнүктүрүү, тажрыйбасы/ <https://aigine/kg>

¹⁴⁸ Муминов А.К. Центральная Азия: Мавараннахр, Туркистан // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып 1. М.: Восточная литература, 1998. С. 102 – 105.

Ошондой эле ыйык жер, мазарларды морфологиялык белгилери боюнча классификациялоо аракетин жасаган:

- **биринчи топ:** бир гана ыйык жерден (суу булагы, дарак, ар кыл формадагы аска ж.б.) турган бир компоненттүү культ объектилери түзөт.

- экинчи топко эки бөлүктөн турган объектилер кирет – ыйык деп эсептелген, жашап өткөн тарыхый адамдын элестүү же чыныгы мүрзөсү бар ыйык жер;

- **үчүнчү топ мүрзө** ташынын үстүнө курулган күмбөз менен ыйык жерди чагылдырган бир катар татаал объекттерди камтыйт. Бул сыйынуу жайларынын үчүнчү классификациясын чечмелесек, олуялардын персонификациясы же атын тактап чыгаруу, даңазалоо боюнча жүргүзүлөт. Мисалы, бул топко ислам тарыхындагы кахтанидтик салттын баатырлык көрсөткөн легендарлуу жана атактуу инсандары кирет; пайгамбарлар жана Ыйык Курандын каармандары; шииттер-кайсанидтер; Мухаммед пайгамбардын сахабалары; шиит имамдары; суфилер; уруулук тотемдер; жаңы рухий башчылар. Сыйыгы, бул классификацияны жергиликтүү олуялардын ысымдары менен кеңейтүүгө болот: шейиттер (шейиттер); жамааттык көрүстөндөрдө сыйланган калк топторунун ата-бабалары; адил өмүр сүргөн такыба адамдар.

- **төртүнчү топ** – ханакасы бар ыйык жер;

- **бешинчиси** – күмбөзү жана көрүстөнү бар ыйык жер;

- **алтынчысы** – күмбөзү жана мечити бар ыйык жер;

- **жетинчи** – күмбөз, мечит, медресе жана аларды күтүүгө бөлүнгөн вакфы (вакуф) бар ыйык жер. Жогорудагы классификациялык белгилердин негизинде баштапкы маани "ыйык жер", анчалык чоң эмес өлчөмдөгү белгилүү бир баштапкы табигый объект болуп саналат, анын айланасында кийинчерээк ар кандай типтеги диний имараттар пайда болот. Келтирилген классификация түздүк жана тоо этектериндеги мазарларга карата көбүрөөк туура келет, ал эми тоо тарапка жылган сайын табигый формалары өзгөрүп, техногендик объекттерге (мүрзөлөр, күмбөз ж.б.) карата алардын культтук биринчилиги көбүрөөк байкалат. Мындагы классификациялоо пункттарын

алардагы табигый компонентти бекемдөө жолу менен кеңейтүүгө жана тактоого болот¹⁴⁹. Адистердин пикиринде, А.К. **Муминовдун** сыйынуучу жайлар боюнча классификациясы айрым бир тактоолордун зарылдыгына карабастан, ыйык жайларды изилдөөдө абдан келечектүүлүгүн жана Орто Азиядага кахтанидик жана куран салттарын жайылтуу боюнча анын сунуш кылган схемасынын кызыктуу экендигин таанышат¹⁵⁰.

Этнограф **О.В. Горшунова** ыйык жерлерди классификациялоо боюнча өзүнүн вариантын сунуштаган. **Биринчи топко мүрзөсү**, ар кандай типтеги мазар (көрүстөн) деп аталган ыйык жерлер кирет. **Мүрзөсү жок экинчи топту** белгилөө үчүн «ыйык жер» деген маанидеги авлиё (олуя) термини колдонулган мазарлар түзөт. **Үчүнчү топ Кадамжай деп аталат** жана олуя өзүнүн «изин» калтырган таң калыштуу жана адаттан тыш формадагы жаратылыш объекттери менен берилген. Ыйык жерлердин төртүнчү тобу – “азиз жой” («жагымдуу жер» деп которулган) ага бак-дарак, булак, көл ж.б.у.с. бар жаратылыштын кооз аймактары кирет, бул топту окумуштуу улуу же “кагта-мазар” (кыргызча – чөн мазар) деген ат берип мындай мазарларга Ош шаарындагы Тахт-и Сулейман жана Шахимарданды (Фергана облусунун Хамзаабат айылында жайгашкан) ошондой эле облустук, райондук, айылдык жана кварталдык маанидеги ыйык жерлерди кошкон¹⁵¹.

Ыйык жер, мазарларды изилдөөчү белгилүү адис В.Л. Огудиндин берген баасы боюнча О.В. Горшунованын негизги (мазар, кадамжай) жана аларга байланыштуу (авлиё, азизжой) терминдер аркылуу түзүлгөн мындай классификациясын ынандырарлык эмес жана үстүртөн жасалгандай көрүнөт. Ал ыйык жерлердин бөлүнүшүнүн, ажырымдарынын өзгөчөлүгүн чагылдырбайт, алардын бул классификациянын негизинде топтоо талаа материалдарынын чоң көлөмүн тартууну талап кылат¹⁵².

149 Муминов А.К. Ошол эле эмгек.

150 Огудин В.Л. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы. Автореферат тема диссертации д. и. н. М., 2003.С.19.

151 Горшунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований. М., 2000.

¹⁵² Огудин В.Л. Ошол эле эмгек. С. 234

Кыргызстандын ыйык жер, мазарларын изилдеген адистер, өлкөнүн ыйык жерлерин эки топко: табигый пайда болгон жерлер жана адамдар тарабынан курулган (түзүлгөн) жерлер деп бөлүшөт. Бирок, Кыргызстандагы күчтүү таасир калтырган көпчүлүк ыйык жерлер – аралаш түрдө жайгашкан. Буга ачык мисал – Ысык-Көлдүн түштүк жээгиндеги эң чоң мазар Манжылы-Ата, Таластагы эң чоң «Манас Ордо» комплекси, Жалал-Абад облусундагы эң чоң ыйык жерлер Шамшыкал-Ата. Алардын аймагындагы сыйынуучу, зыярат кылуучу жер бак-дарактуу булактар жана эски күмбөздөр бар. Кол менен жасалган ыйык жерлерге – булар белгилүү адамдардын күмбөздөрү, байыркы курулуштар, күнөөсүз өлтүрүлгөн адамдарды сөөгү коюлган жерлер кирет. Күмбөздөрдүн арасында (Аралдагы Зулпукар (Талас) сыяктуу) эски курулуштар жана Ысык-Көлдүн айланасындагы акелер күмбөздөрү сыяктуу жап-жаңы курулуштар кездешкендигин байкоого болот. Айтмакчы, бул жагынан, кол менен жасалган жаңы мазарлар тарыхый чындыктын күбөсү болушат, себеби, алардын көпчүлүгү совет убагында тыюу салынып жүргөн кишилердин аттарын калыбына келтирүү жана сактоо боюнча кызмат өтөшөт. Мисалы, Ысык-Көлгө эгемендүүлүк келгенден тартып, көл облусунда жана кыргыздардын арасында гана жашаган «аке» деген салттык элдик статус жөнүндөгү эстелик калыбына келтирилген. Тарыхта «аке» деген наамга татыктуу болгон жети кишинин аты аталат.¹⁵³

“Айгине” маданий-изилдөө борборунун кызматкерлери Кыргызстандын ар кайсы облустарында жайгашкан ыйык жерлерди изилдеп жатышып кээ бир өзгөчөлүктөрдү дагы байкашкан. Мисалы, “мазар” түшүнүгү борбор изилдөө кылган Талас менен Ысык-Көлдө булак, тоо, таш, дарак, кумурсканын уюгу же кайсы бир кадырлуу адамдын, олуянын сөөгү коюлган жерлер мүрзөнү гана билдирет. Ал эми Жалал-Абаддагы ыйык жерлер эки түргө: табигый жана адам тарабынан тургузулган жайлар болуп бөлүнөт¹⁵⁴. Бирок, Жалал-Абаддагы ыйык жерлердин көбү, Талас менен Ысык-

¹⁵³ Айтпаева Г. Кыргызстандагы ыйык жерлердин түркүндүүлүгү, аларды коргоо жана өнүктүрүү, тажрыйбасы/ <https://aigine/kg>

¹⁵⁴ Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде.-Б., 2007. 9 б.

Көлдөгүдөй эле аралашма жайлар. Мисалы, Чаткалдагы Ыдырыс пайгамбардын күмбөзү ыйык жайын алсак, ал күмбөздөн, таш менен булактардан турат. Зыяратка баргандар күмбөзгө кандай зыярат кылса, таш менен булакка дагы ошондой эле зыярат кылат. Жалал-Абаддагы ыйык жайлардын көбү дагы Талас менен Ысык-Көлдөгүдөй эле кыргыздар үчүн ыйык ысымдар менен байланыштырылат. Имам-Ата, Баба-Ата, Падыша-Ата, Камбар-Ата, Чолпон-Атанын бардыгы бир тууган пайгамбарлар, ал эми Кара-Кыз энени алардын эң кенже карындашы катары жана сөөктөрү коюлган жерлер ыйык болуп саналат. Ал эми пайгамбар туугандардын так саны канча экендигин эч ким айта албайт, болгону жети же тогуз деп ыйык санда көрсөтүүгө аракет кылышат. Жалал-Абаддагы “мазар” деген түшүнүктү билдирген жайлар Таласта олуялардын, Ысык-Көлдө көбүнчө акелердин. Болбосо Эр Табылды сыяктуу элдик баатырлардын жана албетте, Манастын ысымы менен көбүрөөк кездешет. Жалал-Абадда дагы андай жерлер бар. Мисалы, Тогуз-Тородогу Жыланаң-Бугу тоосу Манас баатыр менен байланыштуу деп билген кишилер айтышат. Бирок, жогоруда кубө болгондой Жалал-Абаддагы ыйык жайларды жергиликтүү калк көбүнчө пайгамбарлар, алардын өмүр таржымалдары менен байланыштырышат. Мындай жагдай ал тарапта исламдын күчтүү таасири астында жаралган¹⁵⁵.

Жалал-Абаддагы ыйык жерлердин көпчүлүгүнүн аталышынын “ата”, “баба”, “буа”, “эне”, “чал”, “ажы”, “эшен” сыяктуу адам баласынын урматына байланыштуу болсо дагы “булак”, “таш”, “көл”, “үңкүр” өңдүү сөздөр менен коштолгон аталыштар табияттын заттык бөлүкчөлөрүн билдирсе, “тайлак”, “бугу”, “ажыдаар” деген жаныбарлар өкүлдөрүнүн дагы атын камтыган ыйык жерлер арбын¹⁵⁶.

Жогоруда келтирилген факты, шилтемелерден “Айгине” маданий-изилдөө борборунун адистери төмөнкүдөй тыянак жасашыптыр: ыйык жерлердин аталыштарынын өзүнөн көрүнгөндөй эле байыркы кыргызчылык

¹⁵⁵ Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы.-Б., 2020. 11-12, 15 бб

¹⁵⁶ Ошол эле эмгек. 17-б.

менен мусулманчылыктын кабары байкалат¹⁵⁷. Мындай бүтүм колдоого алаарлык, себеби түрк элдеринин байыркыларынын бири болгон кыргыздардагы исламга чейинки пайда болгон ыйык жерлери аталыштары менен кошо сакталып калганын билдирет жана ислам дини кирип, тарап, жайылгандан кийин пайда болгон жаңы ыйык жерлер, ошондой эле мурдагы аталышы калып мусулман аталышына ээ болгон ыйык жерлер да кеңири кездешет.

Демек, биз ыйык жер, мазарлардын классификациясы тууралуу сөз кылганда, жогоруда келтирилген мисалдардан байкоого болот – ар бир классификациянын өзөгүн, негизин арбактар түзөт же арбактардын катышуусу менен каалаган жерди ыйыктаса болот. Ошондой эле, табияттын бир бөлүгү (суу, булак, көл, таш, тоо, үңкүр ж.б.) менен дагы байланышкан аталыштар дагы көп кездешет.

Эми, ыйык жерлердин адам колунан жасалып жаралган жана сырткы жасалгасы жагынан Кыргызстандагы мазарлардын ичинен айырмаланган атактуу көрүстөн, мемориалдык комплекс (Манастын күмбөзү), (Байтик-Ата) күмбөзүнүн курулушу, архитектуралык ансамбль (Шах-Фазиль) деп санап өтсөк болот. Ал эми табигый тектүү ыйык объектке: суу булагы (Манжылы-Ата), тоо, үңкүр Сулайман-Тоо, таш (Тайлак-Таш), шаркыратма (Ысык-Ата), токою (Арсланбоб) ж.б. кирет.

Бирок, ар бир мазардын сырткы жасалгасынын өзгөчөлүгүнө карабастан, республиканын көптөгөн мазарларына мүнөздүү болгон бир нече тенденциялар бар. Биринчиден, улуттук аң-сезимдин өсүшүнө жана совет доорунун аягында башталган аймактын кайра исламдашуусуна байланыштуу, бардык жерде бар сыйынуучу жайлардын көркүнө чыгып, кайра жандануусу байкалууда. Динге ишенгендердин жардамы – жамааттык эмгектин салты – ашар аркылуу¹⁵⁸, ошондой эле кайрымдуу демөөрчүлөрдүн колдоосу менен эскилиги жеткен диний имараттар кайрадан калыбына

¹⁵⁷ Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы.-Б., 2020. 17-б.

¹⁵⁸ Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде.Б., 2007. 120 - 121.

келтирилүүдө. Зыяратчылардын ыңгайлуулугу үчүн даарат алуу, намаз окуу, ырым-жырым тамактары жана түнкү сааттар үчүн атайын бөлмөлөр курулууда. Мисалы, жакында эле 2011-жылы Жогорку Кеңештин депутаттарынын колдоосу менен ыйык Манжылы-Ата комплекси жарым-жартылай оңдолгон: он эки булакка баруучу таш жолдор төшөлүп, карталар жана көрсөткүчтөр менен стенддер орнотулган, тиричилик максаттары үчүн бир нече имараттар курулган, ошондой эле ыйык жердин кире бериши калыбына келтирилген¹⁵⁹.

Ал эми биз изилдеп сөз кылып жаткан Кыргызстандын түштүк аймагында, мисалы катары Ош шаарында жайгашкан Сары-Мазардын оңдолуп, жаңыртылып салынышын айтууга болот. Ал жерге Алымбек датка менен анын жубайы Курманжан даткалардын мемориалдык комплекси бар. Бул жер эл көп каттаган ыйык жер, мазарга айланган. Зыярат кылып келгендер куран окуучу жай, жыт чыгаруучу, тамак-аш жасоочу жайлар да курулган. Бул жердин шайыгы, чыракчысы – Хакимов Адаханжан бизге бир топ баалуу маалыматтарды берди¹⁶⁰.

Оңдолуп, жаңыртылган мазарларга – Чоң-Алай районундагы Дароот-Коргон айылынын тушундагы Эшен-Ата мазары, ал жерге белгилүү спортсмен А. Анапияев мечит жана зыяратчылар үчүн керек болгон бардык курулуштарды салган. Ушул эле райондогу Алтын-мазарды, уламышка караганда бул жерге наймандардын ханы Кучлуктун сөөгү койулган. Анын башын кесип Чынгыз-ханга тартуу кылып алып кетишкен. Биздин жергиликтүү элдерден алган маалыматыбыз боюнча бул жерди Кыргызстандын, Казакстандан ж.б. жактардан найман уруусунун өкүлдөрү чогулушуп, алардын ичинде Жогорку Кеңештин депутаттары да бар, каражат топтошуп мечит салышкан жана зыяратчылар эс алып, түнөөчү жай, тамак-аш жасоочу жайларды да салышкан.¹⁶¹

¹⁵⁹ Сапарбеков У. Ч. Открытие Манжылы-Ата // Веб-портал Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики URL: http://www.kenesh.kg/Articles/2675-Saparbekovich_Ulan_CHolponbaevich_Otkrytie_ManzhylyAta.aspx

¹⁶⁰ Хакимов Адаханжан, уйгур, 1952-ж туулган, Ош шаары.

¹⁶¹ Үсөнова Кенжеккан, найман уруусунан, 53 жашта.

Мазарлардын жаңыланган инфраструктурасы зыяраттын жол-жобосун жеңилдетип, анын руханий бүтүндүгүн бузбаган учурларда, динге ишенгендер бул жаңылыктар тууралуу жакшы айтышат. «Жыйырма биринчи кылым, анткени менен: мазарларда бардык шарттар бар, баары төлөнөт, баары маданияттуу. Бир жерде кой союшат, бир жерде намаз окушат, үчүнчү жерде түнөшөт. Болбосо мүмкүн эмес - баш аламандык болот. Бул ыйык жер эмес эле, таштанды таштоочу жай болмок»¹⁶².

Бирок, кыйраган ыйык жерлердин кайра жаралышына өбөлгө түзгөн мындай оң тенденцияга карабастан, көптөгөн изилдөөчүлөр, ошондой эле коомдук ишмерлер мазарлардын стихиялуу курулушунан этият болууга чакырышат, себеби алар көп учурда стандарттык курулуш нормаларына жооп бербейт, кургандар курулуш эрежелерин эле бузушпастан тарыхый эстеликтерди реконструкциялоонун негизги принциптерин да бузуп жатышат. Бул проблема 2009-жылы АККнын Борбордук Азия-Кавказ семинарында жасаган докладынын алкагында, атап айтканда, түркмөн антропологу Р.Г.Мурадов көтөргөн, айталык ал Түркмөнстандын ыйык жерлеринин тышкы дизайнын үзгүлтүксүз изилдөө менен Р.Г.Мурадов баштапкы архитектуралык композиция менен эч кандай жалпылыгы жок жаңыланган же реконструкцияланган мазарлардын санынын көбөйгөнүн белгиледи. Бактыга жараша, Кыргызстанда бул маселе али курч абалга жете элек, реконструкциялоо иштеринин басымдуу бөлүгү адистердин жетекчилиги менен жүргүзүлүүдө.

Албетте, ыйык жерлерди аруулоо, ондоо, өркүндөтүү иштеринин масштабы ар бир мазарда ар кандай. «Манас-Ордо» мемориалдык комплексинде республиканын биринчи Президентинин тушунда өлкөнүн мыкты скульпторлорун жана архитекторлорун тартуу менен ишке ашырылган толук масштабдуу курулушту, мисалы, эски боз үй жана көчмө үй орнотуу менен салыштырууга болбойт. Миң-Булак мазарында

¹⁶² Талаа жазуулары, Эшен-Ата мазарына келген зыяратчы Үсөнова Кенжеккан, найман уруусунан, 53 жашта.

зыяратчылар үчүн жайкы ашкана салынган. Бирок, бул контекстте ыйык жерди массалык түрдө реконструкциялоо анын динге ишенгендердин көз алдында жагымдуулугун ар дайым эле арттыра бербестигин белгилей кетүү керек.

Бийликтин зыяратчылар үчүн бардык ыңгайлуулуктарды түзүү аракетине карабастан (салттуу медицина сеанстары үчүн атайын имарат куруу, курмандык чалууга жана ырым-жырым тамак берүүгө, алыстан, башка өлкөлөрдөн келген зыяратчылардын түнөшү үчүн арналган короо-жайлардын, имараттардын курулушу ж.б.) Көптөгөн динге ишенгендер күмбөздү жактырышат – Манастын айланасында обочолонгон мазарлар бар, анда табынып сыйынууга келген зыяратчылардын ызы-чуусунан алаксыбай намазга тереңдеп кирүүгө болот. Мындан тышкары, кээде мазарлардын сырткы көрүнүшүн көрктөндүрүү зыяратка байланыштуу салттык ырым-жырымдарды бузат. Тактап айтканда, бүгүн Манастын күмбөзүнө зыярат кылууга келген зыяратчыларга күмбөздүн имаратына насаат берүүчү элементтерди калтырууга тыюу салынган. Биздин көз алдыбызда 2020-жылы экспедиция учурунда бул ыйык жерге куран окуу үчүн бекитилген молдо зыяратчылардын мазардын торуна калтырып кеткен ак кездеменин айрыктарын дароо алып салган.

Ушундай эле көрүнүштү Сулайман-Тоодогу зыяратчылар мурда шам, от жагуу сыяктуу жөрөлгөлөрдү жасаган үңкүрлөргө, тыйуу салынган тактайча, көрнөктөр тургандыгын байкоого болот.

Бул жерде, Борбордук Азия чөлкөмүндөгү көптөгөн ыйык жерлерге мүнөздүү болгон мазарлардын сырткы жасалгасынын дагы бир өзгөчөлүгүн айта кетели. Бул өзгөчөлүгү ажылардын өздөрү насаат делген элементтер аркылуу мазардын сырткы көрүнүшүн түзүүгө активдүү катышкандыгында. Латын тилинен "votum" - дин таанууда каалоо, адатта, зыяратчылар олуяга багытталган белгилүү бир өтүнүчтөрдү байланыштырган объекттер деп

аталат¹⁶³. Исламдын ыйык жерлерине карата булар: кесилген кездемелер, жоолуктар, бак-дарактарга байланган белдер, шырмыйлар же ритуалдык шырмыйлар; баласыз аялдардын мазарларга таштап кеткен балдар оюнчуктары жана жасалма бешиктер; жалгыз же мамыча, пирамида түрүндөгү ар кандай өлчөмдөгү жана формадагы таштар; дарактын сөңгөгүнө кагылган мыктар; мазардын дубалына жабышкан чопо кесимдери ж.б. Кыргызстан үчүн эң кеңири таралган насаат элементи, албетте, зыяратчынын мазарда айткан өтүнүчүн билдирген кездеме. Республиканын дээрлик бардык мазарын лента, бет аарчы, лента, ал тургай жалтырак орогуч кагаз менен илинген дарак же бадалдан таанууга болот. Кызыгы, акыркы убакта зыярат кылуучу жайга назирлик элементтерди калтыруу салты коомчулук тарабынан, жада калса мазар сакчыларынын өздөрү тарабынан да айыптала баштаган. Ыйык жерде өскөн дарактардын бутактарына сыныктарды байлоо туура эмес, анткени бул дарактардын өздөрү эле өлбөстөн, бул жерди байырлаган арбактардын күчтөрүн да байлайт деген пикирлер барган сайын көбөйүүдө¹⁶⁴.

Мазарлардын сырткы жасалгасында жогорудагы насаат элементтеринен тышкары башка да антропогендик өзгөчөлүктөр, издер бар, алар сөз болуп жаткан ыйык жердин зыяратчыларын каттоо, баруу деңгээли, даражасы жана ритуалдык өзгөчөлүктөрү жөнүндө көп нерсени айтып бере алат. Мисалы, республиканын көптөгөн мазарларында камыштан жана кебезден жасалган атайын шамдарды жагуу ырым-жырымынын издерин табууга болот. Тактап айтканда, Өзбек-Ата мазарында шамдын калдыктары жана көөнүн издери боюнча бул жөрөлгө күмбөздүн согулган торунун жанында жайгашкан мемориалдык стелланын эки тарабында аткарылат. Зыяратчылардын колу менен жылмаланган мазардын эмеректери ыйык жерге баруунун жыштыгын аныктоого мүмкүндүк берет. Мунун жаркын мисалы болуп зыяратчылардын көптөгөн муундары тарабынан денеси менен

¹⁶³ Демидов С. М. Легенды и правда о «святых» местах. Ашхабад, 1988. С. 132.

¹⁶⁴ Талаа жазууларынан, Ош облусуна зыяратка келген Эргешов Курманжан, бугу уруусунан, 42 жашта

сыйгаланып түшө берип жылтыратып салган ыйык Тахт-и-Сулейман комплексинин таштары жана аскадагы үңкүр, чуңкурлар жана плиталар саналат. Зыяратчылардын зыяраттарынын дагы башка далилдери бар, мисалы, чийилген жана кырган издер, жасалма оюктар, жазуулар жана чиймелер, курмандыктын калдыктары, кыркылган чачтар ж.б.¹⁶⁵.

Мазардын сырткы көрүнүшүн калыптандырууда анын жасалгалоо даражасы акыркы ролду ойнобойт. Анткени, Кыргызстандын бардык мазарларында ыйык жердин тазалыгын жана тыкандыгын сактоо милдетине кирген атайын дайындалган же өз демилгеси менен кызмат өтөгөн туруктуу шайыктар жок. Мындай мазарларды зыяратчылар өздөрү же тегеректеги айылдардын тургундары тазалап, көрктөндүрүшөт. Ыйык жерге ыктыярдуу бир жолку же мезгил-мезгили менен колдоо көрсөтүү көбүнчө ыйыктын өзгөчө жактыруусуна ээ болуу үчүн байат (ант, милдет) катары кабыл алынат. Ал мазарды жана ага чектеш аймакты шыпырып тазалап турушу зарыл; зыяратчылардын жүрүшүнө тоскоол болгон таштарды тазалоо; жолдун өзгөчө кооптуу участкаторуна сактоочу бордюрларды орнотуу, эгерде кеп бийик тоолуу мазарлар жөнүндө болсо; бак-дарактарды отургузуу жана аларга кам көрүү иштери жүргүзүлөт. Эреже катары, мазарды таза жана тыкан кармоо ар бир кудайы момундар үчүн парз, бул иш зыяратчынын өзгөчө күч-аракетин деле талап кылбайт, анткени зыярат кылуучу жайды булгаганга анын ыйыктыгына ишенбеген зыяратчылар үчүн да тыюу салынган. Ошентсе да кошумчалап кетээрибиз мазарды басуу жана ал жерде өзүн алып жүрүү ар бир зыяратчынын абийиринде, тарбиясында десек болчудай.

Дегеле, мазарлардын сырткы көрүнүшүнө токтолсок, акыркы мезгилдерде Кыргызстанда ыйык жерлердин инфраструктурасын жакшыртуунун туруктуу тенденциясы байкалып жатканын белгилей кетүү керек. Мурдагы мезгилдерге салыштырмалуу өткөн замандын ыйык

¹⁶⁵ Талаа жазууларынан, Бахрулло, 1954-ж. туулган, Ош шаарынын тургуну

объектилери болуп саналган табигый тектүү ыйык объекттер – мазарларды жаңыртып кайра курууга уламдан-улам көбүрөөк көңүл бурулуп, ошол эле ыйык жерлерде зыяратчыларга зарыл болгон эң ыңгайлуу шарттарды түзүү максатында турмуш-тиричиликти кылуу, тамак бышыруу, курмандык чалуу, жыт чыгаруу ж.б. ырым-жырымдарды, жөрөлгөлөрдү жасоо үчүн заманбап, курулуштар, имараттар пайда болуп жатат. Мүнөздүү өзгөчөлүк катары республиканын эң ири мазарларындагы мечиттердин, ошондой эле Куран окуу үчүн бөлмөлөрдүн – намазканалардын (Манжылы-Ата, Манастын күмбөзү, Байтик-Ата, Эшен-Ата, Алтын-мазар, Сулайман-Тоо ж.б.) көрүнүшүн айтууга болот. Бул жерде кыргыздардын арасында ислам динине чейинки ишенимдери ыйык жерлерге зыярат кылуу менен ал жерде куран ар дайым окулуп келет. Ошентип алгачкы диндеги түрлөрүнө жана куранды окуу салты коштолуп синкретизмдин пайда болуп анын өнүгүшү кадыреселе көрүнүш болуп калды. Мазарларга сыйынууну кармангандардын арасында кээ бир ыйык жерлерге баруу үчүн жакшы жол куруу жана ыйык объектти картага түшүрүү да мазарга зыян алып келет деген пикирлер бекеринен эмес, анткени чыныгы зыяратчылар үчүн мазарга баруучу жолдун кыйынчылыгы, жакын-алысы жок, алар бардык тоскоолдуктарды жеңүүгө дайым даяр, ал эми зыяратты оюн көргөн, жеңил үстүртөн мамиле кылган кокус зыяратчыларды ыйык жайдан кайра алыстатат.

Ыйык жерлердин сырткы көрүнүштөрүн сүрөттөп жатып, аларды жакшыртууда оң көрүнүштөр байкалганын, бирок бул иште заманбап атайын кооздоп, курулуш каражаттары пайдаланылып жаткандыгын жана мындай иштерге болгон зыяратчылардын пикири эки ача же карама-каршы тыянактар бардыгын, б.а. зыяраттын ыйыктыгы менен туристтик талаптарынын ортосундагы тең салмактуулукту сактоонун зарылдыгы, ыйыктыкты бузган көрүнүштөрдөн оолак болуу керек деген жыйынтык келип чыгат.

2.2. Ыйык жайларга зыярат кылуунун жана табынуунун келип чыгышы. Зыярат түшүнүгү

Элдик ислам ишениминде ыйык жерлерди – мазарларды аздектөө Борбордук Азия мусулмандарынын диний жашоосунун мүнөздүү көрүнүштөрүнүн бири болуп саналат. Жергиликтүү бир кудайга ишенүү диндерине чейинки культтардын, суфизмдин жана мусулман агиографиялык салтынын күчтүү айкалышын чагылдырган мазар культун советтик идеологдордун атеисттик аракеттерине же мазарларды ширкке¹⁶⁶ алып келген адашууларынын калканыч дубалы (чеп, сепил) деп эсептелген «таза» исламдын жактоочуларынын жүргүзгөн үгүт-насааттарына багытында жүргүзгөн иш-аракеттерине карабастан бир кылымдан ашык убакыттан бери аймактын тургундарынын олуттуу бөлүгүнүн диний аң-сезиминде дале болсо үстөмдүк кылып келет.

Араб тилинен (زارع) которгондо мазар «зыярат кыла турган жер» дегенди билдирет. Заманбап илимий адабиятта бул термин чоң жана кичине ажылыктын Куран салтынан айырмаланган мусулмандардын зыярат объекттерине карата колдонулат. Динге ишенгендердин ою боюнча, мазарларга – мүрзө, мүрзө ташы, архитектуралык ансамбль, мемориалдык комплекс же табигый жактан жаралган (келип чыккан) ыйык объектилер: суу булагы, дөңсөө, дарак, үңкүр, таң калыштуу таш, шаркыратма же кумурсканын уюгу ж.б.у.с. нерселердин, заттардын да кириши мүмкүн. Бул ар кандай тарыхый шарттарда пайда болгон жерлердин, жайлардын ыйыктыгы, адатта, тигил же бул мусулман олуяларынын ысымы - вали менен дагы байланыштуу. Анткени, мазар термини адегенде араб тилинде– мусулман «олуясынын» (авлия, олуянын) мүрзөсү деген маанини билдирген. Ислам тарыхынын алгачкы кылымдарында кандайдыр бир буюм-тайымдарга сыйынуу бутпарастыктын көрүнүш катары эсептелген. X-кылымдын ортосуна чейин Мухаммеддин мүрзөсү да сыйынуу объектиси болгон эмес.

¹⁶⁶ Кудайдан башканы кудай деп кабылдоо ширк деп эсептешкен.

IX-кылымдын аягында пайгамбардын сахабаларынын (асхабдарынын) жана урматтуу, абройлуу ислам теологдорунун (аалымдарынын, уламаларынын) мүрзөлөрүнүн үстүнө күмбөздөр (макамдар) жана мечиттер курулганы жазылган. «Ыйыктарга» жана алардын мүрзөлөрүнө сыйынуу X-кылымдын аягынан баштап тез өнүккөн. Мында руханий насаатчыларды (муршиддерди, шейхтерди) сыйлоо жана алардын мүрзөлөрүн зыярат кылуу (зыярат) салты бар суфизм өзгөчө маанилүү роль ойногон. Суфийлер ортомчу шейхтер аркылуу айтылган дубалар түздөн-түз Аллага кайрылууга караганда натыйжалуураак деп эсептешкен¹⁶⁷.

Христиан дининен айырмаланып, мусулман агиографиясына ыйык, эч качан расмий мүнөзгө ээ болбогон, олуянын ажырагыс өзгөчөлүгү деп – ыйык кудайдын өзгөчө ырайымына – баракатка ээ болуусун айтууга болот, ал олуя өлгөндөн кийин дагы зыяратчыларга кереметтүү ыйык таасирин (баракат) тийгизүү касиетине ээ болот. Теориялык жактан алганда, мазар олуянын көмүлгөн жери, анда анын табияттан тыш (сверхестественные силы) күчү камтылган. Борбордук Азиядагы ыйык жерлердин көпчүлүгү ар кандай тарыхый жазмадагы чыныгы же ойдон чыгарылган күмбөздөр экени бекеринен эмес, мисалы Манастын күмбөзү, Абшыр-Ата (Ыдырыс пайгамбар менен байланыштырышат)¹⁶⁸, Бабаш-Ата, Падыша-Ата, Вали-Ата, Тоскоол-Ата, Арстан-Ата– Кыргызстанга келген алгачкы мусулман даваатчылары каза болушуп аталган жерлерге көмүлүп бейиттери ыйык болуп саналат. Айрым бир ыйык жерлерди тарыхый инсандар менен байланыштырган учурлар да кездешет. Мисалы катары айтсак, Шахимардан жана Кадамжайга Мухаммед пайгамбардын күйөө баласы төртүнчү халиф Али ибн Абу Талиб Кытайга элчиликке бара жатып келген экен¹⁶⁹.

Кыргызстанда тарыхый инсандарынын, айрыкча суфий шейх, эшен, калпа, сопуларынын мүрзөлөрү да ыйык жайлар деп эсептелет. Эшен Ата

¹⁶⁷ Большаков О. Г. Мазар // Ислам: энциклопедический словарь / Отв. ред. С. М. Прозоров.- М. : Наука, ГРВЛ, 1991.С. 151.

¹⁶⁸Султанаалы Арстанбек. Абшыр-ата ыйык жайы//Азаттык үналгысы/2003.24-июль/www.azattyk.org

¹⁶⁹ Беляков Ю. Легенда о поездке Али ибн Талиба в Китай//Слово Кыргызстана.2019.30 августа.

мазарында, жергиликтүү элдин айтымында Фергана өрөөнүнүн Лаган деген жеринен келип даваатчылык кылган Мадали калпанын сөөгү көмүлгөн¹⁷⁰.

Бирок зыярат өнүгүп жайыла баштаганда эле исламдын көптөгөн белгилүү инсандарынын мүрзөлөрү системалуу түрдө кайталанып, көбөйүп зыяратчылардын башын айлантып, зыярат институтуна болгон ишенимди кетирип жатканы байкалган. Бул кыйын абалдан чыгуунун жолу ал жерде чыныгы олуя көмүлгөнбү же ойдон чыгарылганбы ага карабастан, зыярат кылуунун руханий баалуулугу сөзсүз зыярат жасоо аракетин болгондугунда деп табылган. Башкача айтканда, олуя жардам сурап кайрылган зыяратчыга анын сөөгү чындыгында кайда көмүлүп сакталганына карабастан, зыяратчыны баары бир колдойт, коргойт жана камкордугун көрсөтөт деп таанылган¹⁷¹.

Бирок, мусулмандардын олуялар культун мындай чечмелөө табигый тектүү мазарлардын кеңири таралышын түшүндүрбөйт жана аларды шарттуу түрдө олуялардын мүрзөлөрү менен теңештирип салыштыруу да мүмкүн эмес. Физикалык жактан үйүлгөн таш болгон Таштар-Ата, Сан-Таш мазарларын же жерден агып жаткан суулар менен булактардын топтому болгон Миң-Булак мазарын, Хазрет-Аюб мазарын, Ак-босого мазарларын эстесек жетиштүү болот. Табигый кубулуштарды сыйлоо культу менен байланышкан монотеизмге чейинки маңызын билүү үчүн бул түрдөгү мазарларды карап чыгуу үчүн адис болуунун кереги жок. Бирок, динге ишенген адамдардын көз алдында бул сыйынуу жайлары атактуу суфийлердин күмбөздөрүнө же эски мечиттердин урандыларына салыштырганда бирдей эле ыйыктыкка ээ болуп саналат.

Бул жагдайды кандайдыр бир деңгээлде кадамжай түшүнүгү аркылуу түшүндүрүүгө болот. Араб-фарсы тилинен сөзмө-сөз которгондо «кадамжой» «изи басылган жер», “олуя тийген жер” дегенди билдирет. Эгерде мусулман агиографиясына ишенсек, анда олуя тирүү кезинде байланышта болгон ар

¹⁷⁰ Этнографиялык талаа материалы. Боркошев Н.Н., 1958, найман уруусунан. Ак-Суу айылы.

¹⁷¹ Гольдциер И. Культ святых в исламе. Мухаммеданские эскизы. М., 1938. С. 109.

кандай объект анын ыйыктыгынын бөлүкчөсүнө ээ болот¹⁷². Ушул логикага таянсак, олуя өткөн жер же ал сыйынган ар кандай дарак, булак же таш анын кереметтүү күчүн өзүнө сиңирип алат, демек бул болсо көптөгөн табигый мазарлардын ушундай жол менен келип чыккандыгын түшүндүрөт. Тактап айтканда, ыйык Сулайман-Тоо комплексиндеги көптөгөн мазарларды динчилдер Сулайман пайгамбардын тизесинин же чекесинин ташка басылган изи деп эсептешет.

Изилдөөчү-адистердин пикири боюнча, дал ушул мусулмандардын олуяларга сыйынуусу жана аны менен байланышкан зыярат салты монотеизмге чейинки диний салттардын, жөрөлгөлөрүнүн калдыктарынын исламга тоскоолдуксуз кириши үчүн идеалдуу шарттарды түзгөн. Бул кандайдыр бир деңгээлде христиан дининен айырмаланып, исламда олуяларга сыйынуу эч качан расмий мүнөзгө ээ болбогондугу менен түшүндүрүлөт. Демек, ыйыктыкты аныктоонун так аныкталган тартиби, олуялардын расмий тизмелери, же жалпы таанылган агиографиялык эмгектер да жок болуп эсептелет. И.Голдциер белгилегендей: «Мусулман агиологиясы (грек. Агио - “ыйык”, логос - “илим”) элдик культ катары пайда болгон жана ар дайым диний турмуштун жетектөөчү күчтөрү байкалаарлык таасир көрсөтө албаган чөйрө болуп кала берген»¹⁷³.

Ушуга байланыштуу айтаарыбыз, тигил же бул аздектелген буюмдун (объекттин) ыйыктыгын негиздөө (тастыктоо) үчүн аны жашап жаткан же жаңыдан пайда болгон олуянын ысымы менен жана муашшир – олуянын мусулмандын түшүнө кирүүсү жөнүндөгү уламыш менен байланыштыруу жетиштүү болгон¹⁷⁴.

Бирок азыркы Кыргызстандын аймагында биз жогоруда айтып өткөн исламдын духунун шартында аз да болсо изилдебеген сыйынуу жайлары бар. Мисалы, сөз зыяратчылар ар бир мусулман табынууга татыктуу деп

¹⁷² Горшунова О. В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины)// Итоги полевых исследований. М., 2000. С. 24.

¹⁷³ Гольдциер И. Культ святых в исламе (Мухаммеданские эскизы). М., 1938. С. 83.

¹⁷⁴ Снесарев Г. П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. М., 1983. С. 209.

эсептешкен, бирок ошол эле учурда аларды тигил же бул мусулман олуясынын ысымы менен байланыштыруу кыйынга турган мазарлар жөнүндө болуп жатат. Эң эле бери дегенде, бул жерде (мазарда) жашаган же аны карап турган (шайык) белгилүү бир “чоң ата” жөнүндө бүдөмүк айтылып, көбүнчө эч бир адамдын ысымы менен (персонификация) байланышы жоктугу байкалат. Мындай мазарларга, эреже катары, табияттын объектилерин чагылдырган, өздөрүн мусулманбыз деп эсептеген динчилдер жигердүү зыярат кылышат, бирок ошол эле учурда аларда мусулман агиографиясына туура келген азыноолак белгилер жок болуп эсептелет.

Ушундай эле көрүнүштү Казакстандын түштүктүгүндө ыйык жерлеринин мисалында этнограф-изилдөөчү Р.М.Мустафина баяндап жазган, бул болсо биз карап жаткан чөлкөмдө жашаган кыргыз жана казак элдеринин руханий өнүгүүсүнүн жакындыгын, окшоштугун айгинелейт. Р.М.Мустафина өзү түзгөн ыйык жайлардын классификациясында бул типтеги мазарларды “аты белгисиз” (анонимдүү) деп атаган, анткени көп учурда алар жайгашкан аймактын географиялык өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн, ошондой эле бул жерлер мааниси жок, жалпы аталыштарга ээ болгон¹⁷⁵.

Мазарлардын бул түрүнүн типтүү мисалы катары Араван районунда жайгашкан Котур-Булак (Тал-Булак) зыярат жери саналат. Автор 2020-жылы этнографиялык экспедиция учурунда бул мазарга бир нече жолу барганмын. Бул мазар жер астынан агып чыккан булактын айланасында пайда болгон кичинекей ыйык аймак. Мазардын шайыгынын (кароолчусунун) айтымында, бул ыйык жерде мусулман олуясы жок. Адамдар бул жерге сыйынганы келишет, анткени ал жерде өлгөн ата-бабалардын руху – арбактары жашай турганын жана алардын адамдарга тийгизе турган шыпаа, жакшылыгы суу аркылуу болоорун жакшы билишет¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Мустафина Р. М. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX вв.). Алма-Ата, 1992. С. 79.

¹⁷⁶ Талаа жазууларынан, Ош облусунун Араван районундагы Котур-Булак мазарынын сакчысы Жалилов Ташполот, 76 жашта, июль айы, 2020-ж.

Өлгөн ата-бабалардын жанын (рухун) – арбактарды сыйлоо салты жергиликтүү мазар культунун калыптанышында эбегейсиз чоң роль ойногон. Динге ишенгендердин ою боюнча, арбактар мазарларда жашашат жана белгилүү ырым-жырымдарды, жөрөлгөлөрдү аткаруу шартында зыяратчыга өздөрүнүн колдоосун көрсөтө алышат. Арбактар өздөрүнө өзгөчө сый-урматтоо мамилени талап кылышат, антпесе мазарды таштап кетиши ыктымал, анда ал мазар өзүнүн ыйыктыгын, кереметтүү күчүн жоготуп коюшу мүмкүн. Динге ишенгендердин ою боюнча, арбактар өз кыймыл-аракеттеринде ээн-эркин болушат, демек алар бир жерден экинчи жерге оңой эле жер которуп кете беришет, мунун негизинде жаңы ыйык жерлердин пайда болушу жана эскилердин ээн калышы толук мүмкүн дегенди билдирет.

Маселен, Чүй өрөөнүндөгү Миң-Булак мазарынын шайык-аял кароолчусу ыйык жайдын жанында чоң курулуш аянтчасынын пайда болушуна өтө тынчсыздануусун билдирген. Шайык ыйык жерде шаркырап аккан көптөгөн шыпаа булактарынын кургап калышына ызы-чуу, курулуштун калган калдыктар жана эң башкысы мазарды спирт ичимдиктерин ичип алып аралап, караган жумушчулардын начар, сый-урмат көрсөтпөгөн мамилеси себеп болгондугуна толугу менен ишенет жана арбактардын нааразы болуп, аны таштап кетүүгө ниеттенип жатышканын айтып берди¹⁷⁷.

Мазарлардын мындай ыйыктык касиетинен ажыроо коркунучу кыргыз мазарларынын өзгөчөлүгүн ачык көрсөтүп турат, анын маңызы мусулман олуяларынын культу менен өлгөн ата-бабалардын арбагын аздектөө менен тыгыз айкалышкандыгында болуп эсептелет. Ошол эле учурда динге ишенгендердин көз карашы боюнча арбактар ар бир мазардын ажырагыс бөлүгү болуп саналат, ал эми ар бир эле мазар тигил же бул мусулман олуяларынын ысымы менен байланышпагандыгы менен мүнөздүү.

¹⁷⁷ Талаа жазууларынан, Кыргызстандын, Чүй облусунун Миң-Булак мазарына келген зыяратчыдан жазылып алынган, июль 2019-ж.

Чындыгында, көптөгөн зыяратчылардын көз карашында, ал ыйыктын мүрзөсүбү же табият обьектисиби, айтор, бул табияттан тышкаркы нерселердин болушу ар бир жерди ыйык кылат. Ушуга байланыштуу мен республикасынын эң чоң мазарларынын бири Манастын күмбөзү тууралуу айта кетейин.

Автор, 2020-жылы Талас районунун мазарларына этнографиялык экспедицияга барган учурунда кээ бир зыяратчылардан улуттук тарыхый баатыр Манастын ысымы менен байланышкан бул мазар арбактар ал жерден кетип калган үчүн ыйыктыгын жоготкон деген пикирлерди бир нече жолу уккан ¹⁷⁸. Ыйык мүрзө өз ордунда турганына, борбордук бийликтин аракетинен аймактын абдан эле көрктөндүрүлгөнүнө карабастан, арбактар ал жерди таштап кетип калгандыктан, Манастын күмбөзү сөздүн чыныгы маанисинде мазар болбой калганын көптөгөн зыяратчылар айтышты.

Зыяратчылардын пикири боюнча, арбактардын азыраак деңгээли жана атак-даңкы азыраак ыйык жерлерге кетишинин себеби, маданий-тарыхый комплекс макамын (статусун) алган күмбөздөр жогорку күчтөр менен рухий байланышы үзүлүп нукура ыйыктыгынан ажыраган, таза светтик жерге айланышы себеп болгон. Бүгүнкү күндө бул архитектуралык эстеликке келген көптөгөн адамдар арбактарды урматтабастан, бул жерде ызы-чуулуу тойлорду өткөрүшөт, зыярат кылууга ылайык келбеген ылайыксыз кийимдерди кийинишип, анан калса спирт ичимдиктерин ичишет. Жыйынтыгында ата-бабалардын арбагы ыйык күмбөздөн чыгып, айланасындагы көлөмү жана жасалгасы боюнча жупуну мазарларга (мисалы: Каныкей-Булак) отурукташып, алардан кийин зыяратчылардын агымы да ошол тарапка бурулуп баштаган.

Курандын сүрөөлөрүнүн ар бир тамгаларын ыйык сактоого чакырган ислам дининин катаал талаптарына ылайык, өлгөн ата-бабалардын арбагына ишенүү, алардын тирүүлөрдүн жашоосуна таасир этишинин мүмкүндүгү, мусулмандардын дүйнө таанымына, ишенимине дээрлик туура келбейт.

¹⁷⁸ Абдрахманов Айбек 43 жашта, Талас шаарынын тургуну.

Бирок, арбакка болгон ишеним биздин жергиликтүү динге ишенген адамдардын аң-сезимине ушунчалык тамыр жайып сиңгендиктен, иш жүзүндө бул кубулуштун мусулмандардын өзүлөрүнөн келип чыккандыгы жөнүндө эскертүүлөрдү талап кылбаган көз карандысыз өзүнчө бир диний институтка айланып, даде болсо өмүрүн улантып жатат. Анын үстүнө арбактардын болушу ар бир мазардын ажырагыс бөлүгү болуп саналат, ал эми ар бир мазардын мусулмандардын агиографиялык салты менен так байланыштары деле жок. Демек, көптөгөн зыяратчылар үчүн мазарга зыярат кылуу үчүн өлгөн ата-бабалардын арбагы жетиштүү болсо, ал эми туура деген мусулман олуясынын элеси алардын диний кабыл алуу системасында экинчи планга түшүп же таптакыр жок болуп калышы таң калыштуу деле эмес.

Жалпысынан бул тема боюнча талаа материалдарын, ошондой эле орус тилдүү этнографиялык илимий адабияттарды талдоо Кыргызстандагы мазарлардын ыйыктык идеясы эки негизги идеологиялык агымдын: мусулман олуяларынын жана ата-бабалардын арбактарынын (культунун) таасири астында калыптанган деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Бул эки диндин ортосундагы синкретизм болуп саналат. Республиканын бир катар маданий-тарыхый жана географиялык аймактары мусулман агиографиясынын таасири астында мазар статусуна ээ болгон. Анткени, кээде зыяратчылар урматтап ызааттаган мүрзөлөр менен мусулман агиографиясынын ортосундагы байланыш фактынын негизинде эмес жасалма түрдө түзүлөт. Демек, мисалы келтире кетсек, уруулардын ата-бабаларынын жана жергиликтүү аристократиянын өкүлдөрүнүн ысымдарын түбөлүккө калтырган Манжылы-Ата, Байтик-Ата, Өзбек-Ата, Манастын күмбөзү, Эшен-Ата, Алтын-мазар мазарларынын келип чыгышы, жаралышы (генезиси), чындыгында, ата-бабалардын арбагынын (культунун) турмуштагы чагылдырылышы болуп саналат. Бир топ убакыттан кийин гана мүрзөлөрү зыярат кылуучу объект болуп калган тарыхый инсандардын ысымдары ислам дининин кызыкчылыгы үчүн күрөшкөн адамдардын

мүрзөлөрү катары жергиликтүү агиографияга киргизилип катталган. Анткени, мазарлар зыяратчыларга өз алдынча, жөнөкөй эле айла-амалдардын жардамы менен бул ыйык жерди мекендеген жогорку күчтөр менен үчүнчү жактардын ортомчулугусуз эле байланыш түзүүгө жана алардын жардамына кайрылууга мүмкүнчүлүк ачат. Көбүнчө, дал ушул жөрөлгөлөрдүн жөнөкөйлүгү жана зыяратчылыктын жол-жобосунун жеткиликтүүлүгү көпчүлүк мусулмандарды ажылыктын милдетин жергиликтүү ыйык жайларга зыярат кылуу менен алмаштырууга мажбурлайт. Бирок ошол эле учурда бардык мазарлар, ал жерлерде арбактардын бар болушу, жүрүшү аркылуу көрүстөндөргө да, табигый тектүү объекттерге да ыйыктыкты ыроологон каза болгон ата-бабалардын арбактары үчүн баш калкалоочу жай болуп эсептелет. Ошол эле учурда жергиликтүү ыйык жерлерге зыярат кылууда ата-бабалардын арбагы (культу) басымдуу роль ойноорун белгилей кетүү зарыл. Зыяратчыларды жана жергиликтүү тургундарды сурамжылоо: алар сыйынуу объектисине эмне үчүн, кандай максатта жана кайсы жерлерге барышат, алар өздөрүн кайсы конфессиянын өкүлдөрү деп эсептешет, алар түпкүлүктүү же салыштырмалуу жакында эле көчүрүлгөн тургундарбы. Мындай изилдөөлөр сыйынуучу жайлардын коомдук маанисин тактоого мүмкүндүк берди. Бир катар учурларда сыйынуучу жайдын изилденген аймагына топографиялык жана фотографиялык изилдөөлөр жүргүзүлүп, бардык маанилүү диний көрүнүштөрдүн позициялары планга түшүрүлгөн. - Табигый сыйынуучу жайлардын салттуу корголуучу аймактарында биоартүрдүүлүккө баа берүү да маанилүү болду аны (мүмкүн болсо) курчап турган корголбогон аймактын көрсөткүчтөрү менен салыштырып, ыйык жерлерде жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн түрлөрүн сактоодо диний ишенимдердин ролун аныктоо үчүн зарыл.

Изилдөөнүн практикалык мааниси жаңы коомдун диндердин тарыхына, идеологиялык жана маданий мурастарга болгон кызыгуусунун азыркы учурда байкаларлык жогорулашы менен аныкталат. Сыйынуу жайлары археологиялык, архитектуралык, адабий жана фольклордук эстеликтер менен

бирге диний культтардын тарыхы боюнча маалымат булагы боло алат. Изилдөөнүн натыйжалары илимий билимдерди окутуу жана жайылтуу практикасында колдонулушу мүмкүн. Изилдөө материалдары ошондой эле жаратылышты коргоо уюмдарын кызыктырган табигый сыйынуучу жайлардын салттуу корголуучу аймактары жөнүндө маалыматтарды камтыйт.

2.3. Ыйык жайлар жана алардын сакчы, чыракчылары

Кыргызстандын мазарларына бүтүндөй (жалпылоочу) көз карашта болуу үчүн жергиликтүү зыяратка мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн бири болгон шейхтиктин коомдук институту жөнүндө да бир нече сөз айтуу керек. Шейхтер – ыйык жайларды кайтаруучулар, сыйынуучу жайларды коргоо жана башкаруучулар Борбордук Азия коомунун эң байыркы диний адистеринин катмарынын бири. Салт боюнча пайгамбардын урпактары, тукумдары жана башка мусулман олуяларынын урпактары шурафа, саид, шейх болушкан, анткени алардын рухий күчүнүн бир бөлүгү – баракат аларга тараган деп эсептелген.

Алар ыйык жердин ээси, же коргоочусу менен туугандык мамилесинен улам зыяраттан түшкөн (ажылыктан) кирешеден үлүшүн талап кылышып, ан үчүн куран окуу, бул мазардын өзгөчөлүгүн түшүндүрүү, курмандык чалуу, ырым-жырым тамак-ашын даярдоо, ошондой эле зыяратчыларды түнкүсүн ыйык жайда жайгаштыруу боюнча кызматтарды көрсөтүшкөн. Ошондой эле кээ бир шейхтер табыпчылыкты (дарыгерликти), арбак менен байланыштыруучу ортомчулукту жана келечекти болжолдоп айтуучу кызматтарды да (функцияларын) өз колдоруна топтошкон.

Айрыкча ,Кыргызстандын түштүгүндөгү Сулайман-Тоо мазарынын айланасында бир убакта олуялардын жана дин аалымдарынын урпактары жашаган бүтүндөй бир шаар болгондугу белгилүү¹⁷⁹. Бул ыйык тоонун мазарларын айрым таасирлүү үй-бүлөлүк уруктар (кландар) ич ара бөлүп алышкан, ал эми бул болсо башка кландардын нааразылыгын жараткан, мындай бөлүнүү экономикалык негиздеги олуттуу чыр-чатакка алып келиши толук мүмкүн болгон¹⁸⁰. Бирок, Совет бийлигинин келиши ыйык жерлерге ээлик кылган сакчы, чыракчылардын, суфий шейхтеринин коомдук түзүлүшүн, социалдык абалын түп-тамырынан бери өзгөрттү.

179 Демидов С. М. Легенды и правда о «святыях» местах. Ашхабад, 1988. С. 54.

180 Петраш Ю. Г. «Святыя» места обмана. Фрунзе, 1961. С. 65-67.

Сулайман тоосунун жанындагы шайыктар шаарчасы туристтик аймакка айландырылып, алардын ишмердүүлүгүнө иш жүзүндө тыюу салынган. Натыйжада алардын тукум улаган кесиптик адисттик макамы (статусу) мурдагы жагымдуулугун жоготуп, олуя урпактарынын үй-бүлө ичиндеги байланышы бузулуп үзгүлтүккө учураган, шейхтердин (мазарчылардын) жаңы мууну бул кесипке таптакыр башкача өңүттө, жол менен келишкен.

Кыргызстандын азыркы шайыктарынын көбү мындай социалдык статуска Советтер Союзу таркагандан кийин ээ болушкан. Көбүнчө илгери алар өздөрү оорудан, аракеттиктен же турмуштун башка кыйынчылыктарынан жардам издеп ыйык жерге келген катардагы зыяратчылар болушкан, бирок алардын руханий жактан даярдыгы (тартылуусу аларды) бул жерде калып, жетимсиреген ээсиз мазарды өз камкордугуна алууга мажбурлаган¹⁸¹.

Мурдагы шейхтерден айырмаланып, алардын көбү эч кандай алдын ала көрө ала турган жөндөмү бар экенин билдиришпейт жана айтышпайт, өздөрүнүн максатын мазардагы тартипти сактап, башка зыяратчыларга керектүү ыңгайлуу шарттарды түзүүдөн гана көрүшөт¹⁸².

Кийинки мезгилдерде, кээ бир шейхтер азыр сактоочулары болуп иштетип жаткан мазарларды өздөрү таап, жабдышканы мүнөздүү көрүнүш болуп калды. Мурда белгиленгендей, жаңы мазарды негиздеп ачуу (ачып куруу) үчүн диний же светтик бийликтен эч кандай уруксат талап кылынбайт жана жаңы сыйынуу объектисинин калк алдында ыйык макамына (статуска) ээ болушу үчүн мазардын айланасында түзүлгөн мифологеманы колдоого багытталган көрсөтмөлүү ырым-жырымдарды ырааттуу түрдө өткөрүү жетиштүү болуп саналат жана ал жаңыдан жаралган ыйык жайга жакын

181 Кыргызстандагы мазарларга сыйынуу: Таластагы ырым-жырым жана салттар. Бишкек, 2007, 142-б.

182 Ошол эле эмгек. 141-б.

жерде жайгашкан конуштардан жана башка жактардан зыяратчылардын өздөрү келип башташат¹⁸³.

Белгилүү олуялардын тукумдары, урпактары мазарларды тейлеп кайтаруудагы үстөмдүгүн жоготкондугунун натыйжасында дин кызматкерлеринин өзгөчө социалдык тобу катары жана республиканын азыркы диний-руханий талаасынан дээрлик жоголуп кеткендигин белгилесек болот. Арийне, алардын баары эле мындай түзүлгөн абал менен макул болушкан эмес. Олуянын урпактары менен пост-советтик шейхтердин мазардан киреше алуу күрөшүнө мисал катары Бишкектин түштүк тарабында жайгашкан ыйык Байтик-Ата жерин айтсак болот. Совет доорунда белгилүү Байтик манаптын күмбөзү көп убакыт бою каралбай, республиканын башка облусунан келген бир шейх мазарды көрктөндүрүү иштерин колго алганга чейин начар (кейиштүү) абалда болуп келген. Ыйык жердин азыркы шайык кароолчусу ушул кишинин шакирти болуп, мазарда башталган курулушка түздөн-түз катышкан. Курулуштун акыркы этабында «Байтик-Ата» коомдук фондун түзгөн жана башкарып турган бул жерде сөөгү жаткан манаптын тукуму ыйык жайга болгон укугун айтып талаша баштаган.

Манаптын мүрзөсүн калыбына келтирип, тегерегин оңдогончо шейх жана манаптын урпактарынын иш-аракеттери жана жоопкерчилиги бирге болгон, кийин гана манаптын тукумдары зыяратчылардан салымдар жана садакалар түшө баштаганда укугун талашып баштаганда ортодо ажырым пайда болгон.

Байтик-Ата мазарына үзгүлтүксүз каттаган зыяратчылар бул жорукту кандайдыр бир “бойкот” жарыялоо менен кабыл алышканы кызык: алар азыр олуянын тукуму отурукташкан жайлуу имаратта ырым-жырымдарды өткөрүүнүн ордуна, «сүрүлүп куулуп» чыккан шайык кароолчунун мазардан анча алыс эмес жерде зыяратчыларды кабыл алуу үчүн тиккен боз үйүнө барышып ырым-жырымдарын жасашууда.

¹⁸³ Ошол эл эмгек. С.151-158; 172.

Республикалык жалпыга маалымдоо каражаттарында¹⁸⁴ жарыяланып көпчүлүккө жарыя болуп кеткен бул окуянын мисалында азыркы Кыргызстанда ыйык жайларга, мазарларга карата олуянын тукумдары, же кандаш болгон адамдын социалдык абалы, укугу тиешелүү ритуалдык функцияларды аткарып, убактысынын көбүн зыяратчылар менен чогуу мазарда өткөргөн катардагы «тамыры жок» шейхтин статусуна салыштырмалуу эч кандай артыкчылыкка ээ эмес деп айта алабыз. Башкача айтканда, постсоветтик доордо ыйык жай, мазарларды тейлеген кызматкерлеринин (шайыктардын) олуяга карата болгон тууган-туушкандык мамилесинин даражасы менен эмес, алардын тигил же бул мазарга жана ал жерге келген зыяратчыларды тейлөөгө арнаган жылдары менен укумдан тукумга өткөн шайыктардын муундарынын саны сыяктуу жаңы принцип күчүнө кирди деп айтууга болот. Кыргызстандын эң байыркы жана белгилүү ыйык жерлери дагы эле шейхтердин тукумдарынын көзөмөлүндө болуп келет¹⁸⁵, жаңы пайда болгон жана оңдолуп, жакшыртылган мазарларды сактоочулардын көбү өз кесибин балдарына же башка жакындарына өткөрүп берүүгө бел байлаганы бекеринен эмес.

Бирок, шейхтер институту жөнүндө сөз кылып жатып, Кыргызстандагы көптөгөн ыйык жерлер, мазарлар илгертеден эле шайыктардын (сакчылардын) көзөмөлүсүз эле өмүр сүрүп (жашап) келгендигин жана дале болсо жашап келе жаткан. Бул жагдай бир жагынан жаратылышы табигый тектүү мазарлардын көпчүлүгү мусулман агиографиясынын каармандары менен байланышта болбогондугунун натыйжасында, олуялардын урпактары тарабынан киреше булагы катары колдонулушу мүмкүн эместиги менен түшүндүрүлөт. Ошондой эле республиканын көптөгөн ыйык жайларында туруктуу шайыктардын жана ээсинин жоктугун кандайдыр бир деңгээлде ыйык жерлердин мүнөзү менен дагы түшүндүүгө болот.

¹⁸⁴ Почем святыня? // Вечерний Бишкек. 23 апреля 2010. С. 16.

¹⁸⁵ Кыргызстандагы мазарларга сыйынуу: Таластагы ырым-жырымдар жана салттар. Б., 2007. 195 – 196 бб.

Анткени, мазарлар зыяратчыларга өз алдынча, жөнөкөй эле айла-амалдардын жардамы менен бул ыйык жерди мекендеген жогорку күчтөр менен үчүнчү жактардын ортомчулугусуз эле байланыш түзүүгө жана алардын жардамына кайрылууга мүмкүнчүлүк ачат. Көбүнчө, дал ушул ритуалдык жөнөкөйлүгү жана зыяратчылыктын жол-жобосунун жеткиликтүүлүгү көпчүлүк мусулмандарды ажылыктын канондук милдетин жергиликтүү ыйык жайларга зыярат кылуу менен алмаштырууга мажбурлайт.

Мазарларды аймактык зыяраттын объектилери катары этнографиялык талдоону жыйынтыктап жатып, бул байыркы руханий институттун кыймылдуу ийкемдүүлүгүн белгилебей кетүүгө болбойт. Анимизм, тотемизм, фетишизм сыяктуу ишенимдер монотеисттик диндер жаралганга чейинки диний ишенимдердин кыртышында жаралган ыйык жайлар институту бара-бара мусулман олуяларына сыйынуу жана кадамжай феномени аркылуу исламдын ыйык жерлерге сыйынуу системасына жуурулушуп кошулуп кеткен. Бирок ошол эле учурда өзүнүн ыйык табиятында өлгөн ата-бабалардын арбагын аздектөөнүн эң байыркы катмары арбактарды урматтоо дагы сакталып калган.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандагы ыйык жерлер так ушундай синкретикалык (кошулма) формада – мазарлардын культу катары белгилүү. Мазарлардын өсүп, өзгөрүшүн алардын тышкы жасалгасы жагынан да байкоого болот. Бул тенденция өзгөчө орундары менен алмашкан эки доордун ортосунда айкын көрүнүп турат: совет мезгилиндеги анча көзгө көрүнбөгөн жана өтө кылдаттык менен жашырылган сыйынуу жайларынан бүгүнкү күндө биз сырткы көрүнүшү жасалгаланган, өзгөрүлгөн ыйык жайлардын объектилерине өтүүнүн күбөсү болуп жатабыз, алар өздөрүнүн сырткы жасалгалары, ал жердеги зыяраттын салтанаттуу, шаан-шөкөттүү өткөрүлүшү менен кээде зыяратчыларды зыяраттын талаптарын, негизги милдеттерди аткаруудан алаксытып жатышат. Акырында айтаарыбыз,

шейхтердин – ыйык жайларды, мазарларды сактоочулардын социалдык катмарында да түп-тамырынан бери өзгөрүү байкалат.

Мурда зыяраттан түшкөн акчанын негизги агымын колдорунда кармап турган олуялардын урпактары советтик бийлиги тарабынан мазарлардагы түздөн-түз милдеттеринен четтетилген. Алардын ордуна постсоветтик мезгилдеги шейхтердин жаңы табы келип, мазарлардан түшкөн кирешени тууганчылык укугу менен эмес, ошол ыйык жердин гүлдөп-өсүшүнө жасалган күнүмдүк аракетинин негизинде пайда табабыз деп аракет жасаган адамдар келген.

Ыйык жайлардын, мазарлардын идеологиялык, социалдык жана материалдык түзүлүшүндө болуп жаткан бул өзгөрүүлөрдүн баары ыйык жайлар институтунун үзгүлтүксүз өнүгүшүнүн пайдасына чечилип жаткандыгын, ал үзгүлтүксүз трансформация аркылуу курчап турган өзгөрүүлөргө ыңгайлашкандыгын күбөлөндүрөт. Бул нерселердин баардыгы өз кезегинде мазарлар институту жана ага байланыштуу зыярат феномени жакынкы келечекте республиканын диний турмушунан жок болуп кетпей турганынан кабар берет. Ыйык жерлерди колдоочуларга өтүнүч жана сыйынуу менен материалдардын сыныктарын байлоонун бул байыркы салттары абдан байыркы убактан бери келе жатат. Анда кыргыздар, азыр басымдуу бөлүгү мусулман болгон, бутпарастар болгон жана теңирчилик культтерине: ата-бабалардын жана улуу жоокер-баатырлардын арбактарына, от менен суунун рухтарына, тоолордун, капчыгайлардын жана бак-дарактардын рухтарына сыйынышкан.

Ал эми бүгүнкү күнгө чейин мусулман кыргыздар бири-бирине дал келбеген нерселерди укмуштуудай бириктирип келет. Ыйык китеп Куранды терең урматтоо, анын сүрөлөрүн окуу, намаз окуу, мусулмандардын орозо, майрамдары – ата-бабалардын арбагына таазим кылуу, шыпаа кылуу, мазарларга, улуу баатырлардын жана уруу башчыларынын мүрзөлөрүнө сыйынуу, башкалардын арбактарына сыйынуу. Кыргыздар ыйык жерлерди «мазар» деп аташат. Бул сөзсүз эле бирөөнүн мүрзөсү же мүрзөсү эмес: мазар

деген сөз араб тилинен алынган, адегенде «зыярат кылынуучу жер» дегенди билдирет. Зыяраттын объектиси мусулман олуясынын мүрзөсү же адамдардын аң-сезиминде ыйык мүнөзгө ээ болгон өзгөчө бийлик жери болушу мүмкүн; кимге ар кандай айыгуулар жана кереметтүү түрдө каалоолор жана өтүнүчтөр аткарылат. Мындай ыйык жерлер таштар, бак-дарактар, булактар, көлдөр же жөн эле илгертен ыйык деп эсептелген.

2.4. Мазар басуудагы аткарылган ырым-жырым, жөрөлгөлөр

Мазарларга зыяратка баруу, эреже катары, элдин жана коомдун жашоосундагы орчундуу окуяларга байланыштуу болгондуктан, адамдар ага алдын ала кам көрүп даярданышкан. Зыяратчылар мазарга барардан үч күн мурун ар кандай: алкогольдук ичимдиктерди ичүү же баңгизаттарды колдонуу, жыныстык катнашта болуу, уруш-талаштардан жана чыр-чатактардан алыс болуу сыяктуу чектөөлөрдү сактай башташат¹⁸⁶.

Зыяратка бараар күнү мусулман адамдар алгач намаз (дуба) окуп, сөзсүз түрдө даарат алышы зарыл. Бул диний норманы бузбоо жана сактоо үчүн көптөгөн мазарлардын кире беришиндеги жерге идиштерге (банка, канистраларга) суу куюлуп, келген адамдардын тазалыгына тиешелүү ырым-жырымдарды жасай ала турган атайын күркөлөр орнотулган. Мындан тышкары, зыяратчылар белгилүү бир кийим кийүү эрежесин (дресс-кодду) да сактоого аракет кылышат, айрыкча мындай талап аялдар үчүн катуу: алар мазарга зыярат кылууда жоолук менен башын жабышы, ошондой эле башка кийген кийими да жупуну жана жынысына ылайыктуу болушу керек, себеби мазарда орун-очок алган олуяларга жана арбактарга урмат көрсөтүлбөсө мындай начар мамиле кылуунун натыйжасында шайыктын же башка зыяратчылардын да нааразычылыгына алып келиши толук ыктымал.

Зыяратчылар ырым-жырым, жөрөлгөлөрдү жасоо учурунда кийүүчү кийими тууралуу Үмөтбаева Токтоштун эскерип айтканы кызыгууну жаратат. Ал Жалал-Абад облусунун Токтогул районундагы Шамшыкал-Ата ыйык жерине өзүнүн устаты менен зыяратка барганын, ыйык жердеги мечиттин жанынан башка дарыгерлерди, бүбү-бакшыларды көргөндүгүн айтат. Ал ыйык жерде зыярат учурунда кийилүүчү ырым (ритуалдык) кийимдерин 4 жума бою сактап кармап, андан кийин гана үстүмө кийдим дейт. Ошондон кийин гана молдолор жар салуу ырымын жасашкан. Т. Үмөтбаева ырым-жырым кийимим ак түстө эмес эле. Насаатчы-устатым

¹⁸⁶ Талаа жазууларынан. Эшен-Ата мазарына келген зыяратчыдан жазылып алынды, Ош облусу, Чоң-Алай району, июль 2022-ж

болсо кыргызча кийинип, кара шым, жеңи кыска кара кемсел (камзол) кийип жүрүүчү. Устатың кандай кийинсе, окуучусу да ошондой окшош кийиши зарыл. Апам мага чыттан көйнөк, жоолук тигип бергенде, аны кийип алгам. Шамшыкал-Ата ыйык жеринде мага кайыптан берилүүчү касиет-белекти алууга уруксат берилди¹⁸⁷.

Зыяратка барууну ойлогон адамдардын баарына тиешелүү маанилүү шарт – бул алардын кийимден сырткары өзгөчө психологиялык даярдыгы (настрой) болушу абзел. Зыяратка бара жаткан адам, ошол зыярат өтүүчү жердин, жайдын ыйыктыгына жана күчүнө чын жүрөктөн терең ишенип, жашоодогу, көр-турмуштагы бардык нерселерден өзүн алаксытып, бир гана кудайды ойлошу керек¹⁸⁸.

Зыярат жасоонун мөөнөтүн, убактысын, мезгилин тандоодо адамдар жергиликтүү айыл чарба циклинин өзгөчөлүктөрүнө, ошондой эле мусулман календарынын негизги майрамдарына: Орозо айт, Курман айт, Мавлюд, Мирадж же кайсы бир олуянын туулган күнүнө көңүл бурууга аракет кылышат. Зыярат жасоо шашылыш муктаждыктан улам келип чыкса, кийинкиге калтырууга мүмкүн болбосо, бейшемби жана жума күндөрү зыярат жасоо үчүн эң ыңгайлуу күндөр болуп эсептелет. Элдик салтка, ишенимге ылайык, дал ушул күндөрү кудай ыйыктар, олуяларды өзүлөрүнүн жерине барышы үчүн коё берет, демек алардын дарегине айтылган каалоо, тилек, өтүнүктөр тезирээк жетип угулат.

Албетте, жергиликтүү климаттык өзгөчөлүктөр да зыяратка баруу убактысына өз таасирин тийгизет. Кыргызстандын алыскы тоолуу жерлеринде жайгашкан көптөгөн мазарлары кышында дээрлик бош болуп, негизги зыярат агымдары жаз жана күз айларына, качан ашуулар элдин көчүп конуусу үчүн ачылган мезгилге туура келет, ошондо айыл чарбалуу өрөөндөрдүн тургундары келип суранышат же жакшы түшүм алынса ал үчүн

¹⁸⁷ Үмөтбаева Токтош, 1931-ж. туулган, Кара-Суу айылы/Святые места севера Кыргызстана: природа, человек, духовность.-Б., 2015.С.124.

¹⁸⁸ Талаа жазууларынан, Сулайман-Тоого келген зыяратчыдан жазылып алынды, Ош облусу, июль айы 2020-ж.

ыйыктарга, олуяларга ыраазычылык билдирүүгө үлгүрүү үчүн шашылып зыяратка келишет¹⁸⁹.

Ал эми зыяраттын узактыгына келсек, ал ар бир учурга, кырдаалга жараша өзгөрүп, көптөгөн факторлорго жараша болот. Биринчиден, зыярат кылуучу жайдын жайгашкан жерине көз каранды, ошондой эле зыярат кылууга ниеттенген кыргыз жарандарынын арасында республиканын бир облусунан экинчи облусуна, ал тургай анын чегинен тышкары жерлердеги өзгөчө абройлуу (кадырлуу) ыйык жерди сыйлоо үчүн узак сапарга чыгуу кадыресе көрүнүштөрдөн болуп эсептелет. Анын үстүнө, кээде кайсы бир мазарга зыярат кылуу зыяратчылар үчүн чыныгы руханий көрсөтмө, жолдомого (императивге) айланат. Адискөй (профессионал) зыяратчылардын биринин айтымында, ал түшүндө аян алат – же кайсы мазарга барышы керектигин көрсөткөн жогору жактан белгини алат. «Мазарга зыярат кылуудан эки-үч күн мурун түшүмдө аян көрүп калдым», - дейт зыяратчы. «Мен түшүмдө көргөн мазарга барам. Барбай калсам, ооруп, өзүмдү жаман сезип калышым мүмкүн жана бул түшүмдү кайра-кайра көрүп калышым да ыктымал»¹⁹⁰. Демек, түшүндө көргөн мазар канчалык алыс жерде жайгашкан болсо да, ага зыярат кылууну башка, ыңгайлуураак, жакын жерде жайгашкан ыйык жерге зыярат кылуу менен алмаштырууга болбойт.

Зыяраттын узактыгын аныктаган дагы бир фактор бул мазардын өзүндө болуу, ал бир нече мүнөттөн бир нече күнгө чейин созулушу мүмкүн. Мунун баары зыяратчынын өзүнүн алдына кандай мүнөздөгү максаттарды: мисалы, ниет кылган ыйык жерлердин максималдуу санын бир жолу эле каттап айланып өтүүбү же тандалган бир эле мазарда туруктуу зыярат кылып жараткандан, жергиликтүү арбактардан, олуялардан ырайым, кут күтүү сыяктуу максат, тилектерди койгондугуна көз каранды болуп эсептелет. Узак мөөнөткө зыярат кылуу, эреже катары, адам ооруп калганда, айыгып кетүү үмүтү, ниети менен мазарда бир түн же бир нече күн бою орозо кармап,

¹⁸⁹ Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде. - Б., 2007. 187б.

¹⁹⁰ Талаа жазуулары. Токтогулов Өсөрбек, Ноокен району, Ноокен айылы, 67 жашта. Жоош уруусу

намаз окуп жасалат. Түнкү мазардын күчү, таасирлери өзгөчө зор деп эсептешет, анткени бул убакта периштелер жана олуялардын рухтары жерге түшөт. Түн ичинде олуя өзүнүн шарттуу белгисин бере алат, бул болсо зыярат кылып келген адамдын дубасынын кабыл болгондугун билдирет¹⁹¹.

Кыргыз Республикасынын диний турмушундагы салыштырмалуу жаңы көрүнүш болгон туристтик зыярат – зыярат жасоонун башкача мөөнөттөрүн белгилейт. Бүгүнкү күндө кайсы бир мазарга барууга чакырууларды жергиликтүү басылмалардын жарнама бөлүмүнөн, ошондой эле сыналгыдагы жүгүртүлүп берилген жарыялардан кезиктирүүгө болот. Ар кандай курактагы зыяратчылардын топтору үчүн өлкө боюнча саякаттар ар кандай жеке менчик жана мамлекеттик мекемелер тарабынан уюштурулат. Адистешкен фирмалар туристтик зыяраттын бардык чыгымдарын: транспорттук, тамак-аш жана башка «керектелүүчү буюмдары» менен камсыз кылууну колго алышат. Маршруттарды өтө эле кыска мөөнөттөрдү эске алуу менен иштетип чыгышат жана адатта күнүнө 7 же андан көбүрөөк ыйык жай, мазарларга барууну пландаштырышат.

Туристтик тейлөөнүн бул түрүнүн өзгөчөлүгүн эске алганда, мындай топту көбүнчө молдолор же элдик табыптар коштоп жүрөт жана ар бир мазарда куран окулуп, ошондой эле кошумча ырым-жырымдар алардын жардамы менен жасалат. Ар бир мазарга орто эсеп менен бир сааттай убакыт кетет, андан кийин зыяратчы-туристтердин тобу тез эле автобустарына тарап, кийинки кезектеги мазарга сый-урматын көрсөтүү үчүн жөнөп кетишет¹⁹². Мындай турист-зыяратчылардын өлкөнү кыдыруусу, аларды коштогон башаламандыкты ар бир мазарды өзүнчө зыярат кылууга татыктуу деп эсептеген салттуу ыйык жайлардын (культтун) башка катышуучуларынын сынына кабыл болууда, алардын пикири боюнча зыяратта жасалуучу ырым-жырымдарды шашылыш аткаруу туура эмес жана бул болсо жалпы эле

¹⁹¹ Огудин В. Л. Места поклонения Ферганы как объект научного исследования // Этнографическое обозрение. 2002. № 1. С. 76.

¹⁹² Автордун Талас районундагы Манастын күмбөзү мазарга баргандагы материалы, июнь 2020-ж.

мазарлардын, ыйык жайлардын баалуулуктардын пастап төмөндөшүнө, баркынын кетишине алып келет.

Ошого карабастан, көптөгөн зыяратчылар үчүн, биринчи кезекте республикадан тышкары жашагандар үчүн мындай чоң топтун курамында саякат жасоо аркылуу финансылык чыгымдарды азыраак төлөө менен “бардыгын ичине камтыган” программа боюнча каалаган зыярат жасоо сапарына баруунун иш жүзүндөгү жападан жалгыз мүмкүнчүлүгү болуп саналат. Айрыкча, турист-зыяратчыларга тиешелүү тейлөө кызматтарын көрсөтүү пакетин көрсөткөн уюмдар, фирмалар өздөрүнүн маршруттарын түзүүдө. Кыргызстандагы эң белгилүү жана ыйык жерлерин эске алышат, мисалы, Чаткал районундагы «Ыдырыс Пайгамбар», Ала-Бука районундагы «Шах-Фазиль», Аксы районундагы «Падыша-Ата», Кадамжай районундагы «Ходжа-Билал», «Кадамжай», Ноокат районундагы «Абшыр-Ата», «Сахабалар», Кара-Суу районундагы «Кожокелен» сыяктуу белгилүү ыйык жайларды киргизишет¹⁹³.

Изилдөөчүлөр белгилегендей, Борбордук Азияда зыярат жасоо салттуу түрдө массалык иш-чара болуп саналат, ага катышуу үчүн айылдаштарынын бүтүндөй топтору чогулуп, тигил же бул ыйык жайды, мазарды урматтап, үй-бүлөсүнө, урук-туугандарына же өздөрү жашаган конуштарына бата кылып жакшылык тилеп келишет¹⁹⁴. Эреже катары, малдын чыгашасы же табигый кырсыктар сыяктуу бүткүл жамааттын кызыкчылыгына таасир эткен окуялар мындай зыяратка токтоосуз себеп болот. Тактап айтканда, Кыргызстанда жай мезгили кургакчыл болгон 1958, 1965, 1975 жана 1976-жылдары өлкөнүн бардык аймактарында жараткандан жамгыр сураш үчүн массалык зыяраттар уюштурулганы белгилүү¹⁹⁵.

Айылдын аксакалдарынын жетекчилиги астында биргелешип курмандыкка жараган мал сатылып алынып, куран дубалар окулуп,

¹⁹³ Ислам в Кыргызстане: тенденции развития. Ош, 2004. С. 42.

¹⁹⁴ Рассудова Р. Я. Культурные объекты Ферганы как источник по истории орошаемого земледелия // Советская этнография. 1985. № 4. С. 100.

¹⁹⁵ Баялиева Т. Дж. Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление. Фрунзе, 1981. С. 86.

жамааттык сый тамактар уюштурулат. Бул ырым-жырымдардын айкалышын кыргыздарда түлөө деп аташат, башкача айтканда, бир нерсеге: байлыкка, жамгырга, ден соолукка, ар балээден же кыйынчылыктардан кийин кутулуп оңолууну каалоо, тилөөгө арналып өткөрүлөт¹⁹⁶. Курмандыктын таасири күчтүү болот качан эң көп сандагы адамдар ырым-жырым тамактарынан ооз тийип жесе, ошол себептен улам, адатта мындай зыяратка же иш-чарага жаш балдарды жана динге тиешеси жок адамдарды да тартышат.

Бирок, тажрыйба көрсөткөндөй, Кыргызстандагы зыяраттын эң мүнөздүү таркаган түрү – бул бир нече муун туугандарынын катышуусундагы жамааттык үй-бүлөлүк зыярат жасоо болуп саналат¹⁹⁷. Жагдайга, кырдаалга жараша, бул жалпысынан жалаң аялдардан турган же жыныстык жактан аралаш түзүлгөн топ болушу мүмкүн, адатта мындай топтун курамы 25 адамдан ашпайт. Олуяны эскерүү жана урматтоо үчүн зыяратчылар бир күнү мазарга келишип: адегенде чай ичишет, андан кийин куран окуп, дуба кылышып, Кудайга жана арбактарга багыштап эчки же кой союшат. Курмандыкка мал союлгандан кийин келиндери анын ичеги-карынды тазалап, артышып эркектери от жагып, этин кайнатып бышырышат¹⁹⁸. Кыргызстандагы мазарларга барып зыярат кылуу дагы О.В. Горшунова келтирген мисалдан эч айырмаланбайт. Кыргызстандын түштүк аймагындагы бардык облустарга барып жүргүзгөн талаа изилдөөлөрүбүздө дал ушундай эле көрүнүштөргө көп ирет күбө болдук.

Бирок белгилей кетүүчү нерсе, кан чыгарып курмандыкка мал чалуу ар бир эле учурга ылайыктуу же кажет эмес. Көпчүлүк мазарларда чарбачылык жүргүзүүгө шарт түзүлгөн эмес, мисалы эттен жасалган тамактарды бышырганга зарыл болгон мал союучу жай, идиш-аяк сакталуучу, очок жайылары жок. Мындай учурларда ырым-жырымдык аш жети тоочтон (жети оймо), таттуулардан жана үйдөн алынып келинген мөмө-жемиштерден

¹⁹⁶ Талаа жазууларынан, Шырматова Максаткан, Ош шаарынын тургуну. уруусу канды

¹⁹⁷ Горшунова О. В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) / Итоги полевых исследований. М., 2000. С. 26.

¹⁹⁸ Оштогу ыйык жерлер жана эл билими. -Б., 2010. С. 35

турат, алар шайыктарга, көзү ачыктарга жана жергиликтүү тургундарга тартуу белек катары да колдонулат, олуяларга жана арбактарга арнап курмандык чалууну да билдирет. Зыяратчылар тамактын артып калган бөлүгүн туугандарына жана кошуналарына алып келип, мазарда, ыйык жайда кабыл болгон кут ырайымдын – береке (баракат) менен бөлүшүшөт¹⁹⁹. Жалпысынан алганда, куран окуу жана дуба тилөө менен ыйыкталып коштолгон курмандык чалуу же жасоо ар бир эле зыяраттын негизги жана милдеттүү жөрөлгөсү болуу менен бирге адамдар дүйнөсү менен рухтар дүйнөсүн байланыштырган жана алардын ич ара таасирин тийгизип аракеттенүүсүнүн негизги каналы да болуп саналат. Ал эми зыяраттын башка ырым-жырымдарына токтоло кетсек, алар көбүнчө зыяраттын максаттары, ар бир эле конкреттүү мазардын сырткы жасалгасынын өзгөчөлүктөрү, ошондой эле диний сыйынуунун жергиликтүү салттары менен аныкталат. Зыяратчылардын өздөрү мазарда кандай иш-аракеттерди жасоо туруктуу болуп салтка айланган деген суроого жооп бере албай кыйналышат: «Мындай талап жок», «көпчүлүк зыяратчылар баарын өз алдынча жана билишинче жасайт» дешет²⁰⁰.

Чынында эле, зыяраттын ырым-жырымдарын жасоонун варианттарынын диапазону өтө эле кеңири:

- мүрзөнүн же ал жердеги курулушту тегерене айлануу – тавваф;
- бейитке (мүрзөгө), имараттын эшигине, босогосуна, эгерде бар болсо ал жерлерге илинген белги (мазарга, олуяга тиешелүү буюмдар) же жарык берүүчү чырактарга (лампаларга) тийүү;
- зыяратчылардын кийимдеринин садага каалоо-өтүнүч, мазарга, олуяга, кудайга арналган (кайрылуу, сурануу) айрыктарын, тиликтерин (обетные лоскутки), жоолуктарды бадалдарга, бактарга байлоо;

¹⁹⁹Басилов В. Н. Культ святых в исламе. М., 1970. С. 137; Мустафина Р. М. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX вв.). Алма-Ата, 1992. С. 109.

²⁰⁰Талаа жазууларынан, Ош облусу Ноокен айылынын тургуну Балтабаев Таирбек, 66 жашта, уруусу багыш

- Кудай-Таалладан баласыз үй-бүлөгө бала берүү үчүн куурчак же оюнчук бешик түрүндөгү садага өтүнүч, убада буюмдарын калтыруу;
- мом-чырак (свеча) күйгүзүү – шам жагуу; ыйык булакка жуунуу;
- бейиттин (мүрзөнүн) чаңы жана топурагы менен бетти же дененин оорулуу жерлерине шыбап сыйпоо;
- ыйык жерде жайгашкан таштардын, аскалардын тешиктеринен же жаракаларынан өтүү;
- мазардын аймагына маркумдун жан дүйнөсү бейпил болушу үчүн, олуяга жакын конуш алуусу үчүн кичинекей чакан үйлөрдү – арбак үйүн салуу ж.б. санап айтууга болот²⁰¹.

Изилдөөчүлөр белгилегендей, зыяратчылар жасаган бул ырым-жырымдардын көпчүлүгүнүн келип чыгышы жана маңызы байыркы архаикалык диний ишенимдер жана культтар менен тыгыз байланышкан. Мисалы катары, тактап айтканда тавваф арабдардын монотеизмге чейинки байыркы көз караштарынан мусулман ажылыгына мураска калган тегеренип айлануу кыймылынын универсалдуу идеясын билдирет; ал эми мазарга, же бейитке тийүү зыяратчынын фетиштин табияттан тышкаркы күчүнө кошулуу каалоосунан келип чыккан; баласыз адамдардын мазарларга зыярат кылуусу архаикалык «жанды, рухту кармап алуу» идеясы менен байланышкан; суу, жер жана от менен жасалган ырым-жырымдар, кыймыл-аракеттер (манипуляциялар) ааламдын табигый элементтерине табынуу культуна барып такалат; мазарда куурчак ымыркайлары салынган, бөлөнгөн бешикти калтыруу анын эң таза түрүндө окшоштук сыйкыр (имитативная магия б.а. окшош буюмдар биригип сыйкырлуу магиялык күчтү жаратат) болуп саналат, ал тургай курмандык чалуу каадасы, чындыгында, өлгөндөрдүн рухун азыктандыруу идеясын чагылдырган анимисттик ишеним менен байланышкан түшүнүк болуп эсептелет²⁰².

²⁰¹Саксанов Т. С. Паломничество к святым местам: традиция и современность. М., 1991. С. 44-45.

²⁰²Снесарев Г. П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. М., 1983. С. 36; Мустафина Р. М. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX вв.). Алма-Ата, 1992. С. 103.

Зыяраттын ырым-жырым, жөрөлгөлөрдү жасоо жагына сереп жасап талдоо менен кесипкөй зыяратчылардын өзгөчө категориясынын пайда болушу менен байланышкан эки жактуулук (дуализмдин) бир түрүнө көңүл бурбай коюуга болбойт. Кээ бир зыяраттын касиетине ишенген адамдар зыярат жасоодо шайыктардын же башка ыйык жайлардын кызматкерлеринин кызматына, тейлөөсүнө кайрылбастан, Курандан бир нече аятты жатка билген өзүлөрүнүн жашы улуураак туугандарынын биринин коштоосунда өз алдынча аткарышат. Зыярат жасоонун мындай түрү, адатта, өзгөчө ырым-жырымдардын татаалдыгы менен айырмаланбайт: зыяратчылар өздөрү менен кошо ала келген чакан садага курмандыкка арналган тамак-ашка куран дуба окушат жана аларды мазарга алып барган жаратканга кайрылышып өздөрүнүн самаган, көксөгөн ички, ниет каалоолорун айтышат.

Биз, Сулайман-Тоодогу ыйык жерлерди изилдеп келгенибизде, бул жерге дайыма каттаган, каалаган зыяратчыларды баштап келген **тажырыйбалуу зыяратчы Элзат эжеге жолугуп зыярат кылууга чогуу чыктым.** Үйүнө да барып зыяратчылар чогулган комнатасын, анын ички көрүнүшүн, жабдылышын көрдүк, ал жерге келген зыяратчылардан маалымат алдык. Элзат эженин айтуусунда *кыргызчылык* касиетин карманганына 12 жылдын ашуун убакыт болуптур. Мени эч ким каржылабайт, бүгүн силер көргөндөй ата-бабалардан бата алып бер деп зыяратчылар өзүлөрү каржылап чакырышат деп билдирет.

Анын айтымында зыярат кылуунун эрежелери бар. Мисалы, бүгүн биз беш атага барып зыярат кылып келебиз. Зыяратчылар ошолорго арнап жыт чыгарып дасторкон даярдап турушат, анан дагы өзүбүздүн жети атабызга арнап *куран* окуйбуз. Барган жерлерге кирүү үчүн берүүлүчү чыгым 20 сом акча болот жана садака берүү үчүн дагы акча алып алсанар болот. Кыргызда **малынды сактагың келсе *зекет* бер, жаныңы сактагың келсе *садака* бер, балаңы сактагың келсе *тилек кыл* деген накыл сөз бар.** Ошону менен бирге (*актык*) бир метрдик *ак сүрп* (кездеме) алынат. Актыкты ар бир

атанын күмбөзүнө барганда жаап куран окуйбуз. *Актык* сурак келген учурда күбө катары өтөт. **Актык ак жалгасын** деген түшүнүктү билдирет.

Курманжан зыяратка келген учурда кудайга, ата-бабалардын арбактарына, рухтарына кайрылып **төмөнкүдөй бата** тиледи: «Бара жаткан сапарлар, жабылып жаткан актыктар, берилип аткан садакалар, Бир алды Аллах-Таалам бир өзүңдүн ыраазычылыгың үчүн, 12 400 пайгамбарларга, 33 000 сахабаларга багышталат. Соңкудай пайгамбарыбыз Мухаммад Мустафа (с.а.в)дын рухунун, пайгамбарыбыздын үмөттөрүнө багыштадык. Абу Бакр Сыддык, Усман, Исхак, Бабур, Рахмон бабаларыбыздын рухуна, Шах Фазил рухтарына, касиеттүү Түркстанда түмөнбап, отурганда отузбап, Сайраңдагы Сансызбай бабасынын баба журтуна, Айкөл Манас баатырдын рухуна, касиеттүү Каныкей апабыздын рухуна, Манас атабыз менен Каныкей энебиздин жети ата, жети кайын журт аталарынын рухтарына багыштадык. Бакай ата, Семетей, Сейтек, Эр Төштүк, Эр Табылды, Ак Балта, Көкөтөй ата рухтарына багыштадык, Касиеттүү Камбар ата, Курманжан датка, Алымбек датка рухтарына, Сулайман пайгамбар, Аюп пайгамбар, Дауд пайгамбар рухтарына багыштадык. 2772 шейит кеткендердин рухуна, Көздүн пири Көзал атанын рухуна багыштадык. Касиеттүү Ойсул ата, Чычаң ата, Актайлак атанын рухтарына багышталат. Дангар атанын рухуна, ушул окулган ыйык Куран Каримдин соопторун Амир Тимур, Улугбек ата, Умай эне, Ал-Бухари, Имам Азам аталардын рухтарына, Абу Ибн Сина аталарыбыздын рухтарына, Арнай касиеттүү Жер энебиздин оң Түштүк, сол Түштүк, Батышы менен Чыгышындагы аты аталбай кеткен касиеттүү ата тек, ата -энелерибиздин рухтарына оозума келме келтирип «Ля илаха ила Аллах Мухаммада Расул Аллах» өткөн бүткүл момун мусулмандардын рухтарына, багаар көрөрү жок, жетим жесир, пейили периште азиз пери устаттардын арбагына багыштадык. Окулган Куран-и Каримдин сообу менен бирге билип билбей кетирген күнөөлөрүн кечирип, тар көрлөрүн кеңейтип, жаткан

көрлөрүн жарык кылып, баштарын нур, аяктарына гүл жаадырып Бейиштин төрүнөн орун бергин! Оомийин!» (тиркемени караңыз 23)²⁰³.

Биз менен кошо зыяратка келген Шабдан: «Аялым ооруп, врачтардан дабаа таппай 7-жылдан бери зыярат кылгандан бери жакшы болду. Мен өзүмүн мээнетим менен акча таап зыяратка келем. Бул зыярат кылганымдын алдын алып мен даарат алып намаз окуп келгенмин. Бул жолдо жаман нерсе көргөн жокмун. Туркестанга да зыяратка бардым» (тиркемени караңыз 24)²⁰⁴. Башка зыяратчылар дагы ушуга окшогон эле мүнөздөгү маалыматтарды беришти.

Айрым бир ыйык жерлерде бул иш-аракеттер дал ошол типтеги мазарларга мүнөздүү кээ бир жөнөкөй ырым-жырым жана иш-аракеттер менен коштолушу мүмкүн, мисалы, эгер ыйык булак жөнүндө сөз болуп жатса анда ага жуунуп, ичүү дегендей. Бирок, адискөй, атайын зыярат феномени жөнүндө сөз болгондо, мындай зыяратты аткарууда ырым-жырымдардын ар түрлүү татаал жана түрдүү формалары жасалат. Мазарларга шакирттери, кардарлары менен бирге же жеке зыярат кылган кесипкөй зыяратчылар ыйык жерлерде арбактар менен түздөн-түз байланыш түзүүгө багытталган атайын ырымдарды жасап, дарылап, жомок, дастан, уламыш, баяндарды айтышып же келечекти да алдын ала айтышып келечекте чоң үмүт кылышкан.

²⁰³ Эргешова Курманжан 42 жашта, Ысык көл району, Бугу уруусу

²⁰⁴ Мадумаров Шабдан, 60 жашта, Кара-Суу району, Талдык айылы, Баргы уруусу

Үчүнчү бөлүм. Зыярат феномени жана ислам дини. Зыярат институтунун коомдогу орду жана функционалдык жүгү

3.1. Совет бийлигинин атеисттик саясатынын шартындагы ыйык жайлар жана мазарларга зыярат жасоонун абалы

Совет бийлиги орногондон кийинки алгачкы күндөрүнөн тартып эле коммунисттик партиянын динге карата программалык талаптары турмушка ашырыла баштады. Бул максатта, багытта же өлкөдөгү диний саясатты аныктаган бир катар олуттуу тарыхый документтер кабыл алынган. Мисалы, 1917-ж. 26-октябрда (жаңы стиль менен 8-ноябрь) Кеңештердин Экинчи бүткүл россиялык съездинде кабыл алынган «Жер жөнүндөгү» Декрет жерге болгон жеке менчикти, ошондой эле вакфтык (диний уюм, мекемелердин) менчикти жокко чыгарган. 1917-жылы 2 (15) ноябрда кабыл алынган «Россия элдеринин укуктарынын декларациясында» бардык улуттук жана улуттук-диний чектөөлөрдү жана артыкчылыктарды жокко чыгарган.

Жаңы бийлик бул документтер аркылуу элдердин ортосундагы диний негизде болуучу тирешүүлөргө, карама-каршылыктарга жана бири-бирине каршы тукуруусуна тыйуу салууга жана алардын алдын алууну көздөгөн. Совет өкмөтүнүн «Россия менен Чыгыштын бардык эмгекчи мусулмандарына» деген кайрылуусунда мындай деп айтылат: «Мечиттери, чиркөөлөрү жана сыйынуучу жайлары талкаланган, ишенимдери менен үрп-адаттары Россиянын падышалары жана эзүүчүлөрү тарабынан кордолуп, тебеленген Россиянын мусулмандары! Мындан ары силердин диний ишенимиңер жана үрп-адаттарыңар, силердин улуттук жана маданий мекемелериңер эркин жана кол тийгис»²⁰⁵ деп жарыяланат.

Бирок, кийинки турмуш чындыгы кагаз жүзүндө жазылып жарыяланган убадалар курулай эле сөз экендигин тастыктаган. Ошол эле, 1917-жылы 20-декабрында кабыл алынган «Жарандык нике, балдар, жарандык абалдын, макамдын актыларын жазуу китептерин жүргүзүү жөнүндөгү» Декрет боюнча чиркөө жана дин кызматкерлери жарандык

²⁰⁵ Декреты Советской власти. Т. I. – М., 1957. С. 40.

абалдын актыларын каттоо укугунан ажыратылып, мындай укук жергиликтүү бийликтерге өткөрүлүп берилген ²⁰⁶. 1918-жылы 23-январда дагы бир Декрет аркылуу чиркөөнү мамлекеттен жана мектепти чиркөөдөн бөлүп ажыратылып чиркөөнүн, мечиттердин экономикалык, саясий жана идеологиялык артыкчылыктарын жокко чыгарды, ошону менен бирге атеисттик диний саясатка даңгыр жол ачылды, же башкача айтканда эмгекчилерди динден алыстатып, толук бошотуу үчүн саясий жана укуктук негиздери түзүлдү.

Жогоруда келтирилген, Совет бийлигинин жүргүзгөн диний саясатынын башатын жана кабыл алынган документтердин тарыхый маанисин эки жактуу кароого жана баалоого болот. Оң мааниде айтканда, негизги эл массасы караңгы, билим анча өнүкпөгөн падышачылык Россиянын мурдагы колонияларынын калктарынын алдыга умтулуп, билим, илим, маданиятты өнүктүрүүсү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлдү десек болчудай. Ал эми терс маанисине токтолсок, диний чөйрөгө, сыйынуучу жайларга, диний кызматкерлерге аеосуз сокку урулду, эң башкысы динсиз, атеисттик коомду түзүүгө негиз салынды.

Совет бийлигинин алгачкы күндөрүнөн тартып эле динге каршы күрөш социалисттик курулуштун милдеттери менен тыгыз байланышта жүргүзүлдү. Совет бийлигин чындоо, жер-суу реформасын ишке ашыруу, айыл чарбасын коллективдештирүү үчүн күрөштө кыргыздардын дүйнөгө карата көз караштары бир кыйла өзгөргөн. Мусулман диний кызматкерлери куугунтукка кабылган таптар менен талапташ (союздаш) болуп бул улуу кайра курууларга каршы чыгып, аларды ишке ашырууга ар тараптан кийлигишип, айрым учурларда Совет өкмөтүнө жана анын активисттерине каршы террордук актыларды жасашкан.

Ал эми биз изилдеп жаткан ыйык жерлер, мазарлардын Совет бийлиги орногон алгачкы жылдарындагы абалынан кабар алсак, алардын ролу чоң

²⁰⁶ Собрание указаний и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. СУ РСФСР. 1917.№11.С.160.

жана дагы алардын абройу кадыресе өскөндүгүнө күбө болобуз. Анткени, ыйык жерлер, мазарлар куугунтукка кабылган ислам дининин элдин аң-сезиминен, жашоосунан таптакыр жоголуп кетүүсүнөн сактап калган. Баарыга маалым, диний кызматкерлердин, динге бекем ишенген адамдардын басымдуу бир бөлүгү Совет бийлигинин орнотулушун кастык менен кабыл алышып, башка бай-манаптар, бектер менен биригишип, алардын жетекчилиги астында кыргыз айылдарын социалдык жактан кайра курууга ар тараптан кийлигишип каршылык көрсөтүшкөн. Ушундай максатта мурунку социалдык абалын сактап калуу жана шариаттын бийлигин чыңдоо, ачыгын айтканда Совет бийлиги жүргүзгөн саясатка каршы туруу үчүн феодалдык-клерикалдык чөйрөлөр «Таш куран» коомун түзүшкөн. Анын мүчөлөрү алдыларына койгон максаттарга берилгендиктери жана жетүү үчүн (баят) ант беришкен.

Коомдун кызыктуу аталышы мындайча чечмеленет. Курандын үстүнө коюлган таш диний ишенимдин бекемдигинин, коомдун алдына койгон максат-милдеттеринин салмактуулугунун символу болгон. Коомдун эң чоң бөлүмү Азрети-Аюб ыйык жеринде негизделип, орун алган. Нарын облусунда да бул коомдун болгондугу тууралуу маалыматтар бар. Диний кызматкерлердин айрым бир өкүлдөрү Орто Азияда иштеп жаткан буржуазиялык-улутчул «Шуро-и Исламия» уюму менен тыгыз байланышта болушкан.

Граждандык согуштун жылдарында диний кызматкерлердин бул бөлүгү басмачылардын отрядтарын колдоп, Совет бийлигине каршы салгылашууга батасын беришкен. Бекеринен Мадаминбек корбашынын командалыгы алдындагы басмачылар Азрети-Аюб зыярат кылуучу ыйык жерге чогулушпаган. Басмачылар ошондой эле Сулайман-Тоо жана Шахимардан сыяктуу ыйык жерлерге, мазарларга, суфий шейхтеринен күмбөздөрүнөн баш калкалоочу жай табышып жана материалдык жардамдарды алышкан. Ал жерлерден жай адамдарга кол салынып,

партиялык жана советтик активдин өкүлдөрүнө каршы террордук актылар жүргүзүлгөн²⁰⁷.

Жалал-Абад облусунун аймагындагы тоонун бийик жеринде жайгашкан Чылмайран-Ата мазары бар. Жергиликтүү тургундардын айтымында белгилүү корбашы Көр-Шермат ошол ыйык жерге чыгып байыр алып, каерден чуу чыкса, ал жакты дүрбү салып карап, келаткан жолоочуну тозуп алып кыйнап, тоноп, үйүндө күйөөсү жок үйлөргө кирип, аялдарын, кыздарын кыйнап, Наманган жактан чыккан Аман балбан менен биргелешип, кызылдарга ок аткан экен. Ала-Бука, Казан-Сай, Жаңы-Коргон, азыркы Кербен, Мамай, Заркет, Кош-Дөбө айылы сыяктуу жерлерге кол салып эгин-тегиндерин тартып алып, аялзатын зордуктап, эркектерин, балдарды аскерине кошуп, Аман балбан келатат десе, ыйлап аткан бала да сооронгону “Айгине” маданий-изилдөө борбору чогулткан материалдарда кездешет²⁰⁸.

Ал мезгилде абройлуу, таасири бар молдолор жана эшендер басмачылардын отрядтарынын жетекчилеринин идеологтору болуп, кээ бир учурларда бул отряддарга өздөрү жетекчилик кылышкан. Алар динге ишенгендердин, жергиликтүү калктын арасында үгүт-насыят (агитация) иштерин жүргүзүү менен Совет бийлигине каршы күрөшкөн күчтөргө басмачылардын отряддарын түзүүгө жардам беришкен. Мусулман дин кызматкерлеринин, айрыкча суфий эшендеринин Совет бийлигине каршы иш-аракеттери өтө эле коркунучтуу болгондуктан, 1932-жылы Түркстан коммунисттик партиясы диний агымдарга каршы күрөшүү жөнүндөгү циркулярдык катты иштеп чыгып, облустун бардык аймактарына жөнөткөн, анда алардын элге каршы иш-аракеттерине өзгөчө көңүл буруу жана ага каршы күрөш жүргүзүү тапшырылган²⁰⁹.

Мисалы, алар төрөбөгөн аялдарды төрөшүнө жардам берген, кургакчылыкта жамгыр жаадырышкан, жин ооруудан арылууга жардам

²⁰⁷ Центральный Архив политической документации Кыргызской Республики. Ф.6.Оп.6.Д.193.Л.81.

²⁰⁸ Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы.-Б.: “Айгине” маданий-изилдөө борбору, 2010.-40 б.

²⁰⁹ Центральный архив политической документации Кыргызской Республики. Ф.6.Оп.6.Д.193.Л.81.

беришкен. Алар өлгөндөн кийин мүрзөлөрү өздөрүнүн жакын шакирттери, муруттары үчүн гана эмес, жергиликтүү карапайым калктын арасында суфийлерди урматтаган адамдар үчүн да керемет жана береке бере алуучу кудурет, касиети бар зыярат кылуучу жайга айланган ²¹⁰. Бирок, акыйкаттык үчүн белгилей кетүү зарыл, Совет бийлигинин суфизмдин өкүлдөрү, суфий олуялары менен байланышкан ыйык жерлерге зыярат кылуу менен күрөшүүсү олуттуу натыйжаларды берген эмес. Расмий диний бийликтин өкүлдөрү бул процеске катышып эле тим болбостон, аймактын эң ири ыйык жерлерине келип зыярат кылгандардын кудайыларынан, тартууларынан жана ал жерге таштаган курмандыктарынан олуттуу кирешелерди алып турушкан.

Совет бийлигинин диний саясатты кандай ыкмалар менен жүргүзгөнү, диний ишенимдер менен кантип күрөшүп, кандай натыйжаларга жетишкени, кесепети ж.б. маселелер өзүнчө илимий изилдөөлөрдү талап кылат жана биздин изилдөөбүздүн алдында мындай мүнөздөгү милдеттер коюлбаса дагы ыйык Сулайман-Тоого байланышкан эки мечит жана бир күмбөзгө атеист коммунисттер кандай мамиле кылганын жаза кетүүнү ылайык таптык. Себеби, мусулмандар сыйынган, зыяратчылар табынган бул байыркы бай тарыхы бар, жергебиздин сыймыгы, ислам архитектурасынын жетишкендиктеринин үлгүсү болгон күмбөз менен мечиттердин аянычтуу тагдырынан, биз Совет бийлигинин органдарынын жергиликтүү элдердин маданиятына, илимге каршы жасаган кыянаттык түркөйлүк иштерин даана байкайбыз жана көрө алабыз.

Сулайман-Тоонун этегинде салынган байыркы тарыхы бар Асаф ибн Бурхиянын күмбөзү (мавзолейи) Совет бийлигинин динге каршы саясатынын курмандыгы болгон. Бул күмбөзгө тарыхчы Джамал ал-Каршинин “Мулхакат ас-сурах” («Ас-Сурах сөздүгүнө кошумчалар», XIV-к. башында жазылган) эмгегиндеги маалымат боюнча Сулайман пайгамбардын вазири Асаф ибн

²¹⁰ Дюшенбиев С.У. Суфизм в истории и культуре Кыргызстане/Наследие материальной и духовной культуры Кыргызстана.-Б.,2005. С.110 – 122; Дюшенбиев С.У. Ислам/Кыргызы. Отв. ред. акад. В.А. Тишков.-М.:Наука, 2016.С.469 – 470.

Бурхиянын сөөгү коюлган ²¹¹. Демек, күмбөз XIII-к., же андан мурда салынган. Буга негиз болуп, XIII-кылымга чейин күмбөз курулган деп ырастоого мүмкүндүк берген фактылар бар, мисалы учурда туруп турган имараттын пайдубалынын астындагы кирпичтерди жана башка материалдарды «Кыргызреставрация» бирикмесинин илимий долбоорлоо бюросунун кызматкерлери изилдегенде XI-XII-кк. тиешелүү кирпичтерден курулган деген жыйынтыкка келишип бүтүм чыгарышкан.

Совет мезгилинде көптөгөн тарыхый диний эстеликтер мамлекет тарабынан тийиштүү көңүл бурулбай, акырындык менен жараксыз абалга келген. Кээ бир ыйык жана диний маанидеги жерлердин салыштырмалуу түрдө “жолу болгон”, же атеисттик саясаттын укуругу аларга жеткен эмес, ал эми көпчүлүк диний культтук обьектилердин тагдыры татаал, аянычтуу болгону белгилүү, мисалы анын ичинде Асаф ибн Бурхиянын мавзолей комплексинин имараттарынын бир бөлүгү талкаланган. 1978-жылы тарыхый-маданий эстеликтин имараты бузулуп, бүт комплекстен бир гана күмбөз калган. 1980 – 1982-жж. Кыргыз ССРинин Маданият министрлигинин токтомуна ылайык мавзолейде комплекстүү илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, Атайын илимий-реставрациялык өндүрүш цехтери тарабынан реставрациянын долбоору иштелип чыккан. Реставрация долбоорунун авторлору Д.Иманкулов, Е.Фролов, С.Меркулова, тарыхый-архивдик изилдөөчүсү — Б. Помаскин, ал эми консультанты — архитектор В Нусов болгон ²¹². Калыбына келтирүү иштеринин негизги көлөмү 1983-жылы бүткөрүлгөн.

Кыргызстандагы эң эски мечиттерден болуп саналган Сулайман-Тоонун этегинде жайгашкан Рават Абдуллахан мечитинин Совет бийлигинин ажаан атеисттик саясатынын запкысын кандайча тарткандыгын дагы жаза кетүүнү эп көрдүк. Рават Абдуллахан мечити болжол менен 1580-ж.

²¹¹ Мавзолей Асаф ибн Бурхия [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://incredibleosh.kg/?p=249>

²¹² История мавзолея Асаф ибн Бурхия [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tourkg.com/2014/05/mavzoley-asaf-ibn-burhiya.html/>

салынганын айтышат ²¹³. Рават Абдуллахан мечити бийик дубал менен курчалган кенен короосу бар архитектуралык курулуштун комплекси болгон. Короосунда окуучулардын (талабалар) жашап жана окушу үчүн жатаканаларды, худжраларды жана чарбалык имараттарды узунан кеткен формада курушкан. Төрт кылымдан ашык убакыттын ичинде бул архитектуралык эстелик ар кандай табигый кырсыктардын, мисалы, жер титирөөлөрдүн натыйжасында имараттын бир бөлүгү бузулгандыктан бир нече жолу кайрадан калыбына келтирилген (реконструкцияланган). Ошол эле учурда, мындай кыйроолорго тушукканына карабастан, мечиттин негизги кирпич имараты бүгүнкү күнгө чейин салыштырмалуу жакшы сакталып калган.

1930-жылдары Рават Абдуллахан мечити архитектуралык эстелик имараты катары шаар бийлигинин балансына өткөрүлүп, аны жумушчулардын жатаканасы катары пайдаланышкан. 1941-1943-жылдары мечиттин имаратында пимокат цехи жайгашкан, бул болсо уникалдуу тарыхый эстеликтин физикалык абалына өзүнүн терс таасирин тийгизген. Динге ишенген Ош шаарынын тургундарынын көптөгөн кайрылууларынан кийин 1944-жылы мечиттин имараты кайрадан мусулман коомчулугунун пайдалануусуна берилген.

1963-жылы мечит кайрадан диний жай катары кызмат өтөөсүн токтотуп, ал жерде облустук музей уюштурулуп, 1988-жылга чейин мечиттин имараты музейдин көргөзмөлөрү өткөрүлүүчү жана экспонаттарды сактоочу жайы катары колдонулган. 1988-1990-жылдары «Кыргызреставрация» бирикмеси тарабынан Рават Абдулхан эстелигинде реставрация иштери жүргүзүлгөн. Эстеликти реставрациялоо долбоорунун жетектөөчү архитектору – С.С. Меркулова болгон ²¹⁴.

СССРдин ыдырап кулашынын акыркы жылдарында, 1990-ж. февраль айында динге ишенген адамдардын көп сандаган кайрылуу-талаптарынын

²¹³ Дудашвили С.Д. Туристские ресурсы Кыргызстана.– Бишкек: «Раритет-Инфо», 2004.С. 278.

²¹⁴ Мечеть Рават Абдуллахана — памятник 16 века в г.Ош [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tourkg.com/2014/05/ravat-abdullahana.html/>

натыйжасында Рават Абдуллахан мечитинин имараты кайрадан Ош шаарынын мусулман коомчулугунун карамагына өткөрүлүп берилген.

Учурда XVI-кылымдагы ортоазиялык устачылыктын архитектуралык эстелиги Рават Абдуллахан мечити мусулмандар чогулган мечит болуп, өз максатына ылайык пайдаланылууда.

Сулайман-Тоодогу жана анын айланасындагы диний сыйынуу жана зыярат жасалуучу объектилердин арасынан Совет бийлигинин убагында өзгөчө катуу көзөмөлгө алынып, кысымга учурап, талкаланып, кайрадан калыбына келтирилгени Сулайман-Тоонун биринчи чокусунда жайгашкан Сулайман-Тоо мечити (ал Бабурдун үйү деп да аталат) десек болот. Уламышта, жазма булактарда бул мечитти Сулайман пайгамбардын өзү салганы айтылат, ошондой эле 1496/97-жылдары Улуу Могол династиясын негиздөөчүсү Захир ад-Дин Мухаммад Бабур дагы “Бабур-намэ” аттуу эмгегинде худжра кургандыгын жазган²¹⁵.

Эми изилдөөбүздүн нугун Совет бийлигинин мезгилиндеги мазарлардын, ыйык жерлердин ордун, ал жерлерге мусулмандардын массалык түрдө каттап зыярат кылуусунун саясий себептерине бурсак. Маселен, диний ишенимдеринин тамырынын тереңдиги, алардын эл массасынын аң-сезиминин түпкүрүнө бекем орногондугу баарыбызга белгилүү. Мунун айныксыз далили катары эмдигиче өмүр сүрүп келе жаткан арбактарга ишенүү, мазарларга, ыйык жерлерге зыярат кылуу, теңирге сыйынуу ж.б. фактыларды келтирүүгө болот. Биз сөз кылып жаткан Совет бийлигинин органдары жүргүзгөн атеисттик саясатка карабастан жетектөөчү кызматкерлер (Ош облусунун колхоздорунун, кварталдык комитеттердин), динге ишенүү менен гана чектелбестен, мечиттердеги намаз окуунун жана башка иш-чаралардын активдүү катышуучулары да болушкан жана аларды башкаларга сабак болушу үчүн «дин менен байланышкандар» деп чогулуштарга салышып, гезит беттерине аты-жөнүн айтып, фактыларга таяп сындап жазышкан. Калк арасында динге берилүүнүн деңгээлин төмөндөтүү,

²¹⁵ Бабур-наме. Записки Бабура-Ташкент, 1993.С.30.

басаңдатуу максатында мамлекеттик органдар тарабынан ар кандай алдын алган профилактикалык иш-чаралар жүргүзүлгөн, айталык, 1961-ж. динге ишенгендердин Сулайман-Тоого зыярат кылуу практикасын токтотуу, Абдуллахан Раваты мечитин каттоодон чыгарып, кайрадан өткөрбөө жана башка ушу сыяктуу чечимдер кабыл алынган, бирок кийинки турмуштун тажырыйбасы мындай тыйуу, күчкө салуу иштери өзүнүн убактылуу жана натыйжасыз экендигин көргөзгөн.

Элдин руханий эркиндигин чектеген мындай иш-аракеттер эл арасында диндин таасирин солгундатып азайтпай эле диний ишмердүүлүктүн активдешүүсүнө же массалык түрдө кайрадан “жандануусуна”, башкача айтканда мурда жабылган мечиттердин ишин уруксатсыз эле кайрадан жандандырууга, ошондой эле эски мечиттерди калыбына келтирип жана жаңы мечиттерди курууга, мазарларга зыярат кылуучулардын санынын көбөйүшүнө алып келген. Диний ишенимдердин минтип жанданышына жыл сайын болуучу орозонун башталышы негиз болгон. Мечиттерге баргандардын, ыйык жер, мазарларга зыярат кылгандардын көпчүлүгүнүн жаштардын болушу дагы бийлик органдарын түйшөлтпөй койгон эмес.

Ошондой эле тоонун чокусуна чейин асма жол куруу планы да бар болчу, бул идея өзгөчө Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин көтөрүлүп көп айтыла баштаган, бирок Сулайман-Тоонун Дүйнөлүк маданий мурастардын тизмесине киргизилиши жергиликтүү бийлик органдарын мындай идеядан баш тартууга аргасыз кылган.²¹⁶

Зыяратчылардын Сулайман-Тоого массалык түрдө келгениндей болбосо дагы (Өзгөн, Сузак райондорунда ж.б.) бакшы-бүбүлөрдүн, шамандардын иш-аракеттери, өзгөчө «динге берилген» аялдардын, башкача айтканда «Атым-Бу» (атынчы) деп аталган аялдардын ишмердүүлүгү жанданып, күчөгөн учурлар байкалгандыгын белгилеп кетүүгө болот. Бул аялдардын тобу диний ырым-жырымдарды дайыма аткарып келишкен, ошол

²¹⁶ Таджибекова Ж. Объект Всемирного наследия “Священная гора Сулайман-Тоо”: история музеефикации. Магистерская диссертация.-Барнаул, 2019.С.5.

себептен тиешелүү мамлекеттик органдардын алдына аларды таап, аныктоо эле эмес, «алардын диний ырым-жырымдарынын реакциячыл мүнөзүнө бөгөт койуп токтотуу» милдети да коюлган. Ошондой эле, диний сыйынуучу (культтук) имараттарды (мечиттерди, намазканаларды) өз алдынча куруу, сыйынуу үчүн жеке менчик үйлөрдү ижарага алуу, «өзүлөрүн өздөрү эле дайындап алган» дин кызматкерлеринин (молдолор, пресвитерлер, пасторлор, эшендер ж.б.) ишмердүүлүгү жана эл арасында «диний ырым-жырымдарды» таркатып, жайылтуу сыяктуу иштер дагы диний мүнөздөгү, багыттагы кыймыл-аракеттер катары бааланган ²¹⁷.

Элдик дарыгерчилик, эмдөө, бүбү-бакшылык (шамандык) салттарды жана аларды алып жүрүүчүлөргө (элдик дарыгерлер табып, бакшы, «Атым-Буга» кирген аялдар тобунун жана башкаларга тиешелүү архивдик расмий маалыматтарга сереп салып, талдап караганда, биринчи кезекте ал кездеги маалыматтык отчеттордун диний маселелерди бир жактуу карап, мүнөздөп бааланганын байкоого болот. Алардын ишмердүүлүгү «реакциячыл» («динчил-шарлатандык», «оорулууларды майып кылууга») гана багытталбастан, кылмыш мүнөзүнө ээ деп эсептелип, диний ишмердүүлүккө (молдолор, эшендердин жана башкаларга) теңештирилип каралган.

Эл арасында кеңири таралып жат болуп калган, белгилүү зыярат кубулушуна каршы күрөшүү ишинде советтик мамлекеттик органдар ортодоксалдуу ислам дини менен ыйык жер, мазарларга зыярат кылуунун ортосундагы карама-каршылыкты, “ширк” түшүнүнүгүн, мусулмандардын диний расмий түзүлүштөрүн (структураларын), өзгөчө мусулман жамаатынын бийлик өкүлдөрүн ийгиликтүү пайдаланышкан. Дин иштери боюнча кеңештин кысымы менен Орто Азия мусулмандарынын дин башкармалыгы 1957-жылы зыярат кылуу көп кудайга сыйынуу көрүнүшү – ширк катары каралган фатваны чыгарган ²¹⁸. Учкай баса белгилей кетмекчибиз, кийин 1983-жылы беш союздук республикалардын муфтийи

²¹⁷ КР БМА.Ф.2678.Оп.1.Д.6.Л.37.

²¹⁸ Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 4.-М., 2003.С.70 – 71.

Ш.Бабахановдун атынан ислам динине ишенген мусулмандарга мазарларга зыярат кылууга тыюу салынган фатваны кайрадан чыгарып кабыл алышкан²¹⁹. Бул рухий маанидеги буйруктарга ылайык, зыяраттын төмөндөгү элементтери: көрүстөндө куран окуу, мазарларда тамак жасоо жана дасторкон жайып тамак-аш берүү, мамыларды орнотуу жана шам жагуу, аза күтүү, олуялардын рухунан, арбагынан жардам сурап кайрылуу, мазардын шейхине тартуу берүү, бейтаптарды дарылоодо арбоо, арбактарга кайрылуу ж.б. жөрөлгөлөр шариатка жатпайт деп таанылган. Союздук республикалардын бардык мечиттерине тыюу салынган фатвалар жөнөтүлүп, исламдык мезгилдүү басылмаларда басылып, САДУМдун алдында атайын комиссиялар түзүлүп, алар болсо ыйык жерлерге барып, мазарларга сыйынууга жол берилбестигин айтышты²²⁰.

Мындан тышкары, расмий дин кызматкерлери, аалымдары мазарларды десакрализациялоо же алардын ыйыктык касиетин жокко чыгаруу жана аларды талкалап жок кылуу процессине активдүү катышышкан. Имамдардын аракети менен зыярат институтун айыптаган петицияга кол коюу жана ыйык жайлардын иштешине административдик жактан тыюу салуу боюнча жамааттык өтүнүч менен кайрылууга кол койуу максатында жума күндөрү мечиттерде дин өкүлдөрүнүн жыйындары өткөрүлгөн²²¹.

Мусулмандардын жана Совет бийлигинин органдарынын биргелешкен аракетинин натыйжасында Кыргызстандын эң ири мазарлары, атап айтканда, Сулейман-Тоо, Хазрет-Аюб, Арслан-боб мазарлары, ыйык жерлери жабылып, ал жактарга зыярат кылууга тыйуу салынып, ал жерлерди эс алуучу жана дарылоочу жайларга айландыруу аракеттери ишке ашырылган.²²²

Колго тийген булактарга караганда, бул мазарлардын ыйыктыгн жокко чыгаруунун (десакрализациянын) төмөнкү механизмдери колдонулган.

²¹⁹ Ошол эле эмгек. 56 -б

²²⁰ Ошол эле эмгек. 70-б.

²²¹ Петраш Ю. Г. «Святые» места обмана. -Фрунзе, 1961. С.21.

²²² Петраш Ю. Г. «Святые» места обмана.- Фрунзе, 1961.С.17.

Биринчи кезекте жергиликтүү массалык маалымат каражаттары, басма сөз, радио жана телевидение аркылуу тиешелүү коомдук пикир түзүлүп (жаралган) жана таркатылган. Мисалы, Ошто чыгуучу «Ленинский путь» гезити «Сулайман -Тоо ыйыкпы?» деген суроонун айланасында кызуу талкууларды жаратып, зыярат феноменин облустук интеллигенциянын өкүлдөрүнө катуу сындаткан. Ошондой эле партиялык ячейкалардын лекторлору атеисттик темадагы, маанидеги лекцияларды окушуп, эмгекчилердин чогулуштарын өткөрүп протокол түзүшүп, зыярат кылуучу объекттерди жабууга, ал турсун жок кылууга чакырган элдин “жалган” каалоосу бардыгын ал жерге жазышкан. Мындай лекциялар жана эмгекчилерден ыйык жерлердин коркунучтуулугу жөнүндө келип түшкөн кайрылуулардан кийин, республиканын административдик органдары мазарларды бузуу же алардын формасын өзгөртүү боюнча чечимдерди кабыл алышкан.

Ош шаардык кеңешинин архивдик документтери дал ушул сценарий боюнча калк арасында кадыр-барктуу болгон орто кылымдарда салынган Сулайман-Тоодогу имаратты жардыруу ишке ашырылгандыгын тастыктайт²²³. Ал эми бул комплекстин калган диний объекттери жабылып, мамлекеттин коргоосуна алынган. Мусулман мазарларын жок кылуу боюнча өзүнүн жетишкендиктерин жыйынтыктап жатып, партия жетекчилеринин бири мындай деп белгилеген: «Бизде ыйык делген жерлер менен иштөө боюнча жакшы тажырыйба бар. Аларды — керек болсо — бульдозерлор менен түздөп чечкиндүү түрдө жок кылууга тийишпиз. Ал эми бул жаңыдан пайда болгон айдоо аянттарынан мол түшүм алууга болоорун элге айтып түшүндүрүп коебуз»²²⁴.

1960-жылдардын аягы – 70-жылдардын башында Кыргыз ССРинин жарандарынын айрым бир бөлүгүндө дагы эле мурда үстөмдүк кылып келген «диний идеологиянын калдыктарынын» ыйык жерлерге, мазарларга

²²³ Табышалиева А. С. Вера в Туркестане (Очерк истории религий Средней Азии и Казахстана). -Бишкек, 1993.С.120.

²²⁴ Табышалиева А. С. Ошол эле эмгек.-117 б.

сыйынып зыярат кылуу, (шамандык «оюндар», «жаман көз же көз тийүү» ишенимдери, албарстылар, фетиштер ж.б.) сакталып калышын жашоонун деңгээли, медициналык билимдердин элге кеңири таркабагандыгы жана ошондой эле ислам менен байланышкан ишеним, каада-салттардын күчтүүлүгү менен байланыштырышкан ²²⁵. Республиканын түштүк аймагында ислам дини менен тыгыз чырмалышкан бутпарастык диний ишенимдердин, шаманизмдин калдыктары өз позициясын жоготпой жогорку деңгээлде сакталып калган.

Бирок, акыйкаттык үчүн белгилөө зарыл, Советтер Союзунун убагында жүргүзүлгөн ажаан атеисттик саясаттын натыйжасында көп сандаган ыйык жерлер, мазарлар талкаланып, бүлүнүп жок болгон, такыр кароосуз калган, ал эми зыяратчыларды катуу көзөмөлдөшүп, куугунтукка алышып зыярат жасоосуна тоскоолдук жаратышкан, молдо, шайык, табып, бүбү-бакшылардын эсебин алып учетко коюшкан, айрымдарын түрмөгө отургузушкан. Фактыга кайрылсак, Жалал-Абад облусунун Бедире-Сай деген жеринде жайгашкан *Атам-Чал ыйык жерин*, жергиликтүү тургундар *Чоң мазар* деп да аташат. Ал Союздун убагында эл эң көп каттаган, Өзбекстан, Казакстандан бери зыяратчылар келип сыйынган белгилүү мазар болсо дагы пионер лагери кылып салышкан ²²⁶. Ошол эле Жалал-Абад облусунун Сары-Бээ айыл өкмөтүнүн аймагынын Бап-Ата өрөөнүндө жайгашкан *Тешик-Таш мазары* Советтер Союзунун маалында бузулуп талкаланган. Жергиликтүү тургундар мунун кесепетинен 1993-жылы жер жылып, көчүп, бирок адам баласына эч бир зыян келтирбей түшкөндүгүн айтышкан, кээ бир адамдар ажыдаардай чоң бир жылаан тешик ташка кирип кетип, ошол убактагы губернатор Бекмамат Осмонов келип, ушул тешик таштын үстүнө көпүрө салгыла деп буйрук бергенин айтышат. Буйрук берилип көпүрө бүткөндөн кийин катуу сел жүрүп келип, көпүрөнү бүктөп салат. Бул жерден «адамды өткөзбөймүн» деген маанидеги жышаан сыр белги болот. Ошол эле Тешик-

²²⁵ Басилов В.Н. Что такое шаманство?// Этногр. обозрение.-1997.№5.С.149–151.

²²⁶ Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы.-Б.: “Айгине” маданий-изилдөө борбору, 2010.-40 – 41 бб.

Таштын этегинде бир булак чыгат. Зыяратчылар бул булактын касиети чоң, себеби, котур, териси кычыткы болгон оорулуулар догдурдан шыпаа таппай, ушул булакка келип жуунушуп, сакайып жакшы болуп кетишкенин белгилешет²²⁷.

Ыйык жерлерге, мазарларга зыярат кылуу институтуна каршы Совет бийлигинин идеологиялык күрөшүн сүрөттөп берүү үчүн зыяратчылардын өздөрүнүн жана мазар сакчыларынын (чарыкчы, шейхтеринен) алынган эскерүүлөргө кайрылсак болот. Мисалы, Советтер Союзунун убагында мазарларга зыяратыңар кандай өтүүчү эле деген суроого Ош шаарынын тургуну Базарматова В.У.: «Чындыгында өтө оор, татаал шарттарда зыярат жасоочубуз, себеби артыбыздан дайыма милициялар аңдычуу эле. Кичине эле шек алса, алар бизди абдан катуу кысып, коркутуп суракка алышчу. Мазарларга биз негизинен түн катып арыктарга, кокту-колотторго жашынып, тымызын араңдан зорго зыярат кылуучубуз» - деп жооп берди²²⁸.

Кыргызстандын башка аймактарында деле ыйык жерлерге, мазарларга болгон зыяратчылык ушундай кыйын шарттарда өткөн. Дагы бир тажырыйбалуу пенсия жашындагы зыяратчы: «Өткөн кылымдын 70-80-жылдары Совет бийлигинин мезгилинде *кыргызчылык* кылычтын мизинде туруп жок болуп кете жаздаган, себеби бизди ырайымсыз басынтып, куугунтукка алышкан. Биз моралдык жактан аябай жүдөп чарчачу элек, үйгө кадимкидей түнөй да алчу эмеспиз, бизди мазарларда да, базарларда да болобу кармап, айрымдарыбызды түрмөнүн изоляторуна камап коюшчу. Бизге ыйык жерлерге барбагыла, эч нерсеге ишенбегиле деп, зыяратка баргандарды, молдолорду куугунтукка алышкан. Менин түшүнүгүмдө, алар *кыргызчылыктын* таптакыр эле жок болуп кетишин каалашкан.

Коопсуздукту коргоо комитети кызматкерлери ар кандай айла-амалдарды колдонушчу. Мисалы, ооруп калгандай түр көрсөтүп, бизге келишүүчү, анан кармап кетишчү. Мени да бир жолу кармашты, бирок

²²⁷ Ошол эле эмгек.- 40 б.

²²⁸ Талаа материалдарынан. Базарматова В.У., 1956-ж. туулган. Ош шаарынын тургуну

сурактан кийин бошотушкан, айрымдарыбыз 5 күн изолятордо отуруп чыкканбыз. Кармалганга чейин милиционерлер мени 3-4 ай андып жүрүштү, анан келип мага биз “*жар салууну*” уккубуз келет дешти. Мени ыйык жерлерде да, үйдө да куугунтукка алышты. Тагыраак айтканда, мага элдерди кабыл алып дарылоомо, ыйык жерлерге зыярат кылуума тыюу салышты. Үйүмө милиционерлер келгенде: «Бул жерде бул кишилер эмне кылып жүрүшөт, сага табып катары дарыланганга келиштиби?» деп сурап, элди кабыл алууга тыюу салышты. Ошол себептен ар кайсы жерлерди көчүп-конуп кыдырып, үйүмдү көпкө чейин көрбөй калган күндөр да болду. Ошол күндөрү бизди абдан куугунтукташчу эле, жаш болгонубуз үчүн гана ушулардын баарына чыдай алдык. Бийлик тараптан бизди түшүнүү деген такыр болгон жок. Ал эми куугунтук биздин жүрөгүбүздүн үшүн алып, биз дайыма коркуу абалында болчубуз.

Эгерде, мазардан он адам зыярат кылып дарыланабыз десе, бешөөнү гана кабыл алганга үлгүрүп, калган бешөө жардамсыз калуучу. Ал кезде жаш элек, ыйык жерлерге зыярат кылууну ыйык милдет катары кабыл алганбыз. Азыр болсо биз карып калдык, зыяратка баруунун кереги жок. *Кыргызчылык* каныбызда бар, муундан муунга өтүп келген. *Кыргызчылык* биз менен кетсин десек да андай болбойт. Бул касиет-белек менин балдарымдын бирине сөзсүз өтөт. Кыргызда жакшы макал бар: “Ата-бабаң жети муундан шык берсе, сени тарбиялап, туура жолго салат, эгер алты муундан касиет келсе сени ээрчип алып, жолго салат.”

Ыйык жерлерде, эгер Кудай ыраа көрсө аян, жышаандарды, белгилерди көрчүбүз, ал жерден күч-кубат алып, энергияны толуктагандыктан, биздикиндей касиети бар адамдар ыйык жерлерге, мазарларга барбай коё алышчу эмес. Совет доорунда ар бейшемби күнү мазарларга барчумун, анан каалаган күндө, убакта барчумун, туруктуу график жок. Мазарларга барып жашынып, ал жакта, тиги жакта түнөп жүрдүм. Артымдан ээрчип андып жүрүшкөнүнө карабай ыйык жерлерге үзбөй бардым. Мамлекеттик күч органдарынын жогорудагыдай иш-аракеттери менин ишенимиме тоскоолдук

болушу мүмкүн беле деген суроого: *кыргызчылыкты* өлүм гана токтотот деп жооп берем.

Мен көп жолу толгонуп ойлоном, эгер совет доору узакка созулганда *кыргызчылык* жок болуп кетээр беле? Ким билет, балким жок болуп кетмек. Кудайга шүгүр, акыркы эгемендүүлүк алган жылдары адамдар динин издеп тамырына кайра кайрыла башташты»²²⁹.

Жогоруда келтирилген элдик дарыгер-табып, дасыккан зыяратчы С. Жумакеевага таандык дил-маекти толугураак бергенибиздин себеби, анын эскерүүсү, пикири, берген баасы ошол өткөн мезгилдин абалын, түзүлгөн кырдаалды таасын, даана айгинелеп сүрөттөйт. «Айгине» маданий-изилдөө борбору жарыкка чыгарган күнөстүү Кыргызстандын жети дубанынын ыйык жер, мазарларынын Совет бийлигинин убагындагы абалына, мамлекеттин жүргүзгөн саясатына, укук коргоо органдарынын мамилесине, зыяратчылардын ой-пикирлерине арналган китептердеги материалдарды анализдеп көргөндө жалпы мүнөздөгү окшоштуктарды байкадык.

Мисалы, зыяратчылардын көпчүлүгү эскеришет, алар түн ортосунан кийин чогулушуп, чакан топтор менен гана ыйык жерлерге зыярат кылууга аргасыз болушкан. Мазарларда көнүмүш болгон *ырым-жырымдарды* (*тамактануу, түнөө, куран окуу, зикир чалуу, шам жагуу* ж.б.) өткөрүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырап, катышуучулардын биринин үйүндө диний жыйындарды уюштуруп, ошол жерде белгиленген ырым-жырымдардын бардыгын бүтүрүшкөн.

Чынында эле ыйык жерлерде ырым-жырымдарды оңчулуктуу жасай алышкан эмес, ырым шамын жагуу жөрөлгөсүн жасоо кыйын эле, себеби күйгөн от, жарык алыстан көрүнөт эмеспи. Милиция жол бою ээрчип аңдып жүрсө, эмне кыла алышат эле. Милиция кызматкерлеринин арасында кыргыздар да болгон, бирок алар кесиптик милдеттерин аткарууга аргасыз болушкан. Канчалык куугунтукка кабылышса да зыяратчылар андай катаал

²²⁹ Жумакеева Сакен, 1941-ж.туулган, Талас облусунун Боотерек айылынын тургуну
Святые места севера Кыргызстана: природа, человек, духовность.-Б., 2015.С.117 – 118.

шартка ыңгайлашышкан, айла-амалдары жеткенче укук коргоочуларды алдаганга аракет кылышкан. Зыяратчылар мазарларда тигил же бул инсанды, ата-бабаларды эскерип, курандан сүрөөлөрдү окуп, ал эми курмандык чалуу жөрөлгөсүн үй шартында жасашчу. Кээде курмандыкка алып келинген койлорду милициялар тартып алышкан же зыяратчылар аларга берүүгө, ал эми зыярат кылууга келгендер жашынууга аргасыз болушкан. Көпчүлүк учурларда үйдө гана түлөө ырымын өткөрүүгө, тигил же бул ата-бабага куран окууга мүмкүн болгон ²³⁰. Алар: «Врачтарыбыз бар, аларга баргыла. Бизге молдолордун да, табыптардын да кереги жок»-деп айтышчу. Мени да далай жолу суракка чакырышты. Бийлик биздин диний ишенимдерибизди жок кылып, «советтик оруска» айлантуу максатын көздөгөн» ²³¹.

«Мен Совет бийлигинин убагында ыйык жерлерге зыяратка бара баштагам. Ал кезде куугунтук абдан катуу эле, милиция артыбыздан түшүп, суракка алып, тынч жашатышчу эмес. Бизге ыйык жерлерде түнөгөнгө тыюу салынган. Тыюу салуунун себеби деп *жумуш учурунда топ-топ болуп ыйык жерлерге барганда, силердин иштеген ишиңер токтоп бүтпөй калат* деген куру шылтоо менен түшүндүрүшкөн. Биз чындыгында, ал күндөрү ыйык жерлерге эч кимди деле ээрчитпей, өзүбүздүн ден соолугубузга кам көрүү үчүн гана барчубуз» - дейт Тургун аттуу зыяратчы ²³².

Мисалы, кыргыздын белгилүү дастанчы, семетейчиси Сейдене Молдокееванын (1920-2006) кызы Бактыгуль Сейитбекова апасы менен бирге өзүлөрү жашаган Жалал-Абад облусунун Токтогул районунда жайгашкан ыйык Шамшыкал-Ата мазарынан сырткары жылына бир жолу Таластагы Манастын күмбөзүнө барышканын айтат. Апасы Сейдене «баатырлар тойбойт» деп, ар дайым курмандыкка чалууга мал алып барчу экен. Анан дайыма таттууларды да көп алып жүрчү, апам каза болгондон кийин Тилеген

²³⁰ Святыя места севера Кыргызстана: природа, человек, духовность.-Б., 2015.-157 с.; Святыя места Юга Кыргызстана: Природа, Манас, Ислам/Культурно-исследовательский центр Айгине – Б.:2013; Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы.-Б.: “Айгине” маданий-изилдөө борбору, 2010; Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде.-Б., 2007.-330 - 351;

²³¹ Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде.-Б., 2007.-332 – 333 б.

²³² Святыя места севера Кыргызстана: природа, человек, духовность.-Б., 2015.С.120.

байкемдин үй-бүлөсү менен ал жакка каттай баштадык дейт. Азыр жыл сайын өзүм барам. Апам экөөбүз саякаттап жүргөндө ал кезде азыркыдай ыңгайлуу, бардык шарты бар Манас-Ордо комплекси жок болчу. Бирок, кыйынчылыктарга карабай апам дайыма ошол жерде түнөп калчу. Анан ал жогору жактан кандайдыр бир белги көрмөйүнчө кетпешибиз керектигин айтчу эле. Ошондуктан азыр да күмбөзгө келгенде анын терезелерине көз чаптырып, дубалга жөлөнүп, ар дайым кандайдыр бир белги издейм. Кандайдыр бир үн укканда, же башка аян нерсе көргөндө гана менин зыяратым кабыл болду деп эсептейм²³³.

Сооронбаева Сонунбүбү аттуу 1921-ж. туулган, Талас облусунун Козу-Чак айылынын тургуну Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районундагы ыйык жер Сафид-Буланга кандайча барышып зыярат кылышканы тууралуу окуяны эскерип айтып берген: «Бир жолу ыйык Сафет-Буланга зыярат кылууга жөнөдүк. Ал жерде бир жарым миң пайгамбардын сөөгү жатат. Жолдо баратсак милициялар кууп, капчыгай, өрөөндөргө кире качып араң жашынып калдык. Биз ал жакка ушунчалык кыйынчылык менен жеттик. Башка бир мазарга бара жатсак, айдоочу «милициялар артыбыздан кууп келе жатат» деп бизди түшүрүп койду. Милициялардын куугунтугунан жашынып, Аксай деген жакын жердеги кокту-колотко баш калкаладык. Милициялар таппай, кетип калганча жашынып, анан мазарга жөө-жалаңдап келдик. Жол узак экен, ал мазарга жетип барганда эки тажикке жолуктук. Бул ыйык жердин бир бөлүгү *Көшөгө* деп аталат. Биз *зикир* чалалы деп тажиктерден бул жерди бизге бошотуп берүүнү сурандык. Алар биз дагы *зикир* чалабыз деп баш тартышты. Биз 19 адам болчубуз, анан баарыбыз мусулман болгонубуз үчүн чогуу эле *зикир* кылууну чечтик. Ал жерде үч күн болдук. Ошентип, куугунтукка кабылып, кыйынчылык көрсөк дагы, ыйык жерлерге зыярат кылчуубуз. Азыр кудайга шүгүр эркиндик бар, бирок мындай бош

²³³ Бактыгуль Сейитбекова, 1951-ж. туулган, Жалал-Абад облусунун Көтөрмө айылынын тургуну/Святыя места Юга Кыргызстана: Природа, Манас, Ислам.-Б., 2013.С.76.

убактысын да адамдар зыяратка бөлүшпөйт. Минтип эркиндик алганыбызда мен болсо карып, ыйык жерлерге бара албай калдым»²³⁴.

Ош облусунун Кызыл-Суу айылынын тургуну, 1958-ж. туулган *Абдысултанова Мавлюда* кыргызстандык зыяратчылардын топ башчысы болуп Арыстанбап-Ата мазарына барышкан. Бул мазарда чогулган ар тараптан келген зыяратчылар Мавлюдага Ак Үмүт деген ысымды ыйгарышкан. Мавлюданын айтуусунда: «Ошондон кийин аян пайда болгон. Ал жерде *Айша-Бүбүнүн* руху (арбагы) бар. Рух (арбак) мага кийинки келгенинде 17 киши менен келесиң деди. Анча кишини кайдан табам деп ойлодум эле, бирок аянда айтылгандай эле кийин мен 17 киши менен келдим. Шакирттеримдин ичинен 20 кызды *Ак куу* деп атай баштадык. Бул топ кыргыз менен казакка кеңири белгилүү болуп калды. Алардын өздөрүнүн руханий миссиясы бар, алар жогорудан белекке алган касиеттерин колдонуп, жүктөлгөн милдеттерди аткарып, элге кызмат кылышат»ⁱ.

Бул фактыны келтиргенибиздин себеби, мурда Совет бийлигинин мезгилинде зыяратчылар кандай кыйынчылыктарга, тоскоолдуктарга кириптер, дуушар болушчу эле, эми азыркы эгемендүү Кыргыз Республикасынын жарандары кандай шарттарда зыяратка болгон руханий муктаждыктарын канагаттандырышкандыгын салыштырып карап көрүү максаты болду. Бирок, мындай саясат жергиликтүү салттуу кыргыз коомунун социалдык байланыштарынын «купуя татаал» тоскоолдуктарына учурап, «борбор», компартия, советтик күч же мажбурлоочу органдары каалагандай эле натыйжаларды берген эмес. Ыйык жер, мазарларга сыйынууну жалпы жолунан зыяратчылардын пикирине таянып *кыргызчылык* деп да атадык. Тамыры тереңде жаткан зыярат институту же *кыргызчылыкты* жойуу ишинде жогоруда расмий исламдын структураларын, өкүлдөрүн да пайдалангандыгын көрдүк. Арийне, мусулмандарга кудайсыз коммунисттерге караганда бутпарастык диний ишенимдердин өкүлдөрү жана алар зыярат кылып сыйынып, табынган ыйык жер, мазарлар жакын же

²³⁴Святыя места севера Кыргызстана: природа, человек, духовность.-Б., 2015.-С.122.

атеизмге каршы турууда союздаш болушкан. Алар айласы жоктугунан партиялык кызматкерлердин буйругун аткарууга аргасыз болушуп мазарларга сыйынууну «ширк» катары баалаган фатваларды чыгарышкан.

Совет доорунда ыйык жерлерди, мазарларды эскинин калдыгы, коммунисттик атеисттик идеологияга жат келген саркынды көрүнүш катары калың эл массасына түшүндүрүү, үгүт жана агартуу иштерин жүргүзүүгө, мындай көрүнүштөргө бөгөт койууга советтик мамлекеттик органдар айрым окумуштууларды, айрыкча “Билим” коомунун лекторлорун пайдаланышкан. Алар зыяраттар адамдын жеке каражаттарын, убактысын короткондон башка пайдасы жок зыяндуу практика экенин далилдөөгө аракеттенишкен. Бирок, бул иш-чаралар толугу менен ишке ашкан эмес. Ыйык деп эсептелген жерлерге ишеним күчтүү болуп, зыярат кылгандардын аягы суюлган эмес²³⁵.

Зыярат жолундагы бийлик тарабынан коюлган тоскоолдуктардын көбүн зыяратчылар милиция, коопсуздук структураларынын өкүлдөрүнүн өздөрүнүн катышуусу менен күрөшүп, туруштук беришип, кээде жеңгендерине күбө болдук. Милиционерлер дагы тирүү адам болгон соң ооруга чалдыгышкан, демек алар өздөрү ыйык жерлерди аздектешип, ооруларынан арылуу үчүн зыярат кылууга муктаж болушкан. Мисалы, Сооронбаева Сонунбүбү аттуу зыяратчы: «Арабызда ооруп, биз менен кошо дарыланган милиция кызматкерлери да бар болчу. Алар бизди мазарларга качан жана кайсы убакта барганыбыз оң болоорун же, бүгүнкө барбай эле койгула деп эскертишчү, ал эми биз болсок аларды угуп айтканын жасоочубуз»-деп эскерет²³⁶.

Маселенин баары совет доорундагы мечиттердин жана формалдуу исламдык билим берүүчү мекемелердин санынын кескин түрдө кыскарып азайгандыгынын натыйжасында, мазарлар иш жүзүндө мусулман коомчулугун – жамаатты сактоочу негизги функцияны өзүнө алгандыгында

²³⁵ Көчкүнов А.С. Ислам дининин кыргыздардын Совет мезгилиндеги маданий өнүгүшүнө тийгизген таасири/Актуальные вопросы истории кыргызского народа: прошлое, настоящее и будущее. Сб. стат. В честь 70-летия кыргызского историка и востоковеда Мокеева Анварбека Мокеевича.-Б., 2019.С.329 – 330.

²³⁶ Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде.-Б., 2007.-341 б.

болуп саналат. Түзүлгөн шартка, кырдаалга байланыштуу дал ушул мазарларда, ыйык жайларда мусулман календары жана үй-бүлөлүк ырым-жырымдардын негизги элементтери (нике, Орозо-айт, Курман айт ж.б.) өткөрүлө баштаган. Ошол себептен улам мамлекеттик чулу атеизм доорунда Борбордук Азия чөлкөмүндө жашаган элдердин диний турмушу кайнаган негизги очогуна айланган ыйык жерлерге зыярат кылуу салтын жоюуга советтик бийлиги негизги күч-аракетин жумшаганы таң калыштуу деле эмес.

Бирок Коммунисттик партиянын Борбордук Азиянын динге ишенген жарандарына карата жүргүзгөн диний саясаты көбүнчө тескери натыйжаларга алып келгенин да белгилей кетүү керек. Анткени, зыярат кылуу салтын тыйуунун жана куугунтуктоонун жыйынтыгы же аягы зыярат феноменин жергиликтүү элдердин этникалык өзгөчөлүгү менен ого бетер жуурулушуп жакындашуусуна алып келген. Мисал келтирсек, Базар-Коргон айылындагы Ак-Тайлак-Ата мазарына зыяраттын көз көрүнөө жасалганына карабастан элдин минтип үзбөй каттай беришине карабай жабылган эмес²³⁷. Жергиликтүү мусулмандар партиялык бийлик органдарына бул жерди ардактап сыйлоонун ислам динине эч кандай тиешеси жоктугун, ал эми бул жерде коюлган ыйык Актардын бейитине зыярат кылуу жана ага кам көрүү XV-кылымда жергиликтүү айылдын элин моңгол басып алуучулары – ойроттордон коргогон баатыр ата-бабага гана болгон сый-урмат экенине ынандыра алышкан.²³⁸ Ошентип этнологиялык талаа архивдик материалдарга, Демек, элдин бардыгы эле текши советтик идеологияны кабыл алышкан эмес кандайдыр бир деңгээлде ислам (православие ж.б.) диний ишенимдердин же болбосо исламга чейинки каада-салттардын таасиринде болушкан деген жыйынтык жасоого болот.

²³⁷ Табышалиева А. С. Вера в Туркестане. Бишкек, 1993.С.118.

²³⁸ Петраш Ю. Г. «Святые» места обмана.С.82 – 83.

3.2. Тоо-таштарга, үңкүрлөргө ж.б. табынуу

Көк Түрк кагандары «Көк теңирдин» атайын амири менен башкарууга берилген «Элди» (Түрк каганатын) башкарууда Көк Теңирди, Жер-суу (Йер-суб), Умай-эне менен катар ата-балардын духтарына (арбактарына) сыйынуу каадаларын мезгил-мезгили менен өткөрүп турушкан. Кагандар жана мамлекеттик кызматкерлер жылдын бир мезгилдеринде үңкүргө келип сыйынышып, курмандык чалышкан. Үңкүр биринчиден түрктөр үчүн бабалары (чоң аталары) төрөлгөн жай болсо (*Эне-карышкырдын Гаочань-Турфандагы балдарды тууган үңкүр*), экинчиден адамдардын диний-философиялык түшүнүктөрүндө үңкүр эненин жатынын жана жашоонун башталышын туюнткан.²³⁹ Бул диний ритуалды өткө-рүүнү каган өзү жетектеген.

Хакас этнографы В.Я.Бутанаев фольклордогу эң алгачкы сюжет катары алгачкы (түпкү) мифологиялык бабалардын үңкүрдө төрөлүшүнө токтолот. Белгилүү болгондой түпкү бабанын атасы да, энеси да болгон эмес, ал өзү ошол жердин кыртышында туулган, так айтканда мифологиялык ата-баба ошол жердин эң байыркы жашоочусу, алардын калыптануусу дал ушул аймакта өткөндүгүн белгилейт. Кыргыздардын урпактары болгон хакас урууларынын көпчүлүгүнүн түпкү бабалары үңкүрдө төрөлгөндүгү уламыштарда чагылдырылган.²⁴⁰

Бул уламыштардын келип чыгышы байыркы замандардын түпкүрүнө кетет. Карышкырдын ийиндери, үңкүрлөр тууралуу мифологиялык уламыштар эне жатыны (утроба) – Жер-Эне деген түшүнүккө барып такалары шексиз. Кытай жазма даректери боюнча Көгмөн тоосунан түндүк аймакта жайгашкан же бүгүнкү Хакас-Минусин ойдуңу кыргыздардын эл катары калыптануусунун жана мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнүн бир этабы жүргөн кеңири аймак дегенге толук болот. Мисалы, *Цзянькуньдардын*

²³⁹ Потапов, Л. П. Алтайский шаманизм. – Л.: Наука, 1991. С.82.

²⁴⁰ Бутанаев, В. Я. Этническая история хакасов XVII–XIX вв.//Материалы к серии «Народы Советского Союза». – Вып. 3. Хакасы. – М., 1990. С. 134.

(кыргыздар) түпкү бабасы Цюй-маньшань (Көгмөн тоосу – Батыш Саяндар, азыркы Тува-Хакасия аймактары) тоосундагы үңкүрдө туулган, Цюйманьшань тоосунан түндүгүрөөктө жайгашкан. Алардын өздөрүнүн тектеринин келип чыгышы боюнча айткандарына караганда *Көк Теңирден түшкөн Дух менен уйдун кошулуусунан* тарашат.²⁴¹ (МИКК, 2003, Т.II:32). Саян-Алтайдын түрк тилдүү элдеринде уй аты менен ири мүйүздүү малды гана эмес, багыштын, бугунун, кийик-эликтердин ургаачыларын аташкандарын эскерте кетүү зарыл.

Кыргыздар байыркы кылымдардан бери эле көчмөн турмушту башынан кечирген мал киндиктүү эл катары жаратылышка өтө жакын болушканы баарыга белгилүү. Алар курчап турган чөйрө, табигат, жан-жаныбарлар, тоо-таш, үңкүр, бак-дарак, булак, суу ж.б. менен айкалышып, жуурулушуп биримдикте толук гармонияда жашашкан. Алардын заттык жана руханий маданияты, дүйнө таанымы, элдик билимдери, диний ишенимдери жаратылыштын тигил же бул кубулуштары тыгыз байланышта болгон жана алардын таасири астында калыптанып аныкталган. Курчап турган чөйрөгө, табиятка, жаратылышка болгон аяр, кылдат мамилеси оозеки чыгармачылыгы абдан өнүккөн кыргыздардын эпосторунда, уламыштарында, насаат ырларында, учкул сөз, макал-лакаптарында жана ошондой эле өзүнүн этникалык жашы менен тең чамалаш каада-салт, үрп-адаттарында, ар кыл улуттук жөрөлгөлөрүндө чагылдырылып таасын көрүнүп турат.

Кыргыз элинин байыркы замандарда пайда болуп көчмөн турмушту кылымдар бою башынан кечирип жашап, XXI кылымга тукумун аман-эсен асырап келишинин негизги себептеринин бири алардын жаратылыш менен сый мамиледе, анын катаал сырларын терең өздөштүрүп, эриш-аркак болуп жашашында деп ойлойбуз. Ошондой эле, көчмөн кыргыз үчүн жаратылыш

²⁴¹ Материалы по истории киргизов и Киргизии. Т. II. – Бишкек: КТМУ, 2003. С.32.

(табият) жашоону камсыз кылуучу булак, жашоо чөйрөсү гана болбостон, руханий, социалдык жана маданий байланыштарды сактап колдоочу жай дагы болгон. «Салттуу дүйнө таанымына жаратылыштагы жашоонун жандуу башатын (башталышын) сезүү сезими өзүнүн өтө курчтугу менен мүнөздөлөт»²⁴².

Жаратылышты бир бүтүндөй нерсе катары кабыл алуу жана ага жаны бар жана рухий жагынан тирүүдөй мамиле кылуу салттуу дүйнө таанымдын негизги белгилеринин бири болуп саналат. «Кыргыз көчмөнүнүн салттуу аң-сезими өзүн табиятка каршы койбогондугу менен айырмалангандыгы белгилүү. Ал (көчмөн кыргыз) табияттан ажырап алыстап кетүү жөнүндө эч качан ойлонгон эмес. Ошондой эле анын бүткүл жашоосун курчап турган чөйрөдөн бөлүп кароо, элестетүү да эч мүмкүн эмес...»²⁴³.

Жаратылышты өтө кастарлап, керек болсо аны ыйык тутуу кыргыз элинин дүйнө таанымында негизги орунду ээлейт жана мындай мамиле кылымдар бою калыптанып, анын айрым көрүнүштөрү, калдыктары ушул азыркы мезгилде де кеңири кездешет. Белгилүү кыргыз философу, исламга чейинки диний ишенимдерди изилдеген Б. Аманалиев: «Жаратылышка болгон көз карандылык, ошону менен бирге табияттын тигил же бул кубулуштарына болгон сыйынуу кыргыздардын ишенимдерине мүнөздүү көрүнүш болуп эсептелет. Табияттын кубулуштарына (көрүнүштөрүнө) сыйынуу көп учурларда бул кубулуштарды жандуу деп (рухийлештирүүгө) кабыл алууга негизделген. Ошону менен бирге табияттын негизги күчтөрүн гана бөлүп алып басым жасашкан» - деп белгилейт²⁴⁴.

Бекеринен байыркы кыргыздар түрктөрдүн дүйнө таанымына, диний ишенимдерине кирген үч кабаттан (үч баскычтуу, үчүлтүк) турган кудайларга – жогорку дүйнөнүн кудайы – Теңир, ортоңкунуку – Жер-Эне (Йер-Суб), астыңкыныкы – Эркликке сыйынышпаган. Кыргыздардын мындай

²⁴² Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек. Общество/ Э.Л. Львова, И.В. Октябрьская, А.М. Сагалаев, М.С. Усманова. Новосибирск, 1989. С.7.

²⁴³ Ботоканова Г.Т. Традиционное знание кыргызов.-Б., 2015.С.49; Урманбетова Ж.К., Абдрасулов С.М. Истоки и тенденции развития кыргызской культуры.-Б., 2009.С. 34 – 35.

²⁴⁴ Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа.- Ф., 1963.С.15.

салттуу табигый билимдери, диний ишенимдери элдик оозеки чыгармачылыкта да чагылдырылган. Мисалы, улуулук эmine (улуулук ыйыктыктын да синоними деп кабылдоого болот.) деген суроого төмөнкүчө жооп беришкен:

«Теңир улук, күн улук. Төбөсү ачык көк улук. Жан-жаныбар бүт улук. Жарык улук, от улук, Төшү түктүү жер улук, Ордо күткөн журт улук, Адам улук, жан улук»²⁴⁵.

Кыргыздардын өзүлөрүн курчап турган дүйнөнү бүтүн бир организм катары кабыл алган көз карашты карманышканы менен анын айрым бир бөлүктөрүн, кубулуштарын өзгөчө кастарлап, мамиле жасашкандыгын төмөнкү саптардан ачык байкоого болот:

«Тирүү жандын атасы - Күн, Энеси - Жер, Каны - Суу, Жаны - Аба»²⁴⁶.

Кыргыздардын жаратылыштын кубулуштарын ыйык тутуп, сыйынышы адам баласынын жашоосун камсыз кылган жогоруда саналып кеткен негизги төрт табигый кубулушту гана камтыган эмес. Жаратылыштын жер менен байланышкан ажырагыс бөлүктөрү – жаныбарлар жана өсүмдүктөрдүн бай дүйнөсүнө карата болгон кыргыздардын мамилеси алардын дүйнө таанымында байыркы мезгилдерден бери эле орун-очок алып калыптанып жана ушул учурда да ислам дини менен теңтайлашып келе жаткан бутпарастык диний ишенимдери – *фетишизм* (буюм, жансыз буюмдарга сыйынуу), *анимизм* (табияттын жаны бар деп ишенүү), *тотемизм* (жаныбар, өсүмдүк ж.б. айрым бир буюмдарга табынуу), *маркумдардын арбагына сыйынуу*, *магия* (жаратылыштын кубулуштарына, буюмдарга, жаныбарларга ырым-жырым, амулет, ж.б. аракеттер аркылуу таасири берүү аракети), *шаманизм* (бакшы, бүбүнүн арбактардын духу, руху менен байланышы)²⁴⁷ сыяктуу байыркы диний ишенимдеринин айрым элементтеринин сакталып калышын айтууга болот.

²⁴⁵ Жусупов К. Кыргыздардын байыркы маданияты. -Бишкек: Байтик. 2006.С.41.

²⁴⁶ Ошол эле эмгек.

²⁴⁷ Токарев С.А. Ранние формы религии.-М.: Политиздат, 1990.С.32 – 38; 51 – 83; 255 – 258; 266 – 291; 404 – 551; 564 - 576

Кыргыздардын диний ишенимдери жөнүндө сөз болгондо алардын тоо-ташка, үңкүрлөргө, булак, суу, көлдөргө, бак-дарактарга жана аларды колдоочу ээлерине сыйынууларысыз толук болбой калат. Мисалы, тоого сыйынуу кыргыздардын диний көз караштарынын маанилүү объектиси болгон. В. Радловдун маалыматы боюнча бугу уруусу Чүй дарыясынын башатындагы Дүңгүрөмө тоосун, Койсу-Суу дарыясы аккан Чулпас тоосун, Текес дарыясынын жээгиндеги Алабашы-Ата тоосун ыйык жерлер деп эсептешип, кастарлашат ²⁴⁸. Ар бир уруунун ушундай эле ыйык тоолору болгон. Мисалы, бапаларда Дүңгүрөмө тоосу, сарыбагыштарда - Кочкор-Ата, кашкар кыргыздарында - Муз-Тоо-Ата (Сарыкөл кырка тоосунда) жана Маркан-ата (Улук-Чатка жакын жерде) тоолору ж.б. ыйык мазар болгон. Ала-Мышык ыйык тоосу бүткүл кыргызга маалым. Кыргыздарда жаратылыштын ар бир нерсесинин колдоочусу – ээси бар деген түшүнүк жашап келгендигин белгилей кетүү керек. Мисалы, тоонун ээси, мазардын ээси, башаттын ээси, арашандын ээси ж.б. Адамдын да ээси болгон, мисалы адам өлгөндө: аны ээси алды дешкен. Мында ээси деген сөздүн – кудай, колдоочусу-арбак деген маанисин көңүлгө алуу керек. Табияттын ар кандай элементтеринин ичинде өзгөчө күчтүү жана кудуреттүүлөрү болгон. Тоо чокулары менен ашуулардын ээси ошолорго кирет. Ыйык жерлердин ээлеринин урматына кыргыздар ашуу-белдерде, тоо жолдорунда жана капчыгайларда обоо жасап – таш үйүп курмандык кылышкан. Мындай жерлер бийик тоолуу жерлерде, өзгөчө Памир-Алай тоо системасында көп учурайт, алар таш үймөгү, таш коргондор, ал эми кээде кыштан тургузулган түрдө да кездешет. Эреже катары алардын жанында кулжа-текенин мүйүздөрү чогултулуп, топоздун куйругу же тутам жүнү, айрык кездемелер байланган шырмыйлар орнотулуп, ал эмн чырпыктарга же бадал-дарактын бутактарына чүпүрөк, тутам кебез, жип шуу ж.б. байланып, илинген. Ашууларда, алардын «ээлерине»

²⁴⁸ Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. М., 1989. С.349.

багышталып курмандыктар чалынып турган. Бул ыйык тутулган жерлер азыр *обоо* эмес, *мазар* деп аталып калган. Алар мусулманчылыктын ыйык тутулуп, сыйынуучу жерлерине айланган.

Саймалы-Таш *обоо* тибиндеги ыйык жер болуп эсептелет. Аны кыргыздар ыйык жер катары санашкан. Белгилүү болгондой анда: кыргыздар айткандай адам баласы жаза албаган миндеген сүрөттөрү бар таштар жайгашкан. Ал жерге төрөбөгөн аялдар, оору-сыркоолор келип сыйынып турушкан. Алар өздөрү менен жандык (курмандыкка чалынуучу), нанын (милдеттүү түрдө – 7 нан) ала келип, малын союп, этин салып жеп, куран окуп, түнөп кетишкен. Алайдан Чыгыш Памирге карай кеткен Чоң-Алайдагы Кызыл-Арт ашуусундагы мазар, ошондой эле Алай кырка тоосундагы Сары-Моңол ашуусу чегиндеги «Ала-Мазар» ж.б. да ыйык эсептелген.

Ыйык мазарлар Кыргызстандын бардык жерлеринде бар. Мындай мазарларга, өзгөчө ыйык адамдардын кабырына сыйынуу турмуш-тиричиликтик исламдын ажырагыс бөлүгү болуп калды. Атактуу Арстанбапты (республиканын түштүгүндө), Каракол-Атаны (Каракол суусунун жээгинде, Каракол шаарынын жанында), Шың-Атаны (Светлый Мыстагы айыл чарба техникумунун жанында, Ысык-Көлдүн түштүк кылаасында), Чолпон-Атаны (белгилүү мазар, ал жерге күмбөз тургузулган), Кочкор-Атаны (Кочкор өрөөнү) ж.б. киргизүүгө болот ²⁴⁹.

Эми Кыргызстандын түштүк аймагындагы ыйык деп эсептелген, зыяратчылар үзбөй каттаган тоо, үңкүр, булак сыяктуу мазар болуп калган культтук обьектилерге көңүл бурсак. Зыярат жасалуучу ыйык жерлердин катарында үңкүрлөр орчундуу орунду ээлейт. Кыргызстандын бардык аймактарында көпчүлүккө белгилүү, зыяратчылар мол каттаган үңкүрлөр бар. Алардын ичинен зыяратчыларга эле эмес, илгертеден эле изилдөөчүлөргө кеңири белгилүү болуп калган Чил устун үңкүрү жөнүндө көп нерселерди айтууга болот. Араван-Сай дарыясынын өрөөнүндөгү бири-

²⁴⁹ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи.-Ф.,1990.С.320 – 321; Дюшенбиев С.У. Кыргыз көчмөндөрүнүн диний ишенимдери.//Алтай элдери. Мал-чарбачылыгы. Эл аралык Алтай элдери симпозиуму VIII. 2019-ж. 19 – 23 –августу.-Истанбул., 2023.457 – 477 бб.

биринен бөлүнгөн капчыгайлар менен өрөөндөрдө жалпак аскалуу түздүктөрдүн арасында кескин көтөрүлгөн Чил-Майрам, Чил-Устун, Кекилик-Тоо ж.б. тоо кыркалары бар. Бул тоолор палеозой мезгилинде жаралган чөкмө тектерден турат жана алардын жашы 350 миллион жыл болуп саналат. 1976-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бул аймак *геологиялык корук* деп жарыяланган. Адатта мындай коруктар географиялык ландшафттардын чегинде сейрек же уникалдуу геологиялык түзүлүштөр жана формалары кездешкен жер кыртышы таштак, жарым чөлдүү аймактарда уюштурулат ²⁵⁰.

Пикирибизде, сейрек кездешүүчү эки тарыхый, маданий, улуттук ж.б. мааниси зор – Дул-Дул-Ат сүрөтү жана Чил-Устун үңкүрү бар аймакты геологиялык эле корук эмес, тарыхый-маданий дагы корук деген макам берүүгө толук арзып татыйт. Фергана өрөөнүндөгү ыйык жерлерди, анын ичинде үңкүрлөрдү изилдеген белгилүү окумуштуу В.Л. Огудин башка үңкүрлөрдөн бөлүп Чил-Устун үңкүрүн өзгөчө жогору баалаган жана ага атайын көлөмдүү, мазмундуу илимий макаласын арнаган. Ал макаласында Чил-Устун үңкүрүн атактуу жана абдан ажайып, кооз деп атап баасын берген ²⁵¹. Чил- Устун үңкүрү качан белгилүү болгонун айтуу кыйын, болжол менен XI кылымдан бери белгилүү деген пикир бар ²⁵². Чил-Устун үңкүрү тууралуу алгачкы жазуу түрүндөгү маалымат Кокон ханы Мадалинин насаатчысы Мухаммад-Хаким-хан-Төрөнүн «Мунтахаб ат-таварих» (XIX-к.) аттуу эмгегинде кездешет ²⁵³.

Чил-Устун тоосу негизинен таштак келип, ал жерде сейрек кездешкен эрменден башка дээрлик эч кандай өсүмдүктөр өспөйт, суунун шуулдап аккан добушун дагы укпайсың. Тоонун түндүк жагындагы капталдарында бадам, мисте өсөт. Тоого баруучу жолдун боюнда бул жерде Кызыл китепке

²⁵⁰ Беляков Ю. Легенда о пещере Чил-Устун//Слово Кыргызстана.2019.20 марта.

²⁵¹ Огудин В.Л. Культ пещер в народном исламе//Этнографическое обозрение.2003.№1; Ошская область. Энциклопедия.-Фрунзе, 1987.С.432.

²⁵² Абытов Б., Мамажанов Г. Чил-Устун, Дул-дул-ат – Аравандын ыйык тоолору. (Изилдөөлөр, уламыштар, божомолдор).-Ош., 2002.8 б.

²⁵³ Огудин В.Л. Культ пещер в народном исламе//Этнографическое обозрение.2003.№1.

кирген жарганаттардын эки түрү бар деген жазуу илинген жарнак бар. Жергиликтүү тургундардын бири үңкүрдүн аталышы боюнча өзүнүн божомол пикирин айтты. Анын оюу боюнча, биринчи *чил* деген сөз *чилде* сөзүнүн кыскартылган түрү, жергиликтүү элдин түшүнүгү боюнча *кырк күн* дегенди билдирет. Бул тоодо 40 устун бар, анын 20сы асманды көздөй багытталган, калган 20сы жерге кагылып киргизилип ташка окшошуп турат²⁵⁴. Мындай мүнөздөгү маалыматты Фергана өрөөнүндөгү ыйык жерлерди изилдеген В.Л. Огудиндин да эмгегинен кезиктиребиз. Ал 1819/20-жж. бир нече жардамчы адамдары менен үңкүргө кирип изилдеген Кокон ханы Мадали-хандын насаатчысы Мухаммад-Хаким-хан-Төрөнүн жазгандарына таянып үңкүрдүн ичи жума мечитке окшош болуп кудум таштан, мрамордон кырып аяр кесилип жасалган 20 колонна (сталактит, сталагмит) өйдө карап шыпка жетпей тургандыгын, ал эми 20сы болсо жерге кирип тургандыгын ырастайт²⁵⁵. Тоонун башында Чыл-Чыл булагы бар, ал көбөйбөйт дагы, азайбайт. Бул булак өз ыргагын, көрүнүшүн өзгөртпөстөн, тамчылап гана агып турат. Бирок, биз Чил-Устун үңкүрүнүн аталышы боюнча ар кандай варианттар бар экендигин белгилей кетишибиз зарыл. Мисалы, Кыргызстандагы ыйык жерлерди изилдеген белгилүү адис Ю. Беляковдун пикирине ылайык үңкүр тоонун атынан аталып калган²⁵⁶. Ю.Л. Огудин болсо үңкүрдүн аталышын мындайча чечмелейт: *чил*, тажик тилинен *кырк* дегенди, ал эми *устун* болсо *колоннаны*, же “*таш устунду*” билдирет²⁵⁷.

Чил-Устун үңкүрүнүн кире бериши (бийиктиги - 4 метрдей, туурасы - 18 м) батыш тарапты карайт. Кире бериштин алдында капчыгайга чукул ылдыйлаган 15х6 м болгон жантайыңкы жерде үч дарак өсөт. Алардын бутактарына зыяратчылар байлаган бир нече тилке, катмар болуп калган ар кандай материалдардан чүпүрөктөр байланган. Үңкүрдүн кире беришиндеги арканын астында чоң таштардын тобу бар. Алардын биринин оң капталында

²⁵⁴ Святые места Юга Кыргызстана: Природа, Манас, Ислам.-Б., 2013.С.16.

²⁵⁵ Огудин В.Л. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы/Автореферат по ВАК РФ 24.00.01, доктора исторических наук.-М., 2003.

²⁵⁶ Беляков Ю. Легенда о пещере Чил-Устун//Слово Кыргызстана.2019.20 марта.

²⁵⁷ Огудин В.Л. Культ пещер в народном исламе//Этнографическое обозрение.2003.№1.

(эгер сиз кире бериш тарапты караган болсоңуз) тегиздигинде (100,0 x 100,0 см) конус түрүндөгү курмандык тешиги (бийиктигинин диаметри - 23,0 см, тереңдиги - 18,0 см) бар. XX кылымдын 80-жылдарынын ортосуна чейин башка таштын үстүндө да ушундай курмандык чалынуучу тешик бар эле, бирок ал кийинчерээк кимдир бирөөлөр тарабынан талкаланган ²⁵⁸.

Чил-Устун үңкүрү үч бөлүктөн турат (же 3 залдан турат). Биринчи зал узуну 60метр, туурасы 15-25 метрге чейин. Бийиктиги 4 метрге чейин. Биринчи залдан кийин 10метр келген балкон бар. Балкондон тартып узундугу 20 метр келген коридор башталат. Экинчи залдын узундугу 35 метр, туурасы 4-24 метрге чейин, бийиктиги 3 метрге чейин. Зал түндүк-чыгышты көздөй созулуп турат. Ушул эле залдын түштүк-батыш капталында узундугу 2 метрден ашык көлмө бар. Зал кууш тешик аркылуу үчүнчү залга бириктирилген. Ал абдан узун зал, түштүк-батыш тарапты көздөй созулуп жатат. Узундугу 85метр, кеңдиги 40 метр, бийиктиги 20 метрден ашат. Ичинде бир нече таза тунук суусу бар көлмөлөр, таш гүлдөр, үңкүрдүн бооруна тартылган фантастикалык ар кандай жан-жаныбырлардын сүрөттөрү бар ²⁵⁹.

Ал эми Чил-Устун үңкүрүнүн диний сыйынуучу ыйык жай болгондугу тууралуу ал жерге барган изилдөөчүлөр белгилешкен. Айталык, И. Кастанье үңкүргө кирип изилдеген В.Н. Демченконун маалыматтарына таянып, зыяратчылар, жергиликтүү жашоочулар сыйынган жай экендигин жазат. Ошондой эле, В.Н. Демченко үңкүрдүн бир бурчунан кичинекей мечитке окшогон курулушту, өлгөн адамдардын сөөгүн тапкан жана мунун негизинде үңкүр сыйынуучу жай болгондугун белгилейт. Эл оозундагы уламышка ылайык бул үңкүрдө бир ак жин (белый див) жашап, аны менен Мухаммед пайгамбардын тууганы Али күрөшүп согушууга туура келген ²⁶⁰.

²⁵⁸ Огудин В.Л. Ошол эле эмгек. С. 168

²⁵⁹ Абытова Б., Мамажанов Г. Чил-Устун, Дул-дул-ат – Аравандын ыйык тоолору. (Изилдөөлөр, уламыштар, божомолдор).-Ош., 2002.10 б.

²⁶⁰ Огудин В.Л. Культ пещер в народном исламе//Этнографическое обозрение.2003.№1.

Чил-Устун үңкүрүнүн зыяратчыларды өзүнө тарткан ыйыктык эле рухий мааниси эле болбостон адамдардын ден соолугун чыңдоочу дагы касиетке ээ болушун айтууга негиз бар. Себеби, үңкүрдө адамдардын организmine пайдалуу туз кристаллдарынын бай катмарлары бар. Бирок, бул үңкүргө кирүү абдан кыйын, татаал, ал үчүн алпинисттик жабдыктар жана жолду, бийик тоого чыгуунун ыкмасын билген атайын даярдыгы адамдар зыяратчыларды коштоп жүрүүсү абзел. Муну айтканыбыздын себеби, биз дагы атайын үңкүргө барып ичине кире албадык.

Чил-Устун үңкүрүнө зыярат кылып кирүү абдан кыйын. Себеби, жерден үңкүрдүн оозуна, кире бериш жерине чейинки бийиктик 270 м. түзөт, анын ичинде 50-60 м. жалама жылаңач аска-зоо. Адистер үңкүргө кирүүнүн эки жолу бардыгын белгилешет. Биринчиси, үңкүргө зыяратчылар жыгачтан жасалган асма тепкич аркылуу көтөрүлүшкөн, бул тепкич аркылуу 1819-20-жж. Мухаммад Хаким хан-төрө үңкүргө кирген, бирок анын начар абалда экендигин жазган. Ал эми 1898-ж. үңкүрдү изилдеген В. Демченко аскаларга альпинисттердей тырмышып чыгып киргенин жазган. Демек, бул фактыдан тепкичтин бузулуп жок болгонун байкоого болот. Бул жыгач тепкичтин талкалангандан калган калдыгын 1965-ж. көрүшкөн. Кийин атеисттик Совет бийлигинин мезгилинде мындай тепкич кайтадан салынбаган. Үңкүргө кирүүнүн экинчи жолу элге анча белгилүү эмес. Ал таш дубалдарды айланып өтсө да, алда канча узун жана жалпысынан биринчи жолдон кем эмес коркунучтуу болгон. Зыяратчылар Шаты капчыгайын өрдөп өйдө жылып, Чил-Устундун ылдый жагында жайгашкан Ашкана үңкүрүн кыйгап өтүп, ашуунун белине чыгышкан. Анан алар тоо кыркасын бойлоп, оң тарапка созулган 300 метрлик горизонталдуу аска текчеси аркылуу белгилүү бир жерге басып чыгышкан. Аягына жетип, 200 м тик эңкейиштен ылдый түшүп, биринчи трассанын кесилишине, бирок чириген тепкичтери бар кооптуу таш дубалдардын артына түшүп келишкен. Бул жол менен 1926-ж. Д.В. Наливкин жана 1931-ж. Д.И. Щербаковдор үңкүргө кире алышкан жана өз эмгектеринде жардын эң башынан үңкүргө түшүү керектигин билдиришкен

²⁶¹. “Айгине” маданий-изилдөө борборунун кызматкерлери да үңкүргө кирүүнүн кыйындыгын белгилешкен. Тоонун үстүндө турган бир адам аркандын бир учун кармашы керек, ал эми экинчи учунан кармап турган адам гана үңкүргө түшө алат. Тоого чыгуу үчүн үч саатка жакын убакыт кетет. Жолду жакшы билген, зыяратчыларды, туристтерди ал жакка алып барган жергиликтүү тургундар Чил-Устундун үстүнө чыгуу үчүн бир-эки бут кийим жырттылаарын айтышат. Жол татаал гана эмес, кооптуу да болуп эсептелет ²⁶². Өз мезгилинде Чил-устунга арналган чакан брошюранын авторлору Б. Абытова менен Г. Мамажановдардын тилегин колдоп жергиликтүү айыл, район, облус бийликтерине ж.б. деңгээлдеги министрлик, мекемелерге кайрылып Чил-Устун үңкүрүн тарыхый-маданий жана ден соолуктуу чыңдоочу касиетин пайдалануу үчүн асма аркан (канат) жолу (фуникулёр) салынса деген сунуш киргизет элек. Бирок, учкай акыйкаттык үчүн жана Чил-устун үңкүрүнүн келечек тагдыры, аны сактап калуу үчүн ага өтө кылдат, аяр мамиле кылуу зарылдыгын баса белгилеп айтууну ылайык көрүп турабыз. Асма жол, фуникулёр салсак, балким анын ыйыктыгына шек кетирип, касиетин качырып, жоготуп алышыбыз мүмкүн, буга эч ким кепилдик бере албайт. Балким, пайданы көздөгөн адамдар үңкүрдүн ичиндеги нечендеген кылымдар бою калыптанган минералдарды өз кызыкчылыктарына жумшап, колдонушу да ыктымал. Азырынча Чил-Устун үңкүрүнүн ичинде пайда болгон ар кандай минерал, кристалл, сталактит ж.б. заттардын жыйындысы жана тарыхый жазууларына байланыштуу мамлекет тарабынан табигаттын жана археологиялык эстелик катары коргоого алынганы белгилүү. Биз ал жерге изилдеп барганыбызда бир нерсени байкадык, жергиликтүү эл сыр сактап, келген, көрүнгөн эле адамдарга жол көрсөтүп, кеңеш берип, үңкүргө кирүүгө жардам бере бербейт экен. Бул болсо ыйык үңкүрдү келечек муундарга элибиздин руханий маданиятынын эстелиги, байлыгы катары сактоого өбөлгө болот деп ишенебиз.

²⁶¹ Огудин В.Л. Культ пещер в народном исламе//Этнографическое обозрение.2003.№1

²⁶² Святые места Юга Кыргызстана: Природа, Манас, Ислам.-Б., 2013.С.16.

3.3. Суу булактарынын культу

Бул бөлүмдө Кыргызстандын түштүк аймагында жашаган калктын ал жакта жайгашкан ыйык жерлерге, өзгөчө суу булактарына сыйынып, зыярат жасоосуна токтолуп изилдөөнү максат кылдык. Себеби, адам баласынын жашоосун суусуз элестетүү эч мүмкүн эмес. Адамдын денесинин негизин суу же кан түзөт эмеспи. Ал тургай ымыркай наристенин эненин жатынында түйүлдүк болуп торолуп, төрөлүшү дагы суунун ичинде болоору да кашкайган чындык болуп саналат. Мисалы, жаңы төрөлгөн наристенин денесинин 86 пайызы суудан турат. Дүйнө жүзүндөгү бардык жандыктар менен макулдуктардын организми суудан турат. Мисалы, жаныбарлар-75 пайыз, балык-75 пайыз, медуза-99 пайыз, картошка-76, алма-85, помидор- 90 пайыз суудан турат. Жер планетасынын 70% суу каптап турат. Суу бир гана жашоо тартуулабастан аны алып дагы коюшу мүмкүн. Дүйнө жүзүндөгү оорунун 85 пайызы дал ушул суу менен берилет.

Суу караган көзгө жөнөкөй көрүнгөнү менен ал өзүнө көптөгөн сырды катып келет. Окумуштуулар аларды изилдеп улам жаңы нерселерди табышууда. Жер планетасынын 70 пайызын суу каптап турганы менен жыл өткөн сайын таза сууга жетүү кыйындап келет. Акыркы эле 50 жылда суунун айынан 507 ири жаңжал катталып, алардын 21ине аскерлер кийлигишкен ²⁶³. Ошол себептен кыргыздар дагы сууга, суу сызылып агып чыккан булактарга, шаркырап аккан дарыяларга өзгөчө маани беришип, ардактап, баалап келишкен. Муну кыргыз элинин: “Суу – адамдын жаны, өсүмдүк – каны”, “Суу бар жерде жашоо бар”, “Сууга жакын – кудайга жакын”, “Суу да Алла-талланын колунан бүткөн”, “Суу атасы – булак”, “Суу сыйлаган зор болоор, суу кордогон кор болоор”, “Эл башы болгуча суу башы бол” – макал-лакаптарынан аңдап байкоого болот ²⁶⁴.

²⁶³ Суу сыйлаган зор болор. Суу тууралуу кызыктуу 10 факты Sputnik Кыргызстан <https://sputnik.kg>

²⁶⁴ Макал-лакаптар. Эл адабияты сериясынын 10-тому. Түзгөн – п.и.к., Ж.Ы. Койчуманов.-Б.: Шам, 2001.165 – 166 бб.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында, элдик билимдеринде, дүйнө таанымында бардык тирүү нерселердин маңызы, жашоонун башталышынын алып жүрүүчүсү катары сууну ыйык тутуу да маанилүү орунду ээлеген:

«Суу атасы- булак. Суу кудукка сыйын. Жер-казына, суу - алтын. Булактын көзүн ач. Суу- жашоонун булагы, Суулуу жер бейиштин төрү. Тамчы Суу- өмүр азыгы. Суу сыйлаган зор болот, Суу кордогон - кор болот»²⁶⁵. Сууну мындай аздектөө турмуштун негизи, жаратуучу күч катары жаратылышты сактоочу маанилүү принцип гана болбостон, байыркы адамдардын жашоонун мыйзам ченемдүүлүгүн түшүндүрүүгө болгон умтулуусунун да далили болуп саналат. Адамдар дуба кылганда, бата тилегенде жердин түшүмдүү, суунун мол болушун суранышкан. Кырсыктаганда же ооруган убакта сактап коргоону жана жардам берүүнү өтүнүп сураганда Асманга, Жерге, Сууга карап кайрылышкан.

Салттуу ой жүгүртүү системасында тарбиялык гана эмес, экологиялык функцияны да аткарган жана экологиялык тең салмактуулукту сактаган, жаратылышка кам көрүү жана аны сарамжалдуу пайдалануу, экочөйрөнү коргоо, таза сууну сактоо ж.б. милдеттерди аткарууга багытталган өзгөчө тыюулар да болгон: «Агын сууну чачпа, булгаба! Жалгыз даракты кыйба, Токойду өртөбө Очоктун күлүн тебелебе, сапырба. Аккан сууга түкүрбө. Кудукту булгаба. Аккан сууну сабаба Көк чөптү жулба, чөптөй соолуйсуң»²⁶⁶. Демек, тыюу салуулар, табу – жан-жаныбарларды ээн-эркин эби жок эле кырып жок кылууга, жаныбарларды сабап, бак-дарактарды кыюуга, сууну булгап, булактарды кирдетүүгө каршы – жаратылышты коргоп сактоонун бир иштиктүү механизми жана жаратылышка аяр мамиле жасоонун негизи болгон. Жаратылышты кастарлоо, анын ыйыктыгын сезип, ага аяр мамиле кылуу бата тиленүүдө айкын чагылдырылган:

²⁶⁵ Жусупов К. Байыркы кыргыздардын тарыхына жана рухий маданиятына ой-чабыт//Кыргыздар. Он төрт томдук. VI том.-Б., 2011.324 б.

²⁶⁶ Жусупов К. Байыркы кыргыздардын тарыхына жана рухий маданиятына чабыт // Кыргыздар. Он төрт томдук. VI том. - Б., 2011. 328-б.

«Тоо-ата, суу- энебиз, Тоодой бийик, суудай тунук өмүр берсин!

Өзөндө суу мүрөк чачсын. Ак мөңгүдөй, карлуу тоодой калдайган, Ак калпактуу ушул элге кут айтсын!»²⁶⁷.

Жогорудагы жазылгандардан, келтирилген мисалдардан дүйнөнүн төрт кубулушунун (стихиясынын) ичинен суунун адамдын жашоосунда канчалык зарыл экендигин биле алдык. Суунун өзгөчө зат экендигин байыркы кыргыздардын дүйнө таанымына, диний ишенимдерине кирген үч кабаттан (үч баскычтуу, үчүлтүк) турган кудайлардан-жогорку дүйнөнүн кудайы Теңир, ортоңкунуку -Жер-Суу (Йер-Суб), төмөнкүсү -Эрклик дагы бир ирет тастыктайт. Башкача айтканда, өйдөдө асман, ылдыйда жер болсо, ортоңку баскыч, абалды суу ээлеп турат. Ошондой эле, суунун канчалык деңгээлде баалуу, өтө зарыл нерсе, зат экендиги кыргыз жергесинде катталган ыйык жер, мазарлардын дээрлик басымдуу көпчүлүгүнүн түрү – булак, суу, көлдөр менен байланыштуулугун да баса белгилеп өзгөчө салмактуу далил катары айтмакчыбыз. Алардын баарына токтолуп, санап, мүнөздөп жазуунун зарылчылыгы жок деп ойлойбуз. Пикирибизде касиеттүү, дартка дабаа Хазрет-Аюб пайгамбардын мазары, ал жердеги Эм-булак жана Катар-булак (азыркы Жалал-Абад курорту турган жер), Абшыр-Сай, Ысык-Ата, Котур-булак, Жыргалаң, Жети-Өгүз ж.б.у.с. булактарды, минералдык жылуу сууларды атап кетүү жетиштүү. Абшыр-Сай шаркыратмасы байыркы замандан бери бул жер миңдеген динчилдердин зыярат кылуучу жайы болуп келген. Бул жерде адамдар дарыянын аркы өйүзүнө шагыл таш ыргытып, алардан 10 метр алыстыкта жайгашкан аскадагы кичинекей чуңкурка кирүүгө аракет кылып, эң терең каалоолорунун аткарылышын суранышат. Бул жерде алар шыпаалуу суу дартка шыпаа болот деп кристаллдай тунук булактан суу алып, жөн гана дуба кылышат, шаркыратманын ызы-чуусу адамдардын сөзүн басып, эң сырын бир гана Аллага ишенип коюшат.

Диссертацияга зарыл болгон этнографиялык талаа материалдарын топтоп жүрүп Ош облусунун Араван районунда жайгашкан өзгөчө касиеттүү

²⁶⁷ Каада-салттар. Баталар. Эл адабияты сериясы. 29 т.- Б., 2003. 197 б.

Котур-Булакка бардык(тиркемени караңыз 1,2). Жапыз дөңсөө жерге окшогон тоонун астынан сызылып агып чыгат экен. Суу чыгуучу түтүктөр орнотулуп, суу акчу жерин зыяратчылар суу алганга ылайыктап кирпич тизип, аны цемент менен бышыктап, тегерегин темир тосмо менен коруп коюшкан. Котур-Булактын корукчусу Жалилов Ташболот, 75 жаштагы карыя экен(тиркемени караңыз 3). Анын айтымында, зыяратчылар булакка келээр алдында, үйдөн чыга элек жатып ниет кылып келсе, ичкен суусу жакшы таасир берет. Булак суусунун даамы убактысы менен 3 түргө өзгөрүп турат экен. Булак мурда азыраак жылжып гана акса, корукка алгандан кийин булактын суусу көбөйө баштаган. Булакты таза кармап, айлана чөйрөсүн кооздогонго аракет жасап жатыптыр. Булактын суусу денеге чыккан жараларга гана шыпаа болот деп айтылса, азыр анын суу көптөгөн ооруларга дары болуп жатат. Мисалы, сахар диабети, кан басым (давление), псориазга, иши кылып ички органдарды тазалоого жардамын берет. Булакты түтүк (труба) менен жергиликтүү эл өз керектөөлөрүнө суу тартып барышкан. Бирок ошол себептен анын даарылык касиети жоголуп кеткен. Булактын башынан гана ичише ооруларды айыктырууга таасирин берет. Булактын башына курмандык чалып, жети топоч жасашып, ниет кылып кетишет ²⁶⁸.

Котур булактын айланасына зыяратчыларга атайын шарты бар үйлөрдү куруп койгонун көрдүк. Сууга чайканып алууга да шарттар түзүлгөн. Булактын суусун башынан ылдый гана куюп чайканышкан. Котур-Булакка Ош, Баткен, Жалал-Абад, Ысык-Көл, Талас, Нарын облустарынын жашоочулары жана коңшу мамлекеттерден да келген элдердин көптүгүн көрө алдык. Ал жерге келген зыяратчылардан маектешкенибизде, *Абдувахан* аксакал: «Котур булак башында Тал-булак деп аталчу деди (тиркемени караңыз 4). Кийинчрээк Котур-булак деп аталып калды. Булактын суусу көптөгөн ооруларга шыпаа болуп келүүдө. Булакка оорудан шыпаа издеген

²⁶⁸ Жалилов Ташболот, 75 жашта, Араван району, Араван айылы, Баргы уруусу Баргы

жараандар дүйнөнүн төрт тарабынан бери келишет. Кээ бирлери машинеге жүктөп тонналап сууларды ташып алып кетишет»²⁶⁹.

Кара-Суу районунан келген Муктар аттуу зыяратчы: «Мен Котур-булакка жыл сайын келип суусунан ичип турам. Ал менин сахарыма жакшы таасирин берип шыпаа болуп жатат, үйгө да алып кетем(тиркемени караңыз 5). Котур булакка 100 пайыз ишенип келип ичип кетсе болот жана башкаларды чакырат элем. Мен азыр эле чайканып чыктым. Булактын суусу башка суулардай денеге жукпайт, башкача айтканда аарчыныштын кереги жок. Булактын чындыгында дарылык касиети күчтүү. Ар бир ооруга ниет кылып ичсе болот. Бул да болсо бизге кудайдын берген белеги. Ташболот аксакалга ыраазычылык айтабыз, себеби келгендерге шарт түзүп, булакты таптаза кылып карап турат»²⁷⁰.

Дагы бир зыяратчы менен баарлашканыбызда, ал төмөндөгүлөрдү айтты: «менин колума жара чыгып, ар түрдүү дарыларды сүйкөп, ичип аллергия болдум, эч бири деле таасир бербеди. Котур-булактын суусуна келип жууп, үйгө да алып кетип жууп жүрдүм, кудайга миң мертебе шүгүр жарам кетип айыгып калдым. Булактын касиети, тассири аябай чоң»²⁷¹. Араван районунун тургуну Бакиров Нурмамат:«мазар булактын суусу тери ооруларга даба болот. Мен псориаз, экзема ооруларынан айыктым деген жарандарды көп көрдүм. Негизинен Жети топоч жасап жана түлөө кылып зыярат кылышат. Биз да тилек кылып зыярат кылып суу ичип турабыз»-деди²⁷².

Өзгөн районундагы Салам алик айылында жайгашкан Мазар булак да. элдердин айтуусу боюнча көптөгөн ооруларга шыпаа берет. Ошол эле айылдын тургуну Койлубаев Маматкалык аксакалдын (76 жашта)айтуусу боюнча: мазар булак көп ооруга дары. Биз атайын келип суусунан алып кетип ичип турабыз. Булак корукка алынбайт, ачык эле тура берет. Жанында

²⁶⁹ Саипжанов Абдувахип , 74 жашта, Араван районун жашоочусу.

²⁷⁰ Аттокуров Муктар, 52 жашта, Кара-Суу району, Коммунизм айылы. Жоош уруусу

²⁷¹ Пирматова Гүлнара, 34 жашта, Өзгөн району, Куршаб айылы, Таздар уруусу

²⁷² Бакиров Нурмамат Нуралиевич Араван району, Жакшылык айылы,42жашта, Карабагыш уруусу

атайын тапчандар коюлган. Ал жерге жети тооч алып келип куран окуп зыярат кылып булактын суусунан алып кетишет.²⁷³ Мазар булактан жергиликтүү эле калк келбестен башка региондон да келишип суусунан ичип алып кетишет. Булактын суусу негизинен ичеги ооруларга даары болуп эсептелет. Өзүбүздүн үй бүлөөбүз менен дайыма ушул булактан алып кетип ичип турабыз²⁷⁴

Өзгөн районун Чеч-Дөбө айылында жайгашкан Мазар булак жайгашкан жана анын жанында жалгыз тал өсүп турат. Талга ниет кылып ар кандай чүпүрөктөрдү байлашып, булактын суусунан ичишкен. Мазар булак элдиктин айтуусуна караганда кандай оору болбосун ниет кылып ичсе ошол ооруга шыпаа болгон. Мазар Булак Токуров Базарбай аксакалдын кооросунда жайгашкан. Анын айтуусунда булакка жергиликтүү калктар келип талга чүпүрөк байлашып зыярат кылып суудан алып кетишип турган. Талга кандайдыр бир үй-бүлөөлүк маселе же иши жүрүшпөй калгандар келип зыярат кылып чүпүрөк байлап кетишкен(тиркемени караңыз 6,7). Бул булак качан пайда болгону белгисиз. Акырыкы күндөрү булактын суусунан малдарды да сугара башташкан. Ошол себептенби билбейм акыркы учурда элдердин сейректеп жана булактын суусу азайып кеткен.²⁷⁵

Кийинки ирет Кара-Суу районунун Жоош айыл өкмөттүнүн коммунизм айылында Акматов Исмаил калпа жашап өткөн. Анын туулган жылы белгисиз болгон. 1989-жылы каза болгон. Андан тукум калган эмес бирок ал карындашынын баласын багып алып өстүргөн. Анын олуялык касиетти айыкпаган ооруларды айыктырып көп элдерге таасирин тийгизген. Анын Коммунизм айылындагы үйдүн короосунда жайгашкан *Исмаил калпанын олуянын* тыт багынан агып түшүүчү булакка бардык(тиркемени караңыз 8,9,10). Мурда олуя жашаган үй 5 сотых жерди ээлейт экен. Ошол үйдүн

²⁷³ Койлубаев Анарбай, 76 жашта, Өзгөн району, Тоо-Дыйкан айылы, уруусу басыз (байсогур)

²⁷⁴ Каштева Бубайша, 58 жашта, Өзгөн району, уруусу баасыз

²⁷⁵ Токуров Базарбай 70жашта Өзгөн району, Чеч-Дөбө айылы, уруусу багыш

огородунда (бакчада) булак суусу аккан тыт жайгашып, анын жанында дагы бир тал дарак бар экен, ага байланган чүпүрөктөрдү көрдүк.

Айылдан Исмаил калпанын коңшусунан маалымат алдык. Анын айтканына караганда, «олуя айыкпаган ооруларды, мисалы айтканда жин даарыгандарды да сакайткан. Биздин совхоздун электриги орус улутундагы адам ушул жерди сүрдүрөм деп келип трактору иштебей, тетиктери үзүлүп калганда, буларга тийишпегиле ыйык экен деп кетип калган. Олуя ата келген адамдын кандай ниетте келгенин айтырбай билет эле»²⁷⁶.

Исмаил калпанын небере келини (тиркемени караңыз 11): «Калпа атам Майлуу-Сайдан эч оңолуп айыкпаган эпилепсия менен ооруган бейтапты чийге ороп, таңга маал муздак сууга чылап, камчылап, өзүнө келтирип туруп айыктырган. Калпа Атанын жашаган жерине келишип азыркы күндө да түлөө өткөрүп, ниет кылышып кетишет. Жакында эле 19 жашар баланы Алайдан апасы жетелеп келген. Папан айылынан болушат экен, келип жети токоч кылып ниет кылып кетишти эле көп өтпөй бала өзү келип өзүнүн акчасына токоч кылып зыярат кылып кетти. Бул жерге Кыргызстандын бардык жерлеринен келишип зыярат кылып кетишет. Калпанын үйүнө киргенге эч кимге тыю салынбайт. Калпа атанын бакчасынан тыттын түбүнөн суу түшүп жараларга дабаа болот. Бул суу шаршемби күндөрү келип, адамдардын ниеттине жараша чыгып турат»-деп эскерди²⁷⁷.

Исмаил калпанын небереси Капардын айтымында: «Исмаил калпа бар мезгилинде белгилүү артист Талгат Нигматуллин да келген. Анын Исмаил калпага зыярат кылып келип турушат. Калпадан тукум калган эмес. Калпанын бир эле кызы болгон. Инисинин кызын багып алган. Коңшу өлкөлөрдөн да келишип, зыярат кылышып кетип турат» (тиркемени караңыз)²⁷⁸.

Жогорудагы материалдар суу эң маанилүү элемент жана шарт экенин далилдейт. Байыркы суу культунун жана суу кудайларына курмандык чалуу

²⁷⁶ Алиев Таир, 65жашта, Кара суу району, Калинин айылы, мөөнөк уруусу

²⁷⁷ Шаимкулова Ырыс, 47жашта, Кара суу району, Басыз уурусу

²⁷⁸ Акматов Капар, 58 жаш, Кара суу району, Коммунизм айылы, Жылкелди уруусу

ырымынын калдыктары сакталып калган. Суу культу, сууга буйрук берген рухтарга таазим кылуу элдер арасында кеңири тараган.

Убакыттын өтүшү менен сууга зыярат кылуу менен байланышкан ырым-жырымдар өзгөргөн. Бирок Суу менен болгон мамилеси тазалыктын символу жашоонун булагы катары элдин арасында сакталып келет. Суу материалдык дүйнөнүн эң маанилүү компоненттеринин бири экендигин тастыктоо менен аны сактоо жана абайлап мамиле жасоо биздин милдет деп эсептейм.

3.4. Сулайман-Тоо, Дул-Дул-Ат, Чил-Устун, Абшыр-Сай ыйык жайлары

Кыргызстандын аймагындагы бир эле тоодо бир нече ыйык деп эсептелген үңкүрлөрү жана башка сыйынып зыярат кылуучу жайлары бар Сулайман-Тоону баса белгилеп кетүүгө болот. Кыргызстан, Фергана өрөөнү эле эмес жалпы дүйнөлүк атагы бар “Ыйык Сулайман-Тоону” Эл аралык ЮНЕСКО уюму адамзаттын Бүткүл дүйнөлүк тарыхый-маданий мурастарынын тизмесине (№ 1230 менен 2009-ж.) киргизгени биз үчүн чоң сыймык болуп саналат. Сулайман-Тоо тарыхый-маданий комплекси кыргыз тарыхнаамасында кыйла же кеңири изилденген темаларга кирет, ошентсе да ыйык Сулайман-Тоонун тарыхый-маданий, илимий ж.б. маанилерин эске алып бул тоо тууралуу кыскача маалымат берүүнү туура көрдүк.

Сулайман-Тоодо жайгашкан табигый үңкүрлөр, ыйык жерлер: дөбөлөр, аскалар, таштар, ошондой эле ал жерде орун алган мечит, музей сыяктуу обьектилер, дүйнөнүн ар тарабынан зыярат кылууга ниет кылган адамдардын, туристтердин самап көргүсү келген эс алуучу жайлары болуп калды. Сулайман-Тоону Ферганадагы эң ири жана байыркы ыйык жерлердин бири. Бул ыйык тоонун жаралуу тарыхына кайрылсак, археолог адистердин пикиринде Сулайман-Тоону адамдар тарабынан өздөштүрүлүшүнүн башталышы археологиялык материалдар боюнча неолит дооруна таандык болгону менен маданий ландшафттын тарыхый өнүгүшү коло доорунан башталат. Эрте темир жана байыркы доорлордо бул тоонун чыгыш жана түштүк-чыгыш Фергананын негизги ыйык жеринин (культтук) борбору болуп кала бергендигин археологиялык материалдар тастыктап турат. Мисалы, үчүнчү чокудагы Рушан-Үңкүрүнөн 1940-50-жылдары табылган таш дооруна таандык курал эстеликтеринин табылгалары болжолдуу түрдө неолит дооруна таандык (Конопля, 1958) болуп эсептелет. Акыркы жылдарда (2000 жана 2004-жж.) жүргүзүлгөн геологиялык чалгындоо иштери Сулайман-Тоонун жаңы жерлерин аныктаган жок, ошентип бул аймакта таш доорунда байыркы адамдардын эпизоддук түрдө жашагандыгы жөнүндөгү мурунку изилдөөчүлөрдүн корутундусун тастыктады.

Тоодогу петроглифтер, сыйынуу жайлары, калктуу конуштар жана буга чейин түзүлгөн зыяратчылардын жолдору коло дооруна таандык. Ал эми Сулайман-Тоонун петроглифтери анын беш чокусунда тең, үнкүрлөрүндө, шыптарда (төбөсүндө) жана карст тоннелдеринде жазылып кездешет. Алардын так саны белгисиз, ар кайсы изилдөөчү ар кандай сандагы петроглифтер жөнүндө айтышат. Сүрөттөр негизинен бардык чокулардын түндүк-чыгыш, түштүк-чыгыш, түштүк жана түштүк-батыш капталдарында кездешет. Алар бийиктиктерди, жер шарынын бөлүктөрүн, табигый рельефти жана башка обьекттерди эске алуу менен зоналык тартипте жайгашкан ²⁷⁹.

Сулайман-Тоону ар кайсы мезгилдерде изилдеп, чоң салым кошкон окумуштуулардын бири атактуу чыгыш таануучу академик В.В. Бартольд болгон. Ал Сулайман-Тоонун аталышынын этимологиясын жана ал жердин исламдын ыйык жайы катары калыптануу себебин биринчилерден болуп аныктап негиздөөгө аракет кылган ²⁸⁰. Кыргызстандын археология илимин түптөгөн белгилүү окумуштуулардын бири А.Н.Бернштам өзүнүн эмгектеринде Сулайман-Тоону изилдөөгө да орун берген. Мисалы, ал Сулайман-Тоонун петроглифтерин алгачкылардан болуп изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Анын эмгектери биздин заманга чейинки 2-миң жылдыктын башындагы Чуст маданиятын андан ары тереңдетип изилдөөгө негиз (өбөлгө) болгон. Анткени, бул маданияттын негизги эстеликтеринин бири болгон Ош конушу Сулайман-Тоонун чыгыш этегинде жайгашкан. Ошондой эле, А.Н. Бернштам Сулайман-Тоонун чыгыш чокусунда жайгашкан мечиттин да талаа изилдөөсүн жүргүзүп, анын чиймесин, планын, өлчөөсүнүн жыйынтыгын китебинде жазып калтырган ²⁸¹. В.В. Бартольд менен А.Н. Бернштамдын идеяларын, илимий иштерин ийгиликтүү улантып көптөгөн илимий ачылыштарды жасап, тактап айтканда байыркы Ош конушу Чуст маданиятынын маанилүү эстелиги экендигин, Ош шаарынын жашы үч миң

²⁷⁹ Аманбаева Б.Э., Жолдошов Ч. Археологический комплекс Сулайман-Тоо/Мазары Ферганской долины. - Б., 2007. С.13 – 14.

²⁸⁰ Бартольд В.В. Фергана. - Соч. в 9-и т. - М., 1963. - Т. III. - С. 529.

²⁸¹ Бернштам А.Н. Архитектурные памятники Киргизии. - М., 1950. С. 119; Галицкий В. Я., Плоских В. М. Старинный Ош: Очерк истории. –Фрунзе: Илим, 1987. С.176.

жылга толгондугун, Кыргызстандын түштүгүндө байыркы жана орто кылымдардагы тарыхын мезгилдештирүүнү иштеп чыгып, ашель доорунан XI—XVI-кылымга чейинки он үч мезгилге бөлүп көрсөткөн белгилүү археолог-окумуштуу Ю.В. Заднепровскийдин да сиңирген эмгеги чоң.²⁸²

Эми изилдөөнүн нугун ыйык Сулайман-Тоодо жайгашкан үңкүрлөргө бурсак. Үңкүрлөрдүн эң белгилүүлөрүнүн бири Руша же «Бүркүттүү» деп аталган үңкүр. Анын ичиндеги эң бийик жери 8, туурасы 22 метрге чейин жетет. Миңдеген жылдар мурда адамдар жашаган бул үңкүрдөн археологиялык казууларда табылган айбанаттардын сөөктөрүнө караганда, мындан 5-6 миң жыл мурдагы жашаган жаныбарлардын элеси көз алдыга тартылат, алардын арасында жапайылыктан үй айбандарына айландырылган (доместификация) ахалтекин тукумундагы аттардын байыркы тукумдарынын сөөктөрү да учурайт. «Бүркүттүү» үңкүрү башка үңкүрлөрдөн бийиктиги, кеңдиги жагынан айырмалангандыктан астынан оюлуп казылып, ичинен зал салынып, 1987-жылы июль айында Ош тарых край-таануу музейинин үңкүрлөр комплексине айландырылган. Учурда музей улуттук макамын алып «Сулайман – тоо улуттук тарыхый – археологиялык музей комплекси» деп аталат. Анын жалпы аянты 2956 кв.м. Анда 33 миңден ашуун музей фондунун негизги экспонаттары топтолгон. Алар 6694 археологиялык, 3702 этнографиялык, 19852 документтер жана сүрөттөр, 1196 кол өнөрчүлүк буюмдары, живопись, скульптура, графикаларды жана башканы камтыйт.

Умай эне жана кыз үңкүрлөрүнө келгендер аялзатына тиешелүү болгон өзүлөрүнүн аруу тилектерин айтып, жараткандан анын ишке ашыруусун суранышат. Ал эми «Тамчы» үңкүрү жаңы барган адам үчүн абдан таң калыштуу, сүрдүү да, табышмактуу да сезилет. Ал жерге кирчү жол өтө кууш. Бир адам араң батчу тар жол менен анын төрүнө сойлоп барасың. Ала барган шамды жакканыңда, анын ичинен ачылып турган китеп сыяктуу ташты көрөсүң. Араб тилин билген аалымдар аны ыйык куран китебиндеги

²⁸² Заднепровский Ю.В. Ошское поселение: к истории Ферганы в эпоху поздней бронзы.-Б., 1997.С.172; Его же. Начальный этап: истории изучения древней Ферганы и города Ош//Изучение древнего и средневекового Кыргызстана.-Б., 1998.С.7 – 8.

«*Аятолл курси*» аятынан үзүндү бар экендигин чечмелеп беришкен. Дагы бир таң калыштуусу, сыртта күн чакыйып, мээ кайнаткан ысык болуп турса да бул жердеги температура +14, +15 градустан ашпайт. Жазында үңкүрдүн төбөсүнөн тамчы таамп турат. Жай мезгилинде анын боорун сыйпасаң, колуң нымдалышып чыгат.

Сулайман тоосу чыгыштан батышты карай беш бийиктиктен (чокулардан) турат. Алар: *Сулайман – тоо; Шор- Тоо; Рушан-Тоо; Ээр-Тоо*, жергиликтүү элдер *Келинчек* деп да аташат; *Кекилик – Учар*.

Сулайман тоонун жер кыртышы жумшак келип, суу жеңил эригендиктен көптөгөн үңкүрлөр пайда болгон. Сулайман–тоонун биринчи бийиктигинде эки үңкүр жайгашкан. Анын бирөөсү тоонун чыгыш тарабынан орун алган. Бул үңкүргө чыгып баруу атайын жабдыктарсыз жана аскага чыгуу боюнча тажырыйбасыз мүмкүн эмес, ошондуктан изилденген эмес. *Чака-тамаар* деп аталган экинчи үңкүр, ошол эле Сулайман-Тоонун түштүк тарабында жайгашкан. Бул үңкүрдүн бири-биринен 6-7 метр аралыкта эки эшиги бар, үңкүрдүн ичи тар болгондуктан, сойлоп гана жүрүүгө болот. Үңкүрдүн чыгышында өтө чоң эмес айванча жайгашкан, айванчаны төрөбөгөн аялдар колдору менен сылап дарыланышат деген түшүнүк бар.

Тоонун экинчи бийиктигинде *Чилтенхана үңкүрү* жайгашкан. Үңкүрдүн үч эшиги: түндүктөн, батыштан жана түштүктөн кошулган жеринде кеңири төргө барып такалат да, төрдөн туюкка барып такалуучу төртүнчү үңкүргө жол кетет. Бул үңкүрдү ыйык үңкүр дешет, ал жердеги таштарга тартылган сүрөттөр сакталып калган. Бул жерде байыркы замандарда адамдар жашагандыктан, таш дооруна таандык эмгек куралдары эки кыргыч жана бычак табылган. Ушул эле бийиктиктин түштүк-чыгыш бөлүгүндө узун туурасы 1,5 метр келген дагы бир үңкүр жайгашкан, бул үңкүргө үстүнөн гана түшүүгө болот. Негизги үңкүрдүн ичинде биздин убакта да зыяратчылар от жагып, от культуна байланыштуу ырым-

жырымдарды жасашат. Жергиликтүү элде бул үңкүрдөн өтүү түз эле Меккеге алып барат деген уламыш бар.

Сулайман-Тоосунун үчүнчү бийиктигинде элге кеңири белгилүү болгон *Рушан же бүркүттөр үңкүрү* жана *Эшен үңкүрү* орун алган. Рушан үңкүрүнөн да таш дооруна тиешелүү эмгек куралдары табылган. Үңкүрдүн боорлорунда күндүн, жаныбарлардын байыркы сүрөттөрү тартылган. Азыркы учурда бул жерде музей орун алган.

Эшен үңкүр – бул мусулмандар ыйык туткан жай. Уламыш боюнча, бул үңкүрдө Сулайман пайгамбардын ыйык өтүкчүсү жашаган дешет. Азыркы *Кекилик-Учар* бийиктигинде дагы бир үңкүр жайгашкан. Ал «*Кырк-кыз*» деп аталат. Үңкүрдүн кире беришинин бийиктиги 6 метрге жакын, тереңдиги 12 метр, туурасы 10 метр, үңкүрдүн таштуу боорлору, саймалап койгондой кооздугу менен айрымаланат. Легенда боюнча бул үңкүрдө ыйык перилер жашап, кээде адамдардын өтүнүчтөрүнө жооп берип, кээде өздөрү да көрүнүшөт дешет.

Сулайман-Тоонун эң байыркы эстеликтерине таш дооруна тиешелүү үңкүрлөрдөн тышкары, аска бетине тартылгын сүрөттөр – петроглифтер кирет. Петроглифтердин тематикалары ар түрдүү болуп, ошолордун байыркыларынан болуп «лабиринттер», ичинде татаал чиймелер түшүрүлгөн тегерек формадагы сүрөттөр бар. Спираль түрүндөгү лабиринт болсо коло дооруна таандык. Аска таштарга тартылган сүрөттөрдүн көбүрөөк кезиккен түрлөрү жылан жана күн. Жыландын образы менен байыртадан эле жерди түшүндүрүп келишкен. Сулайман-Тоонун петроглифтеринде байыркы дүйнодө кеңири таралган мифологиялык көз карашка тиешелүү «Өмүр дарагынын» сүрөттөрү да көп кездешет ²⁸³. Б.з.ч. 8-кылымдан тартып, орто кылымдарга чейинки көчмөн мезгил ар түрдүү жаныбарлардын сүрөттөрү менен кеңири чагылдырылат. Жаныбарлар темасы, өзүнүн мүнөзү жана

²⁸³ Галицкий В.Я., Плоских В.М. Старинный Ош. -Ф., 1987.С.132.

аткарылышы боюнча Саймалы-Таштын тематикасына окшош. Аска таштарга тартылган сүрөттөр Сулайман тоонун бардык тарабында кездешет. Бирок эртең мененки күндүн нуруна чагылышкан тоонун түштүк-чыгыш капталында көбүрөөк кездешет.

Сулайман-Тоодогу диний сыйынуучу жайлар жана аскага тартылган сүрөттөрүнүн мазмуну байыркы авторлор сүрөттөгөн байыркы перстердин диний жөрөлгөлөрү – от менен суудан турган асман храмдарын элестетет, алардын көрсөткөн кызматы (функционалдуулугу) боюнча коло доорундагы Ош конушуна таандык айрым обьектилерине дал келет. Сыягы, Чыгыш Фергананын эли, эң оболу Оштун жана Ош оазисинин калкы Чуст маданиятынан баштап, андан кийинки доорлордо перстердей эле күнгө, отко, сууга сыйынышканкандыгы Сулайман-Тоодогу үстөмдүк кылган диний, культтук эстеликтер тастыктайт. Муну культтук жайлар жана аскага тартылган сүрөттөрдүн символизми талашсыз далилдеп турат, алардын арасында курмандык чалынуучу чуңкурлар жана ташка чегилген чөйчөкчөлөр өзгөчө мааниге ээ. Бул диний ырым-жырымдардын зыяратчылар тарабынан тынымсыз аткарылышы Сулайман-Тоодо күндүн, оттун жана суунун храмдарынын комплексинин пайда болушуна алып келген.

Тоонун биздин заманга чейинки 1-миң жылдыктын ортосунда жана аягына чейин күнгө жана отко сыйынуучу жай болгондугун күндүн жана асмандын, ошондой эле оттун культу менен тыгыз байланышта болгон «асман» атынын сүрөтү дагы ынандыралык түрдө далилдейт. Сулайман-Тоонун коло доорундагы Ош конушунун тургундары отту өзгөчө кастарлашкан, муну ыйык от тынымсыз күйүп турушу үчүн казылган культ очоктору тастыктайт. Баса белгилей кетчү нерсе, мындай жер казан очоктору бийик жерде, атайын оюп жасалган террасаларда, эл «Рушан-Тоо» деп атаган бийик үчүнчү чокунун боорунда жайгашкан. «*Рушан*» сөзү иран тилинен «*жарык*» деп которулат. Бул аталыш чыккан күндүн нурлары биринчи кезекте «Сулайман-Тоонун» чокусуна түшкөндүктөн улам пайда болгон

окшойт. Бул жерлерди Аташ Адуран («Жарык оту») менен да байланыштырылышы ыктымал. Бул ири калктуу аймактарда орнотулган экинчи даражадагы ыйык отту байыркы Фергананын дыйкандары да Ак-Буура дарыясынын кудайы катары кастарлашкан. Анын Сулайман-Тоого жакындыгы тоодо Ак-Буура дарыясынын суусунун культуна байланыштуу диний ырым-жырымдардын аткарылышына, бул өз кезегинде суу-оттун бинардык (экилик, дуализм) культунын пайда болушуна шарт түзгөн²⁸⁴.

Петроглифтерге, аскадагы сүрөттөргө байланыштуу дагы бир жагдайды баса белгилей кетишибиз зарыл. Айталык, сүрөттөрдүн баарын эле байыркы доорлордогу адамдар тарткан эмес. Сүрөттөрдүн чоң катмары азыркы заманга (XX кылымга) таандык. Алар аскаларга чеберчилик менен тартылган: адамдар, архитектуралык имараттар, тоолор, нурлары бар күн, жаныбарлар. Мындай сүрөттөрдүн айырмалоочу өзгөчөлүгү жазуучунун датасы жана аты-жөнүн көрсөтүү болуп саналат. Ошол эле учурда патинация, оригиналдуулук жана стилдин өзгөчөлүгүнөн, антропогендик таасиринен улам Сулайман-Тоонун айрым образдарын кандайдыр бир конкреттүү тарыхый доорго байланыштыруу азырынча мүмкүн да эмес.

Сулайман-тоодо ыйык үңкүрлөрдөн сырткары зыяратчылар сыйынып жөрөлгөлөрдү жасай турган *уюк-чөйчөктөр* да кездешет. Мисалы, Сулайман-Тоосунун биринчи чыгыш чокусунун түндүгүндөгү жолдун боюнда З. Бабурдун үйүнө бараткан жолдо жайгашкан зыяратчылар сыйынуучу *уюк-чөйчөк таш* бар. Мындай чөйчөктө коло доорунда жашаган адамдар курмандыкка союлган айбандардын канын агызышкан. Бул жерде байыркы замандагы адамдардын асманга, күнгө, сууга, отко сыйынуунун издери сакталган. Мисалы, коло доорундагы Ош конушунун тургундары суунун кудайына арнап курмандык чалышып малдын канын атайын казылган чуңкурга агызышкан. Курмандыкка чалынуучу жаныбарлардын канын агызууга жасалган арыктардын жана башка тематикалык чиймелер, кан

²⁸⁴ Сабирова В. Вечно манящая к себе Сулейман гора. Из её брошюры «Природа в культурах этносов Кыргызстана: традиции и современность».-Б., 2012.

топтолуучу оюк-тешиктери муну далилдейт. Ушундай эле салттар орто кылымдардагы калктын арасында да сакталып калган. Ош музейинин жана ОшМУнун музейинин экспонаттарынын коллекцияларынын олуттуу көлөмүн курмандыкка чалынуучу буюмдардын жана баалуулуктардын көп сандаган табылгалары түзгөнүн атасак да жетиштүү болот деп ойлойбуз.

Сулайман-Тоодо үңкүрлөрдөн башка дагы ыйык деп саналган жерлер бар. Мисалы, Тахт-и Сулайман мечитинин (Бабурдун үйүнүн) артындагы «Бел ташка» бели, бөйрөгү ооруган адамдар жети (элибиз үчүн бул сандын да магиялык сыры бар эмеспи) жолу сыйгаланып түшүшөт. Ден-соолугу начар, жашы өтүп калган адамдар да үч же бир ирет сыйгаланууга тийиш. Бул жерде так сандагы сыйгаланууга абдан чоң маани берилет. Эзелтен эле андан шыпаа тапкандар көп болгон.

Ал эми «кол таиш» деп аталган жайга сыйынганы келгендер ага ооруган колун салып, ичинен купуя тилегин айтышат. Жакшылап назарын койгон, көңүлүн берген адамдын манжаларынын учу чымырап, бир кызык абалда калганын сезет. Ак эмгеги менен табылган акчасына чын дилден береке тилеп сыйынса, үйүнө киреше кирет деген ишеним бар.

«Бешик эне» деп аталган жайга балалуу болбой жүргөн келиндер, анын жакындары көп келишет. Андагы бешиктин терметкичин элестеткен көзөнөк ташты эки колу менен кармап, маңдайын ага тийгизип, тилегин ичинен айтат. Бул дүйнө өмүрдө көп жылдар наристе жытына зар болуп келген кыз-келиндер, аялдардын «Бешик энеге» келип сыйынгандан кийин тилеги кабыл болгон мисалдар көп.

Эми, Сулайман-Тоодогу үңкүрлөргө жана башка ыйык жерлерге арналган бөлүмүмбүздү аяктап жатып төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик. Жогоруда сөз болгон археологдордун табылгалары Сулайман тоосундагы байыркы Ош турак жайы жөнөкөй эле адам жашоочу-тиричилик комплекси эмес, үрп-адаттарды колдонуп, жөрөлгөлөрдү жасоо үчүн дагы диний мааниси болгон деп айтууга негиз берет. Окумуштуулардын божомол пикири боюнча Оштогу Сулайман-Тоонун үңкүрлөрү диний ырым-жырымдарды

өткөрүүчү жана дин кызматкерлери жашоочу турак жай дагы болуп келгендигин билдик²⁸⁵.

Сулайман-Тоонун үңкүрлөрү жана башка ыйык, касиеттүү жерде жайгашкан диний сыйынуу (культтук) жайлары замандаштарыбыздын ар түрдүү муктаждыктарын ушу кезге чейин канагаттандырып келишин баса белгилеп кетебиз. Мунун себептери белгилүү эле, биринчиден Сулайман-Тоонун жартылыш тартуулаган кайталангыс кооздугу, бул жерди уламыштарда айтылгандай ыйык китеп Библиядагы атактуу адам эле эмес жан-жаныбарлардын дагы тилин билген Давиддин уулу Соломон падыша, мусулмандарда болсо, Сулайман ибн Дауд пайгамбардын качандыр бир замандарда абдан жактырып назарын салып тоого келип эс алгандыгы менен ыйык болуп калган дешет. Ошол себептен Сулайман-Тоосуна чыгуу мусулмандардын ыйык шаары Меккеге зыярат кылуу менен барабар деп бекеринен айтылбаса керек. Биринчи кезекте көпчүлүк адамдарга рухий гүлазык катары кызмат өтөйт. Экинчиден, бул тоо жаратылыш, табигаттын адамдардын ар кандай дартына, оорусуна шыбаа, дабаа болуп айыктыра турган ыйык рухий күчтөн сырткары бай минералдарына ээ экендигин айтууга болот. Буга далил болуп ыйык жерлердин аталыштары эле айтып турбайбы: «тешик таш» (баш, жыныстык органдардын системасына дабаа), «чакки тамар» (көздү дарылоого жардам берет), «кол-таш» (колду), «бел-таш» (арканы), кыл-көприк (жанды күнөөлөрдөн арылтат), «Бабурдун үйү» (ар кандай оору, кеселди), «Сүйүү жаңырыгы» үңкүрлөрү (Махабат жаңырыгы, сүйүүдө жолунду ачат), «Рушан үңкүр» (бүркүт үңкүрү), Кекилик-Учар (кекиликтердин учуусу), «Каттама-Тоо» (катмар тоо) жана башкалар дал ушул тоонун ыйык касиеттери менен тыгыз байланышкан.

Сулайман-Тоонун адамдарды ар кандай оорулардан арачалап, айыктырууга өбөлгө болгону, ал жерде өсүп турган дарактардын бутактарында көп сандаган зыяратчылардын кийимдеринен айрылып

²⁸⁵ Захарова А.Е. Историко-архитектурное наследие города Ош (конец XIX начало XX вв.). -Ош: Изд-во АН Кыргызстана, 1997.С.11.

алынган көптөгөн түстүү материалдардын айрыктарынын тилкеси (ленталары) илинип жана азыркы зыяратчылар дагы байлап жатышкандыгын мисал келтирүүгө болот. Ишеним боюнча, Сулаймандын руху бул кездеменин тилкеси үзүлүп, айрылып алынган кийим менен оролгон же капталган денеден ооруну тартып алып кесел адамды сакайтат. Адамдар жакшы нерселерге гана ишенишет жана кичинекей чүпүрөктүн бир бөлүгү бул жакшылыкка болгон (позитивдүү) үмүттү ишке ашыруучудай сезишет. Балким, бул жөн гана *плацебо эффектиси*, башкача айтканда, адамдар тоонун ыйык рухтары же анын айрым жерлери аларга жардам берип жатат деген ой менен өздөрүн шыктандырышат, ошонун эсебинен сакайып кетишет.

Пикирибизде, Сулайман тоосу мурда, дүйнөлүк диндер пайда болгонго чейинки байыркы убактарда адамдарды өзүнө кандай тартып алса, азыр дагы зыяратчыларды, конокторду жана туристтерди өзүнө тартып турганы бул нагыз, кашкайган чындык болуп эсептелет. Албетте, ислам дини кабыл алынгандан кийин бул жерде аткарылган илгерки каада-салттар, ырым-жырымдардын көпчүлүгү сакталбай жана аткарылбай калды. Сулайман-Тоодогу ар кандай типтеги мусулмандардын диний курулуштарынын пайда болушу жана алардын көбөйүшү кайсы бир деңгээлде эски элдик салттарга, диний ишенимдерге каршы күрөш менен байланыштуу болушу да мыйзам ченемдүү көрүнүш деп эсептейбиз.

Сулайман-Тоонун азыркы абалы, келечеги жөнүндө сөз болгондо өлкөбүздүн коомчулугун, айрыкча окумуштууларды санаага батырып, кабатыр кылган жагдайлар бар. Өткөөл мезгилдин баш аламандыгынан улам Сулайман-Тоонун тегерегинде ар кандай максаттагы, багыттагы курулуштар курулуп, тоо комплексинин макамы такталбай, комплекстин кимдин карамагына өтүп, кайсы орган көз салаары билинбей, жергиликтүү бийлик менен борбордук бийлик органдарынын ортосундагы талашка түшкөнү жалпыга маалым. Убагында журналисттер Кыргызстандагы элибиздин тарыхый мурасынын дүйнөгө таанымал эстелиги минтип отурса

ЮНЕСКОнун тизмесинен чийилип чыгышы толук ыктымал деген кооптонусун билдиришип маселе көтөрүштү эле²⁸⁶.

Азыр деле баары жайында деп айтуудан алыспыз. Комплексте көп маселе жаралып, нечендеген жылдар бою чечилбей келгендигинен улам жакында жетекчилик алмашты. Бирок, муну менен эле көптөгөн жылдар чечилбей, топтолгон көйгөйлөр жойулат деген ишенимибиз жок. Биздин илимий изилдөөбүз ыйык Сулайман-Тоо комплексинин өлкөбүздөгү орду, кадыры, баасы, ролу сыяктуу агартуучулук жаатындагы, багытындагы маселелерди жалпы коомчулук билсе, бааласа жана жүргүзүлүп жаткан иш-аракеттерге аз да болсо салымын кошо алса алдыбызга койгон максатыбызга жеттик деп ойлойбуз.

Кыргызстандын кайсы аймагында болбосун ыйык жерлер, мазарлар жана алардын көптөгөн түрлөрү арбын кездешет. Мисалы, Жалал-Абад облусунун Сузак районунун Кара-Алма айылында Эмчек-Үңкүр ыйык жери бар. Ыйык жердин түрү - *үңкүр*. Бул ыйык жер Сузак районуна караштуу Кара-Алма айылынан бир жарым сааттык аралыкта, түндүктө жайгашкан. Машина жарым жолго чейин барат. Андан ары жарым саат жөө жүрүү керек. Бул жерди атайын коруп, караган кароолчусу жок. Кара-Алма айылынын тургуну: «Айтып отурса бул үңкүрдүн керемети бир башкача. Үңкүрдүн бийиктиги адамдын боюндай бар, анан төр жагы бара-бара кууш тартып, адам сойлоп гана жеткидей болуп отуруп түгөнөт. Үңкүрдүн ичинде бөлмөлөрдү элестеткен үңкүрчөлөр бар. Ошол ар бир үңкүрчөдө ар башка жаныбардын эмчегин элестеткен таштар бар. Үңкүрдүн төбөсүндө малдын эмчеги сыяктуу таштар бар. Бул таштардын бирөөсү уйдун эмчегин, экинчиси болсо койдун эмчегин элестетип турат. Ошол таштардан суу тамчылап агып турат. Ал жакка зыярат кылып баргандар ошол тамчылап

²⁸⁶ Култаева А. Сулейман-гору могут вычеркнуть из списка ЮНЕСКО/Азаттык. 2012.5 июня.

аккан сууга идишти тосуп, топтоп алып ичишет. Аны ичкен адамдын ооруган жери сакайып кетет деген ишенич бар»²⁸⁷.

Базар-Коргон районунун Правда айылында *Рахман-Ата мазары* бар. Кароолчусу жок, ыйык жердин түрү - *үңкүр*. Үңкүрдөн тышкары булак да бар, ал жердин суусун ичип, бети-колун жуушат. Зыярат жасаган айылдын тургунунун эскерүүсү: «Мен ал жерден курмандык чалып, шам жактым. Анан караңгыда ошол жерден жалдуу жылан чыкты. Жакшылыккабы, билбейм. Менин жүрөгүм ооруп, көрүнбөгөн жерим калган эмес. Ошондон бери кудайга шүгүр, жакшымын»²⁸⁸.

Рахман –Ата мазарына ооруп калган учурда келишет. Ал жерде жети токоч жасап, куран окуп бата кылышат. Булактан суу ичишип беттерин жууп зыярат кылышат.²⁸⁹

Алыскы Баткен облусу дагы зыяратчылар көп каттаган мазардын кеңири таркаган түрү – үңкүрлөргө бай аймактын катарына кирет. Мисалы, Баткен облусунун Лейлек районунун Баул айылында *Бабурдун мазары* бар. Бул ыйык жердин түрү – *үңкүр* болуп эсептелет. Бабурдун үңкүрү Баул айылынан 12 км жогору жакта орун алган. Ал жерге барып, элдер сыйынып, зыярат кылышат. Бабурдун үңкүрү деп шам жагып, курмандык чалышат. Өздөрү казан асып, тамак-аш даярдашат. Кээ бирлери жети токоч алып келишет. Бул жерге жергиликтүү калктан сырткары да келип зыярат кылып кетишет.²⁹⁰ Жергиликтүү тургундардын айтканына караганда бул ыйык жердин жаралышы жана аталышы атактуу *Захиреддин Бабур* менен байланышкан. Бабур Козу-Багылан дарыясынан өтүп, бул үңкүргө жанындагы жан-жөкөрлөрү менен келип, Индия тарапка кеткен кар баскан катаал, жолу татаал ашуулар ачылгычакты жашап кеткен экен²⁹¹.

²⁸⁷ Казыбеков Эгемберди, 51 жашта, Кара-Алма айылы/Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы.-Б.: «Айгине» маданий-изилдөө борбору, 2010.-21 б.

²⁸⁸ Абдыжапарова Нуркыз, Правда айылынын тургуну/Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы.-Б.: «Айгине» маданий-изилдөө борбору, 2010.-29 б.

²⁸⁹ Алымкулова Тиллахан 57жашта, Базар коргон району, мундуз уруусу

²⁹⁰ Эргешова Бухава Нурмаматовна 67 жашта, Кадам-Жай району, ичкилик уруусу

²⁹¹ Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими.-Б., 2012. 22 б.

Ошол эле Лейлек районунун Сумбула айылына жакын жерде чоң сайдын боюнда ыйык жер *Гар мазар-үңкүрү* жайгашкан. Бул үңкүр эки бөлмөдөн турат. Ички бөлмөсүнүн дубалында колдун, бешиктин ж.б. сүрөттөрү бар. Мурда бул жерге көп адамдар сыйынууга келишчү. Бул жерге пайгамбар жашырынган деген ишеним бар²⁹². Ак-Суу айылынын күн чыгыш тарабындагы жолдун боюнда үңкүр түрүндөгү *Келин-Басты мазары* бар. Эл оозундагы уламышка ылайык, бул мазардын пайда болушу кайгылуу окуя менен байланышкан экен. Илгери бир өткөн заманда, тагыраак айтканда, мындан 250-300 жыл мурда кемпирлер, кыздар алыстан ат арытып, жол карытып келе жатышкан экен. Жаздын күнү аба ырайы бат өзгөрөт эмеспи. Азыр эле ачык турган асман, заматта түнөрүп, көктү кара булут каптап айлана-чөйрө караңгылыкка кептелет. Жамгыр мөндүр аралаш жаап, кара көшөр көздү ачырбай, кыр-адырдан кыян-сел жүрөт. Кемпир-келин-кыздарды көчүрүшкөндөр калдайган кемердин төбөсүндөгү жараканы көрбөстөн, шашылып ошол кемердин ичине жабылып кире качышат. Кырсык каш-кабактын ортосундай дегендей, баягылардын үстүнө жамгырга жибиген чоң жарака «күп» этип кулап түшүптүр. Ошентип калдайган кара таш аралаш топурактын астында түбөлүк калып кеткен аялзаттын өкүлдөрүн эл-журт эсинен өчүрбөй «Келин-Басты» деген атка кондурушкан экен²⁹³. Бул мазарды изилдеп барганыбызда айылдын жашоочусу бул үңкүр мазарга зыяратчылар көп келээрин, өзгөчө баласыз, турмушта жолу болбогон, оорукчан аялдар басымдуулук кылаарын айтып берди. Даярдап, үйүндө жыт чыгарып бышырып келген боорсок, нандарын ж.б. даамдарын, айрымдары курмандыкка майда жандыктарын ала келишип кан чыгарышып арбактарга атап, кудайга кайрылышып куран окушуп, каалоо-тилектерин айтып кетишет²⁹⁴.

Падыша-Ата мазары бул ыйык жер тууралуу билбеген кыргыз жок болсо керек. Уникалдуу жаратылышы, табышмактуу сырлары кыптыгын

²⁹² Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими.-Б., 2012. 25 б.

²⁹³ Тайир Аширбай/Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими.-Б., 2012. 29 б.

²⁹⁴ Информатор Жумаева Анар 62 жашта Ноокат району, Бел өрүк айылы, бөрү уруусу

элдерди таё калтырат. «Байлык же бийлик сурасаң – Падыша-Атага бар» делет эл оозунда. Бул мазар райондун борбору Кербенден 12-13 киломерт аралыкта, түндүк тарабындагы Чаткал кырка тоосун көздөй кеткен сайда орун алган. Хакас тилинде бул сөз «Бачат» деп аталган суунун аты бар. Ал кыргыз тилиндеги «башат» деген сөздү билдирет. Демек, «башат», «бачат», «пачат» сөздөрүнөн Пача-Ата келип чыгышы илимий чындыкка жакын. Изилдөөчүлөрдүн үчүнчү тобу бул сөздүн тамыры «баш» деген сөз менен башталышкан дешет. Алардын айткандары боюнча, адегенде жер аты «Баш-Ата» деген сөзгө байланыштуу айтылып, кийин ал «Башат-Ата», «Падыша-Ата» формасына өтүшү мүмкүн. Түрколог К.Конкобаевдин жазганы боюнча, Пача-Ата – дарактардын, токойлордун ээси. Ал эми жергиликтүү элдин айтуусуна караганда Аксы-Атага байланышкан уламышта Пача-Ата Бозбу-Атанын тогуз уулунун бири. Аксылыктар бул мазар тууралуу сөз болгондо «Бала сурасаң – Баба-Атага бар», - деп айтышат. Уламыш боюнча ал да Бозбу-Атанын тогуз уулунун бири. Баба-Ата мазары райондун борбору Кербендин түндүгүндө, Авлетим айыл округуна караштуу Итагардан Пача-Атага кирип кеткен сайынын төрүндө жайгашкан. Машина менен райондун борборунан бир жарым сааттык жол.

Сафет-Буландык кожотегинден чыккан шайыктын айтуусу боюнча: «Баба-Ата араб болгон, ал пайгамбарыбыздын динин тараткан сахабаларынын бири. Сафед-Буландагы кыргындан аман калып, акыркы Баба-Атага келип жашаган. Бүгүнкү күндө күмбөзү кайрадан жаңыланып тургузулду. Бирок, кээ бир маалыматтарга таянсак, «Баба» «Ата» деген сөздөр байыртадан эле кыргыз-түрк тилине таандык экенин эч кимди шектендирбейт. Ал эч кандай араб болушу мүмкүн эмес, ал эми кыргыздан аман калган араб жоокери дал ушул Баба-Атага келип жашаган болушу мүмкүн экени башка кеп.Бирок ал жоокердин ысымы ким экендиги белгисиз.²⁹⁵

²⁹⁵ Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных кыргызов. Ф.,1962

Сафид-Булан комплексинин пайда болушу жөнүндө төмөндөгүдөй болумуш бар. Халиф Мухаммед Алинин буйругу менен Самаркандтан 20 миң аскери менен Алинин жээни Мухаммед ибн Джарирдин башчылыгында Ферганага армия жөнөтүлөт. Арабдар Аксы чөлкөмүнө чейин келишип, бирок аларга Касан шаарынын башчысы Ихсит менен Бозбу-Ата Унгар тоолорунун ортосунда жайгашкан Кербен шаарынын башчысы (азыркы Кербен шаары) Кербен баш каттуу каршылык көрсөтүшкөн. Ал мезгилде Аксы районунун азыркы борбору Кербен шаарынын Түштүк жагындагы Унгар тоосунун этегинде сепили болгон. Кербен баш аттуу (мук уруусу) адам бул жерди башкарып турган.» Арабдар менен убактылуу тынчтык келишимине келүү максатында ислам динин кабыл алдым» -деп Кербен баш өз кызы Буубайданы Ибн Джарерге берген дешет. Бирок, чындыгында бул анын амалкөйлүгү болуп, ал ислам динин дилинде эмес, тилинде гана кабыл алган болгон.

Ошентип, бир топ убакыттан кийин исламдын жол-жоболорун үйрөнүп билген соң, Кербен баш Ихшид менен аскер даярдап «арабдарга жума күнү намаз окуп жатканда чабуул жасоо керек» деген бүтүмгө келишит. Күткөн убакыт келип Кербен баш менен Ихшит жума күнү арабдарга жоортуул жасашат. Жума күнү мусулман жоокерлер курал-жарактарсыз мечитке жума намазга келишип, жума намазын окуй башташат. Аларды аңдып турган Кербен баш аскери менен мечиттин ичинде намаз окуп жаткандарга чабуул жасап натыйжада 2772 арабдар жана мусулмандардын баштары алынган. (Бирөө рүктө, дагы кимдир саждада, дагы бирөөсү отурган абалда жан беришет). Алардын ичинде сахабалар (пайгамбарыбыз Салаллоху алейхи васалламди көргөндөр) да болгон. Бул каргашалуу окуя болгон мечит «**Кыргын мечит**» деп аталып калган. Жалпысынан, бул жерде эки тараптан тең (келген арабдар, жергиликтүүлөр) миңдеген адамдар курман болушкан. Мухаммад Джарирдин башчылыгында тирүү калган арабдар кайра Арабстанга кетүүгө аргасыз болушат. Кербен баш менен Ихшит жеңишти майрамдап баштарды, кесилген денелерди көмдүрбөөгө буйрук беришет.

Бирок Бүбайданын Касан шаарында калып калган Кара Тору кызматкери Бубилон буйруктан коркпой кесилген 2772 баштарды бирден жууп бардыгын бир жерге чогултуп көмгөн. Ал жер «**Калла хана**» деп аталып калган. Ал эми денелер андан 300 метр аралыктагы алыстыкта жерге жашырылган. Ал жер «**шеиттер кабыры**» деп аталып калат. Өлгөндөрдүн башын көмүп сооп кылгандыгына байланыштуу кара тобу кыз Бүбилон агарып кеткен делет. (Сафид- ак деп которулат) Кийинчерээк Булан кыздын сөөгү «Калла кананын» жанына коюлуп, бул жер «**Сафид-Булан күмбөзү**» деп аталып калган. Мухаммед Джарир Мединада дүйнөдөн өтүп, аялы – Кербен баштын кызы Бүбайда Шах Фазил аттуу уул көрөт. Шах Фазил эрезеге жетип, 40 жыл өткөндөн кийин курман болгон. Араб жоокерлеринин кунун алыш үчүн жүрүш уюштуруп, Фергананы кайрадан караткан. Касан шаарында туруп, 16 жыл бул жерди башкарыптыр. Кийин ушул жерде каза болуп, сөөгү Калла хананын жанына коюлуп, ага тарыхта «Шах Фазыл » деп аталып калган чоң мавзолей курулган. Акырындап бул мазар Фергана өрөөнүндөгү чоң касиеттүү жерлердин бирине айланып тегерегине үйлөр курулуп, кыштакка айланып, кийин бул жер жалпысынан Сафид-Булан айылы деп аталып калган экен.²⁹⁶

Эми ыйык жерлердин кеңири белгилүүсү болгон Ош облусунун Араван районунун борборунда жайгашкан – *Дул-Дул-Ат тоосундагы ыйык мазарга* токтолуп, тарыхта, илимде, эл арасында кеңири белгилүү болгон Дулдул-Ат тоосу, аскага чегилген аргымактардын сүрөтү тууралуу азыноолак маалымат бере кетсек.

Тоонун тарыхына кайрылсак, биздин заманга чейинки V к. «Айрымач-Таш» тоо кыркаларынын этегинде түрк элдеринин «Аргу» уруусу жашаган. Алар ат багуу менен алектенишкен. Бул уруу баккан аттар башка урууларды, элдерди абдан кызыктырып келген. Биздин эрага чейинки II-I-кк. Араванга жакын борбор калаасы Эрши болгон Даван мамлекеттине Кытай империясынын Хан династиясынын башкаруучулары согуш ачат. Алардын

«Аксы турмушу» газетасы № 3. Кербен шаары. 2010²⁹⁶

максаты Даван өлкөсүн аралап, Араван аркылуу өтүүчү Улуу Жибек жолуна өзүнүн бийлигин орнотуу болгон. Эки жылга созулган бул салгылашууда эки тарап тең жоготууга учурап, Даван мамлекеттин жеңе албасына көзү жетип аргуулар баккан аттардан сурашат. Аттарды кытайлар *аргумаа* деп аташкан. *Аргу* – атты баккандар, *маа*- кытай тилинен котрулганда – ат дегенди түшүндүрөт. Айырмач – Таш азыркы Аравандагы Кекилик-Учар тоосунун түштүк жагы болсо керек деген божомолдоолор бар. Андан кийинки доорлордо VII-к. Араб халифат мамлекети кол салган учурда *аргумаа-аргымак* болуп өзгөрүлүп калат. Арабдар атты «бурак» (*учар*), же «дул-дул» деп атап калышкан. Ошентип, *аргымак* аттары, же *тулпар*, *учаар аттар* деген мааниде «Дул-Дул-Ат» деп аталып калган ²⁹⁷.

Археологиялык, тарыхый маалыматтарга таянсак Дул-Дул-Ат аска-ташындыгы тарыхый сүрөттөр биздин эрага чейинки I-миң жылдыктын аягы – б.з. I-миң жылдыктын башына таандык археологиялык эстелик болуп эсептелет. Ал жерде 4 жылкынын сүрөтү, келбети Даван аргымактарынын турпатына окшоштурулат. Жылкылардан башка аскага аркардын, тоо эчкилердин жана адамдардын дагы сүрөттөрү тартылган. Асканын жанынан чоподон жасалган байыркы идиштердин сыныктары жана күмбөздүн урандылары табылган ²⁹⁸. Араван тоосунун аскасындагы аттын сүрөтүн белгилүү археолог-окумуштуу А.Н. Бернштам даван аргымагына окшоштурган ²⁹⁹. Тактык үчүн белгилеп коюшубуз абзел, даван аргымактарына окшош аттардын сүрөттөрү Абшыр-Сай, Сүрөт-Таш, Ноокаттын аскаларында да кездешет ³⁰⁰.

Айрым маалыматтар боюнча бул жерге кытайлар аттарын алып келип сатышып, же алмашт ырып кетип турушкан. Азыркы турган көрүстөндүн орду чоң ат базары, мечит болгон дешет. Ал эми, тоо боорундагы ат менен тайдын элеси табигаттын тартуусубу же адамдар тарабынан тартылганбы эч

²⁹⁷ Абытова Б., Мамажанов Г Чил-Устун, Дул-Дул-ат – Аравандын ыйык тоолору (Изилдөөлөр, уламыштар, божомолдор).-Ош., 2002. 5 – 8 бб.

²⁹⁸ Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. Жооптуу редактору А.А. Асанканов.-Б., 2003. 116 б.

²⁹⁹ Ошская область. Энциклопедия.-Ф., 1987. С.190.

³⁰⁰ Там же. С.46.

ким далилдей алган эмес. Чындыгында эле ат менен тайдын элесеси ташка чегилген сыяктуу өзгөчө түс менен көзгө урунат. 1960-70-жылдардын аралыгында аны жоготууга бир нече ирет аракет кылып көрүшкөн. Бүгүн оюп салышса, эртеси кайра пайда болуп кала бергендигин азыркы мезгилге чейин аңыз кеп кылышат ³⁰¹.

Дул-Дул-Ат ыйык жер комплекси – күмбөз, чилдекана жана булактан турат. Комплекстин кире беришинде дарбазалуу арка бар. Ага кирип, бетондолгон жол менен алдыга барганда, сол тарабында мечит жана чакан көрүстөн, оң тарабында бак-дарактар, гүлдөр, күмбөз көрүнөт. Бул жерде чакан сөрү (беседка керебет) да бар. Булактын маңдайында, жолдун боюнда белгисиз бирөөнүн мүрзөсү турат. Кароолчу бул мүрзө кимдики экенин билбей турганын айтып, аны ачпаш керек дейт. Мүмкүн, бул жерде кимдин сөөгү коюлганын мурдагы тургундар билишкендир, бирок Совет доорунда ыйык жерлерге сыйынууга тыюу салынгандыктан, бул жерде көмүлгөн адамдын аты унутулуп калган. Аз убакыт мурун, постсоветтик доордо мүрзө кирпичтен жасалган күмбөз менен жабылган ³⁰².

Комплекске келген зыяратчылар күмбөздүн оң жагындагы, чоң ташты көрүшкөндөн кийин, андан аскага чыгып көтөрүлүүчү билинер-билинбес чыйыр жол аркылуу аскадагы тар жаракадан өтүп чилдеканага чыгышат. Бул жерде аткарылган ырым-жырымдар, жөрөлгөлөрдүн издери бар: мом шамдары жана ритуалдык жасалма шамдар, арасында толугу менен күйүп кеткени, жарымы күйгөн жана дагы адамдын колу деле тийе электери дагы бар. Азыраак көлөмдө өсүмдүк майы жана ширеңкени көрүүгө болот. Зыяратчылар чилдеканага кирип, кебезди майга чылап, от жагып, дуба кылышат, тилек тилешет – зыяратты мына ушундай жөрөлгө менен жасашат. Айрым бир зыяратчылар акча таштап кетишет. Ырым-жырымдарды жана

³⁰¹ Абытова Б., Мамажанов Г Чил-Устун, Дул-Дул-ат – Аравандын ыйык тоолору (Изилдөөлөр, уламыштар, божомолдор).-Ош., 2002. 7– 8 бб.

³⁰² Святые места Юга Кыргызстана: Природа, Манас, Ислам.-Б., 2013.С.34 – 35.

курмандык чалынуучу жай жана тамак бышыруучу очок жасалган. Зыяратчылар келип, эң эле жок дегенде жети нан бышырышат³⁰³.

Араван тоосуна изилдөө максатында барганыбызда, ал ыйык жердин жана ошол жердеги мечиттин кароолчусу Араван районундагы Чарбак айылынын тургуну 84 жаштагы Турсунов Абдилазиз аксакал менен кезигишип баарлаштык (тиркемени караңыз). Ал кишинин айтуусу боюнча бул жер ыйык жер, мазарга башка аймак, дубандардан жана чет өлкөлөрдөн да адамдар келишип зыярат кылып кетишет. Мурда аскадан дайыма сызылып булак агып турчу экен, кийин эмнегедир суу чыкпай калыптыр. Биз дагы барганыбызда суу аккан булакты көрө албадык. Биз Абдилазиз аксакалга суроо менен кайрылдык, арабдардын жардамы менен жаңы мечит салыныптыр, ал эми жанында болсо мазар турат, көп эл келип зыярат кылган такыба мусулмандар буга кандай карашат, алардын пикирлери кандай десек, ал айтат бул тууралуу келгендердин эч кимисинен жаман сөз уккан жокмун, жакшы эле кабыл алышат³⁰⁴.

Ыйык жерлерди изилдөө үчүн Жалал-Абад облусунун Ноокен районунун Ноокен айылында жайгашкан *Төө-Таш* (тиркемени караңыз 16,17,18) деп аталган мазарга бардык. Ал айылдын тургуну менен маектештик. Балтабаев Таирбек аксакал төмөнкүлөрдү айтып берди: «Таш төөнүн башына окшош болгон үчүн Төө- Таш деп аталып калган. Бул таш менин багымда орун алган, чындыгында, таштын кандайдыр бир касиетке ээ экендигин айта алам (тиркемени караңыз 19). Ага жергиликтүү элдер келип шам жагып, тилек кылышат. Шамдын көөсүнөн алып бетине сүйкөшөт. *Төө-Таш* негизинен, сөөлдөргө жок кылууга жардам берет, эгер ташты сөөлгө тийгизсең жок болот. Сөөлдөн башка тери оорууларынан да айыгууга жардам берет. Бул жердин тарыхына кайрылсак, байыркы бир мезгилдерде сахабалар өтүп баратып, төөлөрү менен түнөп кетишкен экен. Ошондон бери Төө Таш деп аталып калыптыр. Бул жерге жети токоч жасап келишип зыярат

³⁰³ Ошол эле эмгек.

³⁰⁴ Турсунов Абдилазиз, Араван району, Чарбак айылы, 82 жашта

кылышат. Башка аймактардан дагы элдер келип зыярат кылып кетишет»³⁰⁵. Дагы бир айылдын тургунун кепке тартканыбызда: «Төө Таш менин багымдын баш жагында орун алып, анын качан коюлгандыгын эч ким билбейт. Ал сөөлдөн башка тери ооруларга да дабаа болуп эсептелет»-деди (тиркемени караңыз 20)³⁰⁶.

Ыйык жерлерди айырмалап бөлгөндө (классификациялоодо) улуттук баатыр Манас бабабызга байланышкан мазарлардын Кыргызстандын бардык аймактарында кездешерин байкап билдик. Ошондой ыйык жердин бири Жалал-Абад облусунун Казарман айылындагы *Жылаңач-Бугу* мазары болуп саналат. Бул ыйык жер Казарман айылынын түндүк тарабында, Молдо-Тоо кыркасынын эң бийик чокусунда жайгашкан. Айылдан тоо этегине чейин болжол менен 80 чакырым, ал эми тоонун бийиктиги 5000 метр. Кароолчусу жок.

Ыйык жердин түрү – *тоо*. Ыйык жер жайгашкан тоо эки катмардан турат: субтропикалык таштак адыр жана ал улам бийиктеп, чокуга 500 метр калганда кесек шагыл таштуу аскага айланат. Чоку, мазар жайгашкан түздөп келип, аянты болжол менен алганда, 0.15 гектарды түзөт. Ал зыяратчылар тарабынан таштардан тургузулган кичинекей дөбөчөлөр бар жана ошондой эле ар кандай жөрөлгөлүк (ритуалдык) белгилер: чүпүрөк байланган темир жана жыгач таякчалар бар. «Макмал» алтын кени тарабынан тургузулган «Манас-1000» деп жазылган белгини көрүүгө болот. Чоку негизинен, таштак келип, кээ бир жерлеринде боз топурактуу ылайлар бар. Булар камыр топурак деп аталып, элдер сөөк коюлган жерлер деп билишет. Зыяратчылар камыр топурактан ооз тийишип, ырым-жырымдарды аткарышат. Жашыл чөптүү адырлар бүтүп, таштуу аска башталганда, төштө майдараак таштуу чуңкурду көрүүгө болот. Ошол чуңкурда айкөл Манастын сөөгү коюлган дешет. Чуңкурдун үстүнө чыгып турганда, шылдырап аккан суунун үнү угулат. Жергиликтүү тургундардын айтышы боюнча: «Тиягында ойдо

³⁰⁵ Балтабаев Таирбек, 66 жашта, Ноокен району, Ноокен айылы багыш уруусу

³⁰⁶ Токтогулов Өсөрбек, 67 жашта, Ноокен району, Ноокен айылы, Төөлөс уруусу

карагай бар, ошол карагайда бугу көп болгон экен. Илгерки кишилер айтып калчу, тоонун жылаңач жагынан бугу чыгып кеткен дешет. Же бугу касиет менен ошерге жайылып калган»³⁰⁷.

Абшыр–Сай - Ноокат районундагы бирден-бир болгон табыгый кооз, ыйык жер. Райондун борбору Эски Ноокаттан 25-26 км. Аралыкта. Абшыр-Сай суусу Кичи-Алай кырка тоосунун түндүк капталынан агып түшүп, адырларга өтөөдө аки таш тектеринен түзүлгөн аскаларды кесип агып тар жана терең капчыгайды пайда кылат. Капчыгайдын таманын кеңдиги 20 метрдей, узундугу 2 км. Салыштырма бийиктиги 600-800 метр, бийиктиги 1800-1900 м. Өрөөндүн таманынан 30-35 метр бийиктикте, капчыгайдын оң капталындагы диаметри 2 метр келдген үңкүрдө булак атырылып чыгып (чыгымы 0,3 сек. Га жакын), эки баскычтуу шаркыратманы пайда кылат. Биринчи баскычтын бийиктиги 15 метрден ашык. Экинчиси 11-12 метр. Абшыр-Сай өрөөнүндөгү сууга салыштырганда шаркыратманын суусу тунук, муздак кальций, магнийге бай. Суу жер астындагы бир четиндеги жарака менен жол бою бир кеалыпта сыртка чыгат. Абшыр –Сай шаркыратмасынын айланасы өзгөчө кооз келип, суу жээктей бадалдар өсөт, алардын арасында тал-теректер, мөмө-дарактары кошумча тигилген. Атайын эс алуу үйү, лагерлер бар. Шаркыратманы даана көрүш үчүн капчыгайдын эки капталынан тепкичтер жана тектирчелер курулган. Абшыр-сай Кичи -Алай кырка тоосунун аска таштуу түндүк боорунан агып түшкөн Абшыр -Сай дарыясы менен кесилишкен капчыгай. Туурасы 20 метр узундугу 2 км. Бийиктиги 500-800 м. канбон акиташтуу боор аркылуу өтөт. Капчыгайдын эң төмөн жери деңиз деңгээлинен 1500-2000 метрге чейинки бийиктикке жайгашкан. Орточо температура январь айында -2* С га жетип, июль айында 15* Сга чейин жетет. Капчыгайдын төмөнкү бөлүгү эфемердик өсүмдүктөр, ортоңку бөлүгү арчалар жана сейрек кездешүүчү аска өсүмдүктөр менен ээленген. Бул жерде кур бака, агама кескелдириги, жөнөкөй кескелдириги,

³⁰⁷ Султанкулов Токтомажин/Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы.-Б.: «Айгине» маданий-изилдөө борбору, 2010.-18 б.

суу жылан, кекилик, чил, күйкө, күкүк, үкү, чабалекей, сагызган, кара карга, карышкыр, түлкү, каман, элик бар. Каньондун башталышынан 3км жогору Абшыр-Ата шаркыратмасы, андан ары алыс эмес жерде Котур-Булак булагы жайгашкан. Капчыгайдын сол жагында үңкүр бар. Шаркыратмадан 10 км жогору. Абшыр көлмөсүн көрүүгө болот жана археологдорду кызыктырган белгилүү байыркы көрүстөндөр кездешет.³⁰⁸

Баткен облусунун Баткен районунун борбору Баткен шаарынан түндүк тарапта 3,5 км аралыкта, «Сан-Сарай» тарыхый-этнографиялык музей коругунун аймагында *Акташ-Ата мазары* жайгашкан. Ал жерди музей өз иликтөөсүнө жана коргоосуна алган. Акташ-Ата мазарын жергиликтүү эл «Алла назар кылган ыйык жер, бул жерге келген адамдар жаман кыялдардан алыс болуп, айланасын булгабай, жаман сөздөрдү сүйлөбөшү керек, ээси бар. Адамдар таза болуп, даарат алып, бул жерде куран окуп, дуба кылып суранса, Алла анын тилектерин берет» деп, бул жерди өтө ыйык тутуп келишет.

«Акташ-Ата» мазарында кандайдыр бир таасир кылуучу күч бар деп, бул жерге көбүн эсе адамдар бала сурап, иштери жүрбөй калганда, же кайсы бир улуу иштерди баштоо алдында келип, кан чыгарып, куран окутуп, дуба кылып кетишет. Жүрөгү ооруп же жин оорусуна чалдыккандар да келип, дабаа табышат. Анын кичинекей таш оюгу бар, качан көрсөң ал жерде жаңы кандын изи турат. Ал көрүнүш, бул жерге адамдар бат-бат келип турганынан кабар берип турат»³⁰⁹.

Кыргызстандын түштүк аймагында исламга жана исламды таркаткан адамдарга байланышкан ыйык жерлер башка аймактарга салыштырмалуу көбүрөөк кездешет. Мисалы, алардын катарында Кызыл-Кыя шаарынын түштүк жагында 4-5 км. аралыкта жайгашкан Ак-Булак айылынын этегинде *Билал-Ата мазары* бар. Ыйык жердин түрү – булак, таштар. Көп жылдары бул ыйык жердин шайыгы болуп – Абдиев Наматжан, 1934-ж. туулган адам

³⁰⁸ Кыргыз жергеси Энциклопедиясы (Жер-суу аттары). Ф.,1990. 7-б

³⁰⁹ Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими.-Б., 2012. 30 б.

иштеген. Азыркы шайыгы – Абдиев Мамажон: «Төрт жылдан бери шайык болуп турамын. Бул жерди сугарамын, караймын, сактаймын. Зыяратка келгендер ырым жасап, сыйынышат, балалуу бололу деп тилешет. Мамлекет айлык төлөбөйт. Түшкөн каражатты ушул жерге пайдаланабыз».³¹⁰

Жергиликтүү зыяратчы Мадумарова Малахаттын айтуусу боюнча: «Меккеге баргандардан арабдар “Кожо-Билалга зыярат кылгансыңбы?” деп сурашат экен. Айланасында адырлар жана жапыз тоолор бар. Тоонун үстүндө эки булак бар. Бири кирине турган чоң булак. Ал Сасык-Булак деп аталат. Ал жердин суусу ар түрдүү тери оорууларына шыпаа деп айтылат. Бака-теректүү бактын ичинде сөөрүлөр коюлган. Бул жерде Билал-Ата мазарына зыярат кылгандар эс алышат. Кожо-Билал элдин оозунда Мухаммед пайгамбардын азанчысы (азан айткан киши) болгон. Ал элди мусулманчылыкка үндөп жүргөн учурда, каапырлар кууп келгенде, ушул жердеги таштын ичине кире качып, кайып болгон экен. Ушул жерге кумганга суу куюп койсоң, эртең менен кумгандагы суу жок болуп калат. Билал ата тирик, ал азан айтып, намаз окуу үчүн сууну дааратка иштеткен деген сөз бар. Ошол жерде Билал-Атанын атына куран окутулуп, зыярат кылынат. Мындан сырткары, адырдын боорунда ташка айланган бала эмизип отурган аялдын сөлөкөтү, узуну 2-3 м., бийиктиги 60-70 см. болгон бешик, алдында сурпасы жана зуваласы турат. Союз мезгилинде мындай ишенимдерди жок кылуу үчүн бул жерди жардырышкан экен. Таштар бөлүнүп кеткен, бирок алигиче сөлөкөттөрү билинип турат. Зыярат кылганы барган кишилер Кудайдан бала тилеп, дуба кылышат»³¹¹.

Лейлек районунун Даргаза айылынын аягында *Даргаз-Ата мазары* орун алган. Ыйык жердин түрү – *булак, таш*. Зыяратчылар, эл жөө эле барышат. Булак бар, анын үстүндө кеседей көлөмдө таш бар. Барган адамдар ошол ташты кармап алып, тилек айтышат. Булак адамдын боюндай болгон жерде турат (кичинекей шаркыратма сыяктуу), таштардын арасынан агып

³¹⁰ Абдиев Мамажон, Кадамжай району, Кыргыз-Кыштак айылы, 82 жашта, Канды уруусу Канды

³¹¹ Мадумарова Малахат, Ак-Булак айылынын тургуну/Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими.-Б., 2012. 53 – 54 бб.

чыгат. Барган зыяратчылар жашыл түстүү, тоголок ташка колун коюп, тилектерин ичинен айтышат. Кан чыгарып, куран окушат. Тамак-аш даярдаганга коломто, казан-аяктар бар ³¹². Биз зыярат кылуучу жерлерде изилдеп барганыбызда бир нерсени байкадык, жергиликтүү эл дегеле калк зыярат кылууда жалаң гана жакшылык тилеп, коомчулукка зыян тийгизбегенин жана терс таасир бербегенин айтып өтүү зарыл. Бул болсо келечек муундарга элибиздин руханий маданиятынын эстелиги, байлыгы катары сактоого өбөлгө болот деп ишенебиз

³¹² Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими.-Б., 2012. 25 б.

3.5. Аялдардын зыярат кылуусу жана анын өзгөчөлүктөрү

Аялдардын адамзаттын тарыхында кандай роль ойногондугу, алардын турмуштагы орду ар бир элдин билим деңгээлине, этикалык-нравалык баалуулуктарына жараша бааланып, өзүнүн татыктуу баасын алып келет. Дүйнөлүк тарых барактарынан адамзаттын басып өткөн жолуна кылчайып карап, айрым учурларда аялдар эркектерден кем калышпай кудай аталып, кудай деңгээлиндеги сый-урматка ээ болушканын байкоого болот. Мисалы алсак, аялдарга кадыресе гумандуу мамилеси менен айырмаланган байыркы түрк элдери өзүлөрүнүн үч баскычтуу кудайларынын пантеонунун экинчи, ортоңку дүйнөнү – кудай аял Умай-Энеге ыроологондугу бекеринен эмес. Ыйык Умай эненин образы көп кырлуу жана татаал. Умай-Эне, биринчи кезекте эне, өмүр улаган, жараткан зат. Ошондой эле башкы кудай – Теңирдин жубайы, каган, бек, башкаруучулардын пири, колдоочусу. Жаш кыз-келиндердин, балдардын дагы коргоочусу. Адамдарды, өлүмдөн арачалап, оруу-сыркоодон арылтып айыктыруучу мээрбан эне. Ошону менен бирге Умай-Эне зарыл, керек учурларда күнөөлүүлөрдү жазалап коюуга да кудурети жеткен абсолюттук күч. Жаратылышты, табигаттын кубулуштарын Умай-Энесиз элестетүү да эч мүмкүн эмес. Кыскача айтканда, Умай-Эненин толук кандуу образы, ролу дагы да болсо илимде толук кандуу ачыла элек. Кыргыз этнология илиминде Умай-Эне маселесине кайрылып кандидаттык диссертация деңгээлинде алгачкы терең саамалык изилдөөнү жүргүзгөн Э.С. Умаралиев болду³¹³.

Биз дагы Кыргызстандын түштүк аймагында жайгашкан ыйык жерлер, мазарларды изилдеп жүрүп, жер-жерлердеги аялдардын активдүүлүгүн байкай алдык. Мүмкүн, азыркы өткөөл мезгилдин кыйынчылыктарынан улам сезимтал, боорукер аялзаты чыйралып, белин бекем бууп, үй-бүлөсүнө, туугандарына жан аябай эмгектенип жардам берейин деген ниети күчтүүбү? Дагы бир биз байкаган нерсе ыйык жер, мазарларга зыярат кылгандардын

³¹³ Умаралиев Э.С. Кыргыздардагы умай-Эненин культу: тарыхый – салыштырмалуу иликтөөлөр. Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация.-Б., 2023.

дээрлик басымдуу көпчүлүк бөлүгүн кыз-келин, аялдар түзгөндүгү болду. Алыскы Баткен облусу же Жалал-Абад, Ош облустары болобу ыйык жерлерден, мазарлардан топтошуп зыярат жасаган саны 5-6 же андан көп адамдары бар ар кандай жамааттарды көрдүк. Алардын арасында бирин-серин эле эркектер болбосо, жалаң гана ар кайсы курактагы аялдар, ал эми сураштыра келсек ал жерде жүргөн эркектердин көбү машина айдаган же жардам бергендер болуп чыкты. Мындай көрүнүштүн себеби аялдардын аң-сезиминин, психико-физиологиялык, физикалык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта деп ойлойбуз. Анткени, аялдар жаратылышынан ишенчээк келет жана аларды оңой эле ынандырууга болот. Жеке пикирибизде аялдар дүйнөнү таанып билүүдө сезимге көбүрөөк басым жасашат. Анын үстүнө аялдар турмушта жолу болбосо, же согончогу канап бала көрбөсө же ооруу-сыркоо жана башка кырсык басса мындай көйгөйлөрдү чечүү үчүн бардык күч-аракеттерин жумшашат, алар бул жагынан эркектерден кыйла ийкемдүү келишет. Ошондой эле, элибизде баласыз аялдарга карата жаралган терс коомдук пикир дагы аялдарды бушайман кылып, намысын козгоп расмий медицинага ал жактан ылаажы болбосо кыргызчылыкка кайрылыша тургандыгы белгилүү. Мисалы, кыргыздын белгилүү, чыгаан этнограф-окумуштуусу М.Т. Айтбаев бул маселеге кайрылып, төмөндөгүлөрдү жазган: «Кыргыздын ар бир үй-бүлөсү мүмкүн болушунча көп балалуу, өзгөчө эркек балалуу болууну кыялданып самачу. Баланын жоктугу аял үчүн чоң бактысыздык деп эсептелген, анткени балдардын саны башкалардын ага болгон мамилесин аныктаган.

Тукумсуздук аял үчүн гана эмес, үй-бүлө үчүн, айрыкча күйөөсү үчүн чоң бактысыздык деп эсептелген. Төрөбөс аялдын күйөөсүнө боор оору кыргыздын «куубаш болчу жигитке, туубас катын жолугат» деген макалында жакшы айтылган (баласыз калган жигитке, төрөбөс аял туш келет). Көбүнчө ажырашуунун же көп аялдуулуктун себеби, аялдын тукумсуздугуна байланыштуу болгон. Тукумсуз аялдар ар тараптан дарыланышкан. Тукумсуздук, кыргыздардын корутундусу боюнча, жин-перилерден чыккан.

Аларды, аялдар ит, мышык ж. б. түрүндө (образында) түш көрө алган. Ошондуктан, Курандан белгилүү бир окуу курсунан өтүү керек болчу – молдо тарабынан жүргүзүлгөн «окуу» же «көчөт көчүрүү» деп аталган ырым-жырым жасоо, анын мааниси – куурчакты аялдын үстүнө коюп кошок айтуу, анткени, бул ырымдан соң аялдын бардык оорулары куурчакка өтөт деп эсептелген. Андан кийин куурчак эки чоң жолдун айрыгындагы жерге көмүлүп, аял кайырчыларга көйнөктөрүнүн бирин берген.

Тукумсуз аялдар ыйык жерлерге, мазарларга да барышкан. Алар түнү бою ошол жакка барышып, эт, боорсок алып, башка конокторго сый тамак беришип, кудайдан эне болушун суранышчу. Мазарга чүпүрөк байланган. Бай кыргыздардын аялдары мазарга курмандыкка чалуу үчүн тирүү кочкорду алып келишкен. Эгер аял мазарга баргандан кийин төрөсө, анда ага Кудай жана анын ыйык жери жардам бергенине бекем ишенишкен. Төрөткө тоскоол болгон делген жиндер аялдын денесинен да минтип чыгарылган: бөлмөдө жети шам жагылып, молдо көпкө чейин «окуган» (Куран окуу)³¹⁴.

Кыргыздын дагы бир белгилүү этнографы А. Акматалиев: «Кыргыздардагы уруулук түзүлүш үй-бүлө жана нике мамилелерине өзүнүн терең таасирин тийгизген. Илгертеден эркек адамдар малдуу гана бай болбостон, балалуу дагы болушу керек деген түшүнүк болгон. Кыргыз элинде баласыз үй-бүлө, үй-бүлө деп эсептелген эмес. Ошондуктан элибизде «Балалуу үй базар, баласыз үй мазар» деп бекеринен айтылбаса керек.

Кыргыздарда телегейи тегиз үлгү боло турган үй-бүлө катары көп балалуулар эсептелген. Өзгөчө эркек балалуу болбой калган адамдар өзүн абдан бактысыз сезип, кыз баласы болсо да артымда калган туягым жок, менин тукумумду уларым жок» деп зар какшап өткөн. Ушул идеологияны кармап келген айрым түшүнүктөр, балалуу болууга болгон аракеттер ар кандай ырым-жырым, үрп-адат менен коштолгон. Ошондой эле алар элдик оозеки чыгармачылыкта да кеңири чагылдырылган. Төрөбөс аялдар үй-

³¹⁴ Айтбаев М.Т. Историко-этнографический очерк о кыргызах по материалам севера Кыргызстана. Б.: Алтын-тамга, 2022. С.271.

бүлөдө укугу жок болуп, абдан чоң кыйынчылыктарды башынан өткөрүп, айрым учурларда өмүр бою басынып, кээде турмушу трагедиялуу аяктаган. «Бээ туумайынча байтал аты калбайт, катын туумайынча келин аты калбайт», «Туубаган катындан улактуу эчки артык», «Куу баш болчу жигитке туубас катын жолугат» сыяктуу макалдар жөн жеринен чыкпаса керек. Ошентип, үй-бүлө курса да, балалуу болбой, эртең бакытка тунган күндөр болоор деген үмүт менен төрөбөгөн аялдар мазарларга барып, ар кандай ырым-жырымдарды жасаган, ыйык жерлерге зыярат кылуу менен, жер-сууга да таянышкан. Зайыптар мазарларга барып мал союп, түнөп, маласи (чүпүрөк, кебез) байлаган. Мазардан кереметтүү сырлар көрүнөрүнө абдан ишенишкен

³¹⁵ Демек, бул шилтемелерден кыргыз коомундагы баласыз аялга карата болгон мамилени жана ага байланышкан маселени чечүүнүн ар кандай жолдору бардыгын билдик. Ыйык жерлерди, мазарларды изилдеп жатып, ал жерге келген зыяратчы аялдардын көпчүлүгү балалуу болуу максаты менен келишкендигине күбө болдук. Ош шаарынын тургуну көп жылдык тажырыйбасы бар зыяратчы, өзү башкаларга насаатчы болгон Курманжан көп жылдар бою балалуу боло албай, Кыргызстандагы эле эмес коңшу Өзбекстан, Казакстандагы ыйык жерлерге, мазарларга такай барып жүрүп акыры балалуу болгондугун айтып берди. Башынан кандай кыйынчылыктар өткөндүгүн, азыр болсо өзүнүкүндөй абалга кириптер болгондорго чын дили, ниети менен жардам берип жаткандыгын бизге маек куруп берди ³¹⁶.

Зыяратчы Курманжан сыяктуу ыйык жерлерге, мазарларга, олуялардын күмбөздөрүнө барышып зыярат жасашып, жараткан кудайдан, арбактардан суранышып, бала тилеп балалуу болгондор да арабызда бар(тиркемени караңыз 21,22). Бул жерде кайсы күч, эмненин себеби, эсебинен зыяратчылардын тилеги ишке ашып балалуу болушканын так кесе айтуу мүмкүн эмес. Ушул жерден учкай бир таң калыштуу фактыны, окуяны жазууну туура көрдүк. Россиянын этнология, антропология илимдеринин

³¹⁵ Каада-салттар. Ак баталар./Амантур Акматалиевдин жалпы ред. астында.-Б.: «Шам», 2003.-400 б.

³¹⁶ Ахматов Курманжан, 34 жашта Ысык көл району, Бугу уруусу

чөйрөсүндө Фергана өрөөнүнүн аял зыяратчыларынын маселе, көйгөйлөрүн ар тараптан изилдеген О.В. Горшунова деген белгилүү илимпоз айым бар. О.В. Горшунова менен авторлош болуп С.А. Пешкова экөө кызыктуу макала жазышкан³¹⁷.

Бул макалада С.А. Пешкова өзүнүн башынан өткөн, жеке өзү катышып күбө болгон окуяны жазат. Ал 2003-ж. сентябрда эркек бала төрөйт. Бирок, баласынын төрөлүшү керемет, жомоктогудай окуялар менен коштолот. Анын айтканына караганда 2001-ж. жайында антропология-этнология боюнча аспирантурада окуп жүрүп, Ферганадагы ыйык жерлерде балалуу боло албаган аялдар кантип зыярат кылып, кандай ырым, жөрөлгөлөрдү (ритуалдарды) жасашаарын изилдөөгө экспедицияга келет. Кува айылындагы Юваш-Ата-Пирим мазарынын кароолчусу (шейхи) менен жолугат. С. Пешкова мурда төрөбөгөн аялдар ыйык жерге келип, ал жерден шейхке акча же тамак-аш беришип, андан ак кездеменин тилигин, жаңы төрөлгөн ымыркай баланын бир тутам көкүл чачын алышканын угуп, өзү дагы шейхтен дал ошондой ак кездеменин айрыгын жана ымыркайдын бир тутам көкүл чачын 100 долларга сатып алат. Шейх С.А. Пешковага:” Сен эки жылдын аралыгында балалуу болосуң, бирок чачты амулет кылып алып бассаң, турсаң, уктасаң да жаныңда болсун деген шартты аткарасаң , балалуу болгонундан кийин кайра ыйык жерге кайтып келип, өзүң төрөгөн баланын чачын кыркып келип, сенден кийинки төрөбөгөн аялдарга бересиң. Ал эми көкүл чач оролгон ак кездеме менен баланды оройсуң, кийин балаң кичине торолгондо ошол кездемени кошо ала келип, ыйык жердин молдосунан бата аласың”- дейт.

Изилдөөчү С.А. Пешкова: ”Менин балалуу болоюн деген оюм, планым жок болчу. Окуумду улантып, Америкага стажировкага барсам деген тилегим бар эле. Бирок, чач салынган талисманды кайда жүрсөм дагы, Америкада, Россияда, Ферганада дайыма өзүмдүн жанымда болду. Эки жылдан кийин

³¹⁷ Горшунова О.В., С.А. Пешкова. Фертильность и сакральное женское начало в среднеазиатских целительских и ритуальных практиках/Медицинская антропология и биоэтика. Научный, образовательный, научно-популярный журнал. Вып.5.2014.23 июня.

2002-ж. сентябрь айында балалуу болдум “ - деп жакасын кармайт. С.А. Пешкова айран-таң калып:” Анан кантип муну керемет (чудо) дебейсиң,”- деп жазат ³¹⁸.

Бул келтирилген фактыдан кандай тыянак жасоого болот? Чындыгында түшүнүксүз, таң калаарлык окуя. Ыйык жердин касиетиби, Юваш-Ата олуянын арбагыбы, же шейхтин кудуретиби же кудайданбы? Же, илимпоз С.А. Пешкова шейх менен болгон жолугушууну унута албай өзү себепкер болдубу? Так жооп бериш кыйын, ошол себептен ыйык жерлердин касиетин терең изилдешибиз зарыл, кыргызчылыктын биз али биле элек сырлары арбын. Ал эми, ыйык жер, мазарлар тукумсуз аялдарга, балага зар үй-бүлөлөргө жардамга келип алардын каалоо-тилектерин орундап жатканы да чындык эмеспи.

Ошол себептенби, айтор, зыяратчылардын көбү перзент көргүсү келсе кайсы ыйык жерге, мазарга бараарын да жакшы, анык билишет. Мисалы, Баткен облусунун аймагында балалуу болгусу келген үй-бүлөлөр, аялдар зыярат кылып сыйынган көп сандаган ыйык жерлер бар. Мындай ыйык жерлерге: *Билал-Ата мазары, Тешик-Таш мазары, Кожо-Бакырган-Сай мазары, Кожо-Түш мазары, Лянгер-Бува ыйык жер комплексине кирген Бала таш мазары, Калпа-Ата мазары, Кожо-Кайыр мазары, Кыз-Коргон мазары* ж.б. кирет. Бул аталган ыйык жерлердеги тоо, таш, үңкүр, булактарга зыяратчылар келишип жараткандан жакшылык тилеп, бала сурашат. *Мисалы, Лейлек районунун Эски-Овчу айылынындагы Кожо-Бакырган-Сай мазарындагы ыйык деп саналган – тешик ташка* келген зыяратчылар жараткандан жакшылык сурап, таштын тешигине кол салып, манжалары менен сыйпалашат. Колго таш, топурак, тырмак, сөөк ж.б. илешип чыкса жакшылыка жоруп оомат, байлык, бала күтүшүп, тобо кылчу экен ³¹⁹.

Баткен районунун Сай айылында *Кожо-Түш мазары* ыйык булагы бар. Ал жакка бала тилеп, бели ооругандар барышат. Ташта үй бар, сокусу бар

³¹⁸ Горшунова О.В., Пешкова С.А. Ошол эле эмгек.

³¹⁹ Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими.-Б., 2012. 26 б.

чуңкурга салып алып, түйүп аласың. Бала тилегендер топуракты караса, белгилүү болот ³²⁰.

Кадамжай районунун Кара-Булак айылында жайгашкан *Лянгер-Бува ыйык жер комплексине* кирген *Бала таш мазарында*, бийиктиги 4-5 метрдей болгон кыры менен турган зоо таш бар. Анын түбүнөн суу чыгып турат, аны баргандар ак мата менен жаап, куран түшүрүп, чыны менен суу алып, кайра чыныны көмөрүп коюшат. Кыры менен турган чоң таштын маңдайында кичинекей таш жайгашкан. Ушул эки ташка балалуу болбой жүргөндөр келип, зыярат кылышып, Жаратканга сыйынышат. Сыйынгандардын ичинде балалуу болгондор бар ³²¹ *Калпа-Ата мазары* Кадамжай районуна караштуу Рудник-Кан айылына жакын жердеги Шаматы-Бува жайлоосунда жайгашкан. Шаркыраган суулар аккан, бак-дарактуу жер. Атайын эс алып отурганга сөөрүлөр коюлган. Жергиликтүү эл ал жерге зыярат кылганы, эс алганы тез-тез барып турушат. Калпа-Атада бир үй турат. Ал үйгө дааратсыз кирүүгө тыюу салынган. Үйдүн ичинде бир таш сакталат, «ошол ташты көтөрүп, тилегинди айтсаң тилегиң орундалат» дешет. Балалуу болбогон аялдар ташты курсагына тийгизип сыйынышат. Бул ырым балалуу болуу тилегин берет деген ниетте жүргүзүлөт. Ал жерде таштан соку таш бар. Ал соку таштын ичинен кол салып, тыйын алынса Кудайым бала берет деген ишеним бар ³²².

Зыяратка келгендер ырым жасап, сыйынышат, балалуу бололу деп тилешет. Зыяратка чыккандардын арасында ыйык Умай эненин культуна сыйынгандары да бар экендиги шексиз. Себеби, түрк элдери Умай-Эненин образы жана культу бизди курчап турган бардык жаратылыш табият чөйрөсү менен органикалык бир бүтүндүктө экендигине ишенишет. Ошол себептен зыяратчылардын ыйык жерлерге тоо – таштардын, бөтөнчө өзгөчөлөнгөн дарактардын боорунан шор аккан сууга же булак башына барышы дал ушул жагдай менен байланыштырып түшүнүүгө болот. Кыргыз жергесинде зыярат

³²⁰ Ошол эле эмгек. 38 б.

³²¹ Ошол эле эмгек. 37 б.

³²² Ошол эле эмгек. 46 б.

кылуучу андай жайларга Ош шаарындагы Сулайман пайгамбардын ысымына байланышкан тоо, Сулайман тоодогу үңкүрлөр, булак суусу да кирет. Мындан сырткары, зыярат кылуучулар касиеттүү жайларга Абшыр-Ата, Арстанбап, Жалал-Абад (Азырети-Айып), Аксы, Ала-Бука, Кожокелең, Кочкор-Ата сыяктуу жерлерге барышат. Аксы районунун Падыша–Ата коругундагы «Көз–Булак» булагына, Чаткалдагы «Абу Рахман» жана «Абу Замзам» булактарына жергиликтүү кыргыз элинин, коңшу өлкөлөрдөн келген зыяратчылардын, ошол жердеги ыйык деп эсептелген мусулман көрүстөндөрүнүн, жергиликтүү мазардын күзөтүүчүсү шайыктын айтууларында бул булак суулары дарылоочу, ар кандай жараны кетируучү касиетке, баласыздарга балалуу болууга шыпаа болуучу касиеттерге ээ экендигин айтышат ³²³.

Умай-Эненин аты менен аталган «*Умай эне-Кудайназар мазары*» Кадамжай районунун Кыргыз кыштак айылында жайгашкан. Кыргыз кыштак айылындагы тургундардын айтымдарында бул жерге эл байыртадан сыйынып келет. Мазарга сыйынганы бүткүл Фергана өрөөнүнөн ар кайсыл улуттун өкүлдөрү келишет. Мал атаган болсо сөзсүз кан чыгарып (курмандык чалып) сыйынып, түрдүү оорууга чалдыккан адамдар даарыланышат ³²⁴. *Умай эне* деп аталып калышынын себеби, бул жердин кайрымдуу, ыйык болгондугуна байланыштуу. Элдин айтуусунда бул жерде жашаган Кудайназар өтө таза киши болгон. Жаш жигит төө же жылан болуп эл көзүнө көрүнөт. Аялдар бул жерге да чырак коюшуп, дарактарга чүпүрөк байлап сыйынышат. Ал жердеги булактын даарылык касиетинен ооругандар дарыланышат ³²⁵. Жогоруда зыяратчылар тынымсыз көп каттаган ыйык Сулайман-Тоодогу культтук жайлар жөнүндө сөз болгондо ал жерде *Умай эне жана кыз үңкүрлөрүнө* келгендер аялзатына тиешелүү болгон өзүлөрүнүн аруу тилектерин айтып, жараткандан анын ишке ашыруусун

³²³ Мамаралиев Сүйөркул, Аксы району, Падышы-Ата коругу, 54 жашта, уруусу кыпчак./ Умаралиев Э.С. Кыргыздардагы Умай-эненин культу: тарыхый–салыштырмалуу иликтөөлөр. Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация.-Б., 2023.

³²⁴ Эргешов Каныбек, Кадамжай району, Кыргыз-Кыштак айылы, 46 жашта, уруусу найман/ Ошол эле эмгек.

³²⁵ Ошол эле эмгек.

суранышаарын жазганбыз. Бул ыйык жер дагы бекеринен Умай-эненин атынан аталбаса керек. Ыйык жерлерге, мазарларга зыяратка келгендердин көбү өзүлөрүнүн же үй-бүлө мүчөлөрүнүн ден соолугунун начарлашынын, расмий медицина өкүлдөрүнөн айыга албай жан айласы кылып келгендерин бизге айтып беришти. Сулайман-Тоого зыярат кылып келген Шырматова Максаткан өз башынан өткөргөн төмөнкү окуяны айтып берди(тиркемени караңыз 13,14). Ал зыярат кылганына 9 жылдан ашкандыгын айтат, себеби төртүнчү кызы катуу чочуп, ооруп калгандыгынан ооруканаларга алып барса «эпилепсия» деген диагнозду коюшуптур. Ооруканага он жарым жыл бою каттаптыр. Эч жыйынтык бербегендигинен кыргызчылыкка барууну эп көргөн. Себеби, барбаган поликлиника, кайрылбаган доктурлар калбай, бирок эч жыйынтык болгон эмес. Ошондон кийин олуялардын күмбөздөрүнө, мазарларга зыярат кылууну баштап жана улантат. 9 жылдан бери кызынын ден соолугу кыйла оңолуп жатыптыр. Бул жакка кадам таштагандан бери каршылык көрсөткөндөр да көп болгон экен. Ага баш бербей зыяратты уланта берип жыйынтыгын көрүп жатыптыр. Биринчи зыяратчылар менен жолукканда ишенбей ширк катары көрүп, аралаша албай да жүрүптүр. Кызы аз-аздан оңоло баштаганда толук түрдө ишене баштаган. Биринчи жолу зыяратка коңшулардан угуп барыптыр. Жумушка барып үйгө келгенде жүрөгү сыгылып, өзүн жаман сезүүчү экен, көрсө үйгө кара дуба окулуптур. Зыяратчылардын топ башчысы дубанын ким тарабынан кылынганын да так айтып берген, бирок ал адамга барып кылганы жөнүндө ооз ачпоону суранган. Мен 4 күндүк зыяратка чыгып 3 күн болгондо жеңилдеп көзүм ачылып калдым дейт, - Максаткан. Зыяраттан келгенден кийин мага дуба кылган адам ооруканада жатып калган экен. Мага адам көргөнгө шарт түзүп берип, эки жылдан кийин элдердин сөзүнөн улам кызым экөөбүздөн баш тартышты. Кийинчээрек мени адашасың дегендер кийин алдыма келишти. Зыярат учурунда чын көңүлүнөн ыйлап кечирим сураса жан дүйнөсү тазарат. Кызым катуу ооругандан кийин 2011-ж. июнь айынан баштап зыяраттарга бара баштаганмын. Кызым тамакты өзү

жегенден да кыйналуучу, көп нерсени билчү, жасай алуучу эмес, эми жакшы болуп тамакты өзү жеп калды, өз алдынча көп иштерди жасай алат, кудайга шүгүр»³²⁶. Ыйык жерлерде бала төрөлгөндөн кийин 40 күндөн кийин кыркын чыгаруу, жаш ымыркай баланын *карын чачын* алуу, ошондой эле тестиер баланын ырым кылып өстүргөн *көкүл*, же *төбөчачын ж.б.* мазарларда алган учурлар да турмушта көп кездешет. Мисалы, этнограф-окумуштуулар баласы токтобой жүргөндөр балага көз тийип кырсыктабасын деген ишенимде атайын аны кыз балага окшош болсун деп башынын бир жерине чач калтырып коюшканын жазышат. Ал 7-8, кээде андан улуурак жашка жеткенге чейин алынган эмес. Баштын кайсыл жеринде калтырылганына жараша аталышы түрдүүчө болгон: *көкүл*, *төбөчач* - баланын төбөсүнө коюлган чач (*көкүлдөн айырмаланып төбөчач өрүлөт*), *саамай* - чыкыйда калтырылган чач, *желке чач* - баланын желке жагында калтырылган чач, *секелек чач* - баштын арткы эки жагына коюлган чач. Белгиленген жашка жеткенде мал союлуп, эл чакырылган жана коюлган чач алынган. Чач алуу мазарларда өткөрүлгөн учурлар да кездешет³²⁷. Мисал келтирсек, Баткен облусунун Кадамжай районунун Марказ айылында *Кожо-Кайыр мазары* бар. Мазарда отуз килограммдык таш турат. Зыяратка баргандар ташты көтөрүп туруп, бала тилешет. Мазарда 150-200 адамга ылайыкташтырылган шарт түзүлгөн. Май айында адамдар батпай калат. Мазардын маселелери айыл өкмөтүнүн буйругу менен чечилет. Мунун натыйжасында зыяратчылар абдан көбөйгөн. Келген адамдар максаттарын айтып, тилек тилешип кудайга жалынып, ырым, жөрөлгөлөрдү жасашат. Көп жаш балалуулар келип, балдарынын чачтарын кырктырышат. Тилек кылышып жыт чыгарышат³²⁸. Ыйык жерлерге жана мазарларга эркек кишилерге караганда аял кишилердин зыярат кылуусу көп учурайт. Аял затты үй –бүлөөсүн жамандыктан сактоо максатында жана үй-бүлөө мүчөлөрүнүн амандыгын тилөө максатында зыяратка көп бараары анык.

³²⁶ Шырматова Максаткан, 61 жашта, Ош шаарынын тургуну, Каратагай уруусу

³²⁷ Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк./Түз. О. К. Каратаев, С. Н. Эралиев/ Б.: Бийиктик, 2005. С.57.

³²⁸ Касиетгүү Баткен аймагы жана эл билими.-Б., 2012. 46 – 47 бб.

3.6. Зыярат - салттуу исламдын көз карашынан алганда

Азыркы Кыргызстандын аймагындагы зыярат феноменин талдоого өтүүдөн мурда, аймактык зыярат практикасынын Куран исламынын негизги постулаттары менен дал келүү проблемасына токтоло кетүү зарыл. Чек аралар ачылып, ар кандай мусулман окуу жайларынын диний адабияттары өлкөгө агылып кирип жатканына байланыштуу республиканын динге ишенген жарандарынын мазарларга, ыйык жерлерге сыйынуусу-бул бутпарасттыктын ачыктан-ачык калдыктары деген ой ортодоксалдуу көз караштагы мусулмандарда акырындык менен орун алып, өөрчүп күчөп бара жатканы да чындык болуп эсептелет.

Дүйнөлүк диндер, анын ичинде ислам аркылуу руханий ааламдашуунун арааны катуу жүрүп жатканда, диндердин салттуу формаларынын жашоо укугун коргогон теңирчиликтин философиялык багытынын Кыргызстандагы өнүгүшү, алардын диний уюм катары каттоодон өтүүгө жасаган аракеттери, коомдо дайым маселе көтөрүшү жана аларды таасирлүү интеллигенциянын өүлдөрүнүн колдошу дагы биз изилдеп жаткан маселеге өзгөчө актуалдуулукту кошту десек болот. Сүрөттөлгөн тенденциялардын натыйжасында мазарларга, ыйык жайларга зыярат кылуу салты өзүнө мүнөздүү болгон синкретизм касиети менен жогоруда сөз болгон бири-бирине карама-каршы келген эки лагердин кайчылаш огу астында калган.

Жергиликтүү зыяратчылар оор руханий дилеммага туш болушкан: ата-бабасынан калган зыярат салтын ширктүү адашуу катары таануу жана исламдын негиздерин бекем кармануу же ажылык, зыяраттын кылымдар бою ширелип, түптөлгөн салтына берилип ишенген бойдон калуу жана аны диндин өзгөчө улуттук формасы катары таанууну тандоо керек болгон. Бүгүнкү күндө динге ишенген жарандардын аң-сезиминде пайда болуп жаткан бул конфликт дагы эле чечиле элек, ушуга байланыштуу бул бөлүмдө зыярат феноменинин жактоочуларынын да, ага каршы чыккандардын да позицияларын карап чыгуу, зыярат диний феноменине каршы күрөш

кандайча жүргөнүн, ошондой эле зыярат феноменинин негизги этаптарына байкоо жүргүзүүнүн зарылчылыгы бар деп ойлойбуз.

Ислам дининин канондоруна ылайык, бүткүл мусулман дүйнөсүндө милдетүү түрдө таанылган ажылыктын бирден-бир түрү бул ыйык Мекке шаарына ажылык кылуу, анын негиздөөчүсү Мухаммед пайгамбардын өзү болгон. 632-жылдын 8-июнунда Мухаммед пайгамбар үй-бүлөсү жана эң жакын санаалаштары менен дин тарыхында “улуу зыярат” – *аль-хадж аль-акбар* аталышы менен ислам тарыхында калып нур чачкан Меккеге ритуалдык зыяратты жасаган. Мухаммед пайгамбардын үлгүсү боюнча ажылык сапарга барган бардык мусулмандар үчүн Меккедеги Кааба жана Земзем кудугу, ага жакын жайгашкан Сафа жана Мерв дөңсөөлөрү, ошондой эле Арафат өрөөнүндөгү Муздалиф аймагы зыярат объектилери катары канондук түрдө бекитилген ³²⁹

Ар бир мусулман үчүн ыйык жерлер жөнүндө айта турган болсок, анда жер жүзүндө алардын үчөө гана бар: Мадинада Мухаммеддин мечити, Меккедеги Кааба жана Иерусалимдеги Аль-Акса мечиттери айтууга болот. Бул үч объект тең Пайгамбардын кылган иштерин эскерүү менен байланышкан жана дүйнөнүн башка аймактарында теңдеши жок болуп саналат. Жада калса мечит-мусулмандардын руханий муктаждыктарын канааттандыруу үчүн негизги жана иш жүзүндө жалгыз жалпы таанылган мекеме-ыйыктыктын өзгөчө статусуна ээ эмес. Албетте, анын жамааттын диний-социалдык турмушундагы структуралык мааниси талашсыз, анткени ал ислам динине ишенгендерде биримдик жана кайрымдуулук сезимдерин жаратуучу жана калыптандыруучу, ошондой эле дин темасында баарлашууга шарт, мейкиндикти түзгөн культтук объект болуп саналат. Бирок, имараттын өзү же мечит курулган жер эч кандай ыйыктыкка ээ эмес. Мындан тышкары, эгерде жакын жерде мечит жок болсо, мусулмандар намазды башка жерде деле окуй алышат.

³²⁹ Керимов Г. М. Шариат и его социальная сущность. М., 1978. С. 67.

Учкай белгилей кетүүчү нерсе, көптөгөн динге ишенгендердин көрүстөндөрдүн жана адамдар, олуялар көмүлгөн жерлердин ыйыктыгы жөнүндөгү көз караштарына, ойлоруна карабастан, күмбөздөр намаз окуу үчүн ылайыктуу жер деп эсептелген эмес. Дегеле, мүрзөлөргө сыйынуунун кандай гана түрү болбосун, Мухаммед пайгамбар тарабынан чоң күнөө деп эсептелип, же бутпарастыктын жана көп диндүүлүктүн мурасы – ширк катары катуу тыюу салынган. Пайгамбар хадистерде: «Өзүлөрүнүн пайгамбарларынын мүрзөсүн сыйынуучу жайга айландырган христиандар менен жөөттөрдү Аллах каргайт,» -деп айткан. Жада калса мүрзөлөрдү кооздоо же аларга монументалдык курулуштарды тургузуу да мусулмандын мүрзөсү бир нече метр аралыктан көрүнбөшү керек деген Курандын канондоруна, талаптарына туура келбейт эсептелет ³³⁰.

Ошентип, Куран исламынын (канондоруна, талаптарына ылайык) көз карашы боюнча, мусулман олуялары көмүлгөн жайлардын мазарлар сыяктуу ыйыктыгы эч кандай теологиялык негизге ээ эмес. Ал эми мүрзөлөргө, ошондой эле табигый обьектилерге барып зыярат кылуу Мухаммед пайгамбар тарабынан белгиленген (негизделген) расмий диний доктринанын чегинен чыгып кеткени тарыхый анык факты болуп калды.

Бирок, мындай тыюу салууга карабастан, ислам дини жаңыдан пайда болуп өнүгө баштаганда эле Меккеге ажылыкка барган зыяратчылар Мадинага да зыярат кыла башташты, ал жерде Пайгамбардын мечити жана мүрзөсү, анын жубайы Айшанын, кызы Фатиманын, алгачкы такыба халифтер Абу Бакр, Умар жана Османдын да мүрзөлөрү жайгашкан эле. Бул аталып кеткен ыйык жай-мүрзөлөрдүн бири да расмий түрдө куранда таанылган, бекилген ажылыктын маршрутуна кирбесе да, акырындап зыяраттын обьектилерине айланган ³³¹. Бара-бара ыйык мүрзөлөр культу уламдан-улам өзгөчөлөнгөн формаларга ээ болуп, мусулмандардын сөөктөрүн коюу жөнүндөгү Пайгамбардын осуятынан улам алыстап баратат.

³³⁰ Керимов Г. М. Шариат и его социальная сущность. М., 1978. С. 39-40, 55-56.

³³¹ Литвинов В. П. Внерегиональное паломничество мусульман Туркестана (эпоха Нового времени). Елец, 2006. С. 48.

Олуялардын Алланын алдындагы шыпаасына, же ортомчулугуна болгон ишеним Арабия жарым аралынан да алыска жайылып, мусулман динин жаңыдан кабыл алган мусулмандардын диний көз караштарынан өзүнүн жандуу ордун таап жатат.

Орто Азияга ислам дини тараган алгачкы кылымдарда эле Кыямат күнү олуя (ыйык адам) өзүнүн мүрзөсүнүн жанына коюлган бардык адамдардын жанын өзү менен кошо асманга алып кетет деген ой болгон. Натыйжада ыйык адамдын (олуянын) мүрзөсүнүн жанындагы үй-бүлөлүк көрүстөндөгү мүрзө жерлери өзгөчө баалуу болгон.

Исламга жат келген, анын канондоруна туура келбеген, исламга чейинки диний ишенимдердин, агымдардын калдыктарынан, таасирлеринен арылуу, тазалоо үчүн аракет жасаган ар кандай кыймылдардын жактоочулары Мухаммед пайгамбардын негизги осуяттарына карама-каршы келген ыйык мүрзө культун жок кылууга бир нече жолу аракет кылышкан. Мындай диний агымга, кыймылга XVIII-кылымда Аравияда пайда болгон *ваххабизм* мисал боло алат. Анын жактоочуларынын пикири боюнча, жада калса Мухаммед пайгамбар да момун мусулмандар сыпаттап ыйгарган ыйыктыкка ээ эмес, ал Алла Таала көптөгөн адамдардын арасынан мээримин түшүп, кокустан тандап алган эле жөнөкөй инсан болуп эсептелет. Ваххабилердин ишенимдеринин өтө катаалдыгын алар 1805-жылы Мадинаны басып алгандан кийин Мухаммед пайгамбардын мүрзөсүнө коюлган белгилерди тыптыйпыл кылып толугу менен талкалап, жер менен жексен кылганга чейин жеткен аракеттеринен байкап билүүгө болот. Ваххабилер өздөрүнүн мындай иш-аракеттери менен олуялардын мүрзөсүнө зыярат кылуу, керек болсо исламдын негиздөөчүсүнүн мүрзөсү жөнүндө сөз болуп жатса да, Аллага болгон чыныгы ишенимге туура келбейт деген ойду момун мусулмандардын аң-сезимине жеткирүүгө аракет кылышкан ³³²

³³² Литвинов В. П. Внерегиональное паломничество мусульман Туркестана (эпоха Нового времени). Елец, 2006. С. 80-81.

Арийне, «таза» исламдын жактоочуларынын бардык аракеттерине карабастан, ыйык жерлерге сыйынуу, зыярат жасоо мусулман дүйнөсүнүн бардык булуң-бурчтарындагы динге ишенгендердин аң-сезиминде бекем орун алып, ислам дини сүрүп чыгарган жергиликтүү диндердин элементтерин өзүнө сиңирип алган. Бул элементтердин бири, албетте, Борбордук Азия элдеринин арасында арбакка - өлгөн ата-бабалардын рухуна таазим кылуу формасын алган ата-бабалар культу болуп саналат. Чындыгында азыркы Кыргызстанда өмүр сүрүп жаткан формадагы мазар, ыйык жайлар феномени ислам дининин, олуялар культу менен ата-бабалардын арбактарынын культунын кошундусунун (симбиозунун) натыйжасы катары кабыл алууга болот. Ыйык жерлерге зыярат кылган зыяратчылар өздөрүнүн ырым-жырымдарында бул жогоруда белгиленген үч элементти тең айкалыштырышат, бирок ошол эле учурда, албетте, алар өздөрүн мусулман катары эсептешет. «Таза» исламдын жактоочуларынын мазарларга зыярат кылуу жана аны менен байланышкан мифология бутпарастык ишенимге кирет деген айыптоосуна жооп кылып, зыяраттын катышуучулары өзүлөрүнүн монотеизм принцибине берилгендигин таанууну талап кылышууда. «Келгиле, ташка сыйынгыла!»-дебейм же, «Үңкүргө сыйынгыла!»-деп айтпайм деп түшүндүрөт Сулайман-Тоодогу мечиттин молдосу, мазардын шайыгы. “ Мен намазды беш маал окуйм, анан: «Мазарга кел, Алланы изде!»- дейм. «Биз болгону бир гана Кудайга кайрылып, сыйынышыбыз керек, - деп улантат ал, - Биз арбакты да сыйлайбыз, аларды чакырабыз, тамак жасайбыз, аларга куран окуйбуз, алардын жакшы болушу үчүн ата-бабаларыбызды эстейбиз»³³³. Кошумча ирет айтаарыбыз, Сулайман-Тоого зыяратка келген адамдардын өтүнүчү менен молдо арбактарга куран окуйт. Келген зыяратчылар мүмкүнчүлүгүнө, пейилине жараша акча каражаттарын таштап кетишет.

Ыйык мүрзөлөргө жана жаратылыш обьекттерине зыярат жасоо сырттан байкаган адамга кандай гана көрүнбөсүн, шейхтердин жана

³³³ Талаа жазуулары, Салиев Бакытбек, Ош шаары, 53 жашта, Төөлөс уруусу

зыяратчылардын басымдуу бөлүгү мазарлардын кереметтүү күчүнүн түпкү булагын даана билишет: «Дубаларыбызды, тилегибизди Аллахка бурабыз, – деп улантат Бакытбек молдо -Ал бербесе, эч ким бербейт. Анан калса, ыйык жерлерге келген зыяратчылардын айрымдары мындай айырмачылыкты сезбесе, зыяраттын катышуучулары өздөрү да кээ бирөөлөр мазарларга келип, Кудайды унутуп: «Манас атабыздын руху, жардам бер» деп кайрылышат. Бул кабыл болбогон туура эмес нерсе. Рухтар сага эч жардам бере албайт. Ким айыктырат деп ойлойсуң? Аллах гана шыпаасын берип айыктырат! Анын эрки болбосо, эч ким айыкмак эмес»³³⁴ Бул мисалдан кыргыз молдосунун көз карашынын, эки жактуулугун (дуализмди) байкоого болот.

Ал эми Курани исламдын талаптарын так аткарган момун мусулмандар үчүн өлгөндөрдүн рухтары менен байланышуунун өзү эле кудайсыз жиндердин таалими жана тийгизген таасири катары бааланат. Ислам өлгөндөр тирүүлөрдүн тагдырына эч кандай таасирин тийгизе албайт, ошондуктан олуялар да, арбактар да Алла менен адамдардын ортомчусу (данакери) боло албайт жана ага адамзаттын өтүнүчүн жеткире албайт деп үйрөтөт. «Чыныгы» момун мусулмандардын пикири боюнча Аллах менен адамдарды байланыштырган бирден-бир ортомчу болуп Алланын 99 ысымы, кылган жакшы амалдары (жасаган иштери) жана дуба-тирүү адамдын өтүнүчү болушу мүмкүн, аны сен үчүн же, сенин атыңдан имам, молдо же башка такыба мусулман гана айта алат³³⁵

Чындыгында, мындай пикир же бул постулат мазарлардын ыйыктыгынын идеологиялык негиздерине сокку урат жана ал ыйык жайларга, мазарларга топтолгон арбактардын, адамдардын тагдырына таасир этүүгө жөндөмдүү деген касиетине шек келтирип жокко чыгарат.

Ошол эле учурда этнографиялык көз караштан алганда, ыйык жерлерге сыйынуунун мусулмандык маңызын четке кагуу, ошондой эле бул жерлерге

³³⁴ Талаа жазуулары, Салиев Бакытбек, Ош шаары, 53 жашта, Төөлөс уруусу

³³⁵ Талаа жазуулары, Рустамов Наджибулла, Ош шаары, 87 жашта

зыярат кылып ишенип келгендерди көп кудайга сыйынуу (ширк) жана башка бутпарастык күнөөлөрдү коюп айыптоо, факты жүзүндө адамдардын руханий турмушунда орун алган олуттуу дилемманы ашкере эле жөнөкөйлөтүү болуп саналат. Иш жүзүндө, көптөгөн зыяратчылар жумасына бир жолу жума намазга барган чыныгы момун мусулмандарга караганда исламдын негизги түркүктөрүн ынтаа коюп берилүү менен сакташат.

Зыярат сапарына системалуу түрдө барышкандар ырым-жырым тазалыгын сактоо зарылчылыгын сезишет; спирт ичимдиктерин ичпөө, тамеки тартпоо, ыплас сөздөрдү сүйлөбөө, беш убак намаз окуу, даарат алуу, орозо кармоо ж.б. Антпесе, зыярат кылуу менен мазарлардын тазалыгы, ыйыктыгы бузулат. Талас районундагы Нылды-Ата мазарынын шейхи: «Мен мечитке барбайм, анткени ал мазардай таза эмес. Ичкилик ичип, мечитке баргандарды көп көрдүм...» -дейт ³³⁶.

Бул жагдайды эске алганда, зыяратчыларды мусулман коомчулугунан ажыратып бөлүп кароо жана аларга «тобунан адашкан жолбун койдой» мамиле кылуу зыяратчылардын арасында эмне себептен нааразылык толкунун жаратып жатканы түшүнүктүү болот. Зыярат жасоо салтында ыйык жерлерге сыйынуунун катышуучулары курани исламдын талаптарынан четтөөлөрүн ата-бабаларынан калган руханий мурастын өзгөчөлүгү болгон илимий адабиятта адатта салттуу же “элдик” деп аталган исламды урматтоо, сыйлоо деп түшүнүшөт. Ушуга байланыштуу республикада калыптанып калган диний кырдаалды монотеизм менен байыркы доорлордун бутпарастык ишенимдеринин калдыктарынын күрөшү эмес, исламдын эквиваленттүү эки версиясынын тиреши катары кароо туура көрүнөт.

³³⁶ Касиеттүү Нылды-Ата.-Б., 2006.

3.7. “Чоң зыярат” - Ыйык Мекка шаарына болгон сапар

Ислам дини пайда болуп калыптанган, анын алтын бешиги - ыйык Мекка шаарына ажылыкка барып зыярат кылуу ар бир мусулмандын аруу тилеги, учкул кыялы десек жаңылышпайбыз. Ислам дининин беш "түркүгүнүн" (рукн) бири болгон ажылыкка баруу, аны аткарууга кудурети жеткен мусулмандар үчүн (өмүрүндө жок дегенде бир жолу барып келүү) парз болуп саналат; ал эми кимдир бирөөлөр ажылыкка бара албаса, өзүнүн ордуна "орун басарын" (вакил ал-хаджж) жибере алат³³⁷

Ажылыктын пайда болушунун тарыхына кайрылсак, исламдын айныксыз катуу талабына ылайык, бүткүл мусулман дүйнөсүндө сөзсүз түрдө таанылган ажылык зыяраттын жападан жалгыз түрү – пайгамбар Мухаммед өзү негиздеген ыйык Мекка шаарына болгон ажылык зыяраты болуп эсептелет. 632-жылы 8-июнда Пайгамбар өзүнүн үй-бүлөсү жана жакын шакирттери (сахабалары) менен бирге Жаркын Мекка шаарына жөрөлгө сапары менен барганы ислам дининин тарыхына "улуу ажылык" - *аль-хаджж аль-Акбар* аталышы менен кирген. Ошентип пайгамбар Мухаммедден үлгү алып, Меккадагы Кааба жана Замзам кудугу, анын тегерегиндеги Сафа жана Мерв дөбөлөрү, ошондой эле Арафат өрөөнүндөгү Муздалиф аймагы мусулмандардын зыярат кылуучу обьектилери катары ислам дининин канондоруна бекитилген³³⁸.

Арийне, акыйкаттык үчүн айтууга туура келет, ажылыктын ырым-жырымдары, жөрөлгөлөрү, ибадаттары исламга чейинки бутпарастык диний ишенимдердин ырым-жырым, жөрөлгөлөрүнөн келип чыккан жана тыгыз байланышкан. Бул жагдай, ажылык зыярат жана анын ислам дининдеги орду, ролу менен мааниси мусулман аалымдарынын, окумуштуулардын арасында эмдигиче талаш-тартышты жаратып келет³³⁹.

Бирок, ажылык институту жер шарынын ар кайсы булуң бурчтарында жашаган бардык мусулмандардын башын кошуп байланыштырган, алардын

³³⁷ Ислам. Энциклопедический словарь.М., 1991.С.261.

³³⁸ Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность.М., 1978. С.67.

³³⁹ Ислам. Энциклопедический словарь.М., 1991.С.261.

ич ара баарлашуусун чыңдаган жана идеологиялык биримдигин камсыз кылууга өбөлгө болгон өзгөчө бир форма катары орто кылымдардан бери мусулман дүйнөсүндө өтө маанилүү тарыхый, маданий жана коомдук-саясий ролду ойногондугу маалым. Ал тургай ажылык зыярат азыркы учурда дагы өзүнүн идеологиялык жана саясий касиетин, маанисин жоготпой сактап калууда (мисалы, мусулмандардын биримдигин, Ислам мамлекеттеринин жетекчилеринин зыярат мезгилиндеги жолугушуусун камсыздаган мүмкүнчүлүк катары ж.б.)

Эми, учкай Кыргызстандын түштүк облустарынын мусулмандары ажылык зыяратка баруу парзын кандай аткарышууда деген маселени козгоп, кароодон мурда, ажылык зыяраттын тарыхына азыноолак токтоло кетсек. Арийне, өкүнүч менен белгилей турган жагдай: кыргыз ислам изилдөө тарыхында ажылык зыяраттын тарыхы абдан эле үстүртөн, начар изилденген проблемалардан болуп саналат. Бул темага атайын арналган изилдөөлөр, илимий эмгектер жокко эсе. Ислам тарыхын изилдеген диниятчы-окумуштуулар ажылык зыярат тууралуу тек гана жалпы бир теманын алкагында учкай үзүл-кесил сөз кылып кетишет. Ушул себептерден улам сунуш кылынып жаткан кандидаттык диссертациянын негизги изилдөө обьектилеринин бири – түштүк Кыргызстандын калкынын “чоң зыяратка” ыйык Мекка шаарына ажылыкка баруусу болду. Этнографиялык талаа материалдарына негизделген биздин изилдөөбүз ажылык темасынын кем-карчын аз да толуктайт деп ишенебиз.

Кыргыздардын ажылыкка баруу тарыхы кучагына көптөгөн кылымдарды камтыйт. Өткөн мезгилдерге кылчайып карап Кыргызстандагы ажылыктын тарыхына серп салсак, мындай көрүнүштүн жаралышынын өзөгүндө тарыхый, саясий, маданий, экономикалык, географиялык мүнөздөгү ж.б.у.с. олуттуу себеп, факторлор жатат. Эгемендүү Кыргызстандын шартындагы ажылыкты уюштуруп, зыяратчыларды Аравия жарым аралына алып барып, кайра алып келүү жараянында субьективдүү себептер, же жеке адам факторуна байланышкан кемчиликтер көп учурап жатат.

Ажылык иштеринин абалы биринчи кезекте кыргыз элинин ислам динин өздөштүрүүсүнө, анын маңызынын, жол-жоболорунун элдин калың катмарынын аң-сезимине терең сиңип, күнүмдүк турмушунан орун-очок алынышы сыяктуу нерселер (көрсөткүчтөр) менен тыгыз байланышта болот деп эсептейбиз. Ал эми исламдашуу жараяны болсо кыргыздардын көчмөн мал чарбачылыгы менен нечен кылымдар бою алектенип, көчмөн турмуштун ыңгайына баш ийип жашап келиши исламдын тамыр жайып таралышына өз таасирин тийгизгени көпчүлүккө маалым. Ошондой эле, Орусия империясынын курамына кирген соң падышалык өкмөттүн жүргүзгөн колониалдык саясатынын натыйжасында ислам дининин өнүгүшүнө тиешелүү деңгээлде маани берилген эмес. Ал эми Совет бийлиги үстөмдүк кылган мезгилде коммунисттик партия жүргүзгөн атеисттик саясаттын айынан ислам дини элдин аң-сезиминен, коомдук турмуштан четке сүрүлүп чыгарылганы да белгилүү. Демек, жогоруда аталган себептер ажылыкка барып-келүү процессине өзүнүн терс таасирин, кедергисин тийгизген. Ошентсе да, ажылыкка барууну дегдеп, самап көксөгөн, максат кылып койгон, динге бекем кайраттуу адамдар ар кандай тоскоолдуктарды, кыйынчылыктарды жеңип асыл тилектерин ишке ашырышкан.

Мурун азыркыдай жол транспорту өнүкпөгөн мезгилде эле Кыргызстандын ар кайсы булуң-бурчтарынан көптөгөн зыяратчылар жөө-жалаңдап, атчан, эшекчен, кеме, поездге түшүп нечен чет өлкөлөрдүн территориясы аркылуу бир топ азап тозок, кыйналуулар менен айлап, жылдап жол жүрүп, Аравия жарым аралына барып анан кайра туулган жерлерине кайтып келишчү экен.

Өлкөбүздүн ар кайсы булуң-бурчунда жайгашкан айыл-кыштактарында азыркы кезге чейин чоң сыймык менен айтып калышат: биз тигил же бул ажынын тукумубуз деп. Мисалы, 1997-жылы Ош облусунун Ноокат районунун Бел-Өрүк айылын жердеген Жетиген уруусунан чыккан Абдирайимов Жээнбек алтымыш эки жашында жубайы Орунбү менен ажыга

өз жеңил авто унаасы (ВАЗ 2106) менен барып келген. Анын урпактары Ажынын тукумдарыбыз, деп айткандарын уктук³⁴⁰.

Ушундай эле фактыларды этнографиялык талаа иликтөөсүн жүргүзүп жатып, Ош, Баткен жана Жалал-Абад облустарынан арбын кездештирдик. Мисалы, Ош облусунун Араван районунун Араван айылынан 1900-ж. Саидахмад аттуу адам ажыга барып келген. Кийин экинчи жолу ажылыкка барган учурда Меккада каза болуп шейит кеткенин айылдаштары сыймыктануу менен эскерип айтышты. Араван районунун Сүткор айылынан 1890-ж. Дадахан ажы Түркия аркылуу ажыга жөө басып барган. Ушул эле айылдан Совет бийлигинин убагында 1960-ж. Артыгаалы ажы жалгыз өзү ат, төө минип ажыга барган, ал эми 1975-ж. Махаматюсуп да ажылыкка барган экен³⁴¹. Ош облусунун Өзгөн районунун Куршаб айылынан Иманберди ажы 1720-ж., Дейди ажы (Арстанбек) 1875-ж., Айткул жана Турум ажы 1900-ж., Иманберди ажы уулу Досат 1915-ж. ажылыкка барышкан³⁴².

Ош шаарынын тургундары Сарытай ажы 1890-95-жылдыры, Касым ажы 1910-жылы, Асан ажы 1925-жылы ажылыкка барышкан. Алай районунун Гүлчө айылынын тургуну Сарыбай ажы 1911-жылы Ош-Бухара-Стамбул аркылуу ат, төө минип, кемеге түшүп ажыга барыптыр. Ошол эле Гүлчө айылынан Кыргызстандын мусулмандарына кеңири белгилүү казы, дамбылда Назарбеков Максүт ажы 1952-жылы ажы башчы болуп самолет менен ажыга барган. Алай районунун Арпа-Тектир айылынын тургундары Арзыкулов Дүрсүнбай, Акматов Артык, Абдраимов Бакир, Маматбек ажылар 1941-жылы же Улуу Ата Мекендик согуш башталганга чейин ажыга барып келишкен³⁴³.

Баткен облусунун Зарташ айылынан Сарымсак ажы Октябрь революциясына чейин бир нече жолу ажыга барган. Кадамжай шаарынын

³⁴⁰ Талаа жазуулары. Маалыматты берген: Абдираимова Жээнбек 93 жашта, Абдираимова Орунбу, 91 жашта, Ноокат району, Бел айылы, уруусу канды

³⁴¹ Талаа жазуулары. Маалымат ээси: Сайидходжаев Саидбурхан ажы, Араван айылдык мечиттин имам-хатиби.

³⁴² Талаа жазуулары. Маалымат ээси: Мубарак Султанов, Өзгөн району, Куршаб айылы, Чоң мурун уруусу

³⁴³ Талаа жазуулары. Маалымат ээлери: Назарбеков Жусупжан ажы, Мөнөкбаев Мырза Алай району, Гүлчө айылы. уруусу тейит

тургундары: Каратай ажы, Бекмамат ажылар Совет бийлиги орногонго чейин ажыга жөө барып келишкен. Ушул эле шаардан 1950-жылы ажыга Эшенкул ажы, Вали ажы, Мухтар ажылар барышкан. Лейлек районунун Гордай айылынын тургуну 2014-жылы 105 жашка чыккан, мурда облустун 2011-жылга чейин казысы болуп иштеген Абдрахман ажы, ажыга биринчи жолу 1925-жылы барган. Баткен шаарынын тургундары Сулайман Кудайназаров 1900-жылы, Матай ажы 1910-жылы, Кара-Булак айылынын тургуну Өкүмов Гапар ажы 1933-жылы ажыга барганын ошол айылдын жашоочуларынан эшиттик³⁴⁴.

Ажылыкка баруу абалы Кыргызстан эгемендик алгандан кийин кескин өзгөрдү. Тагдырын өз колуна алган Кыргызстан демократиялык, укуктук, жарандык эркин коомду курууга багыт алды. Адам укугунун эң негизги бөлүгү болуп саналган – ыйман, дин тутуу эркиндигин иш жүзүнө ашыруу өз жемишин бере баштады. Республикада ислам динине кайрылгандардын, мусулмандардын ыйык милдеттерин чын ниетинен аткаргандардын саны жыл санап өсө баштады. Ажылыкка барууну самаган адамдардын да саны миндеп өстү. Ыйык Мекка менен Медина жайгашкан Сауд Аравия өлкөсүнүн жетекчилиги да өзүнүн дилдеш, диндеш, боордоштук милдетин, вазийпасын орундап, Кыргызстанга ар жыл сайын 4-5 миң адамдын ажылыкка зыяратка барып келишине квота бере баштады. Жаңы түзүлгөн Кыргызстан мусулмандарынын Диний башкармасынын эң негизги жана жооптуу милдеттеринин бири – ажылыкка байланышкан иштерди туура уюштуруп, өткөрүү болуп калды. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон берки өнүгүүбүздүн тажрыйбасы, ошондой эле диний чөйрөдөгү болуп өткөн өзгөрүүлөр тастыктагандай ажылык иштерди уюштуруп, өткөрүү жаатында бир топ эле оозго алаарлык, алгылыктуу, мактанаарлык иштер жасалды деп ишеним менен баса белгилеп айта алабыз. Жогоруда белгилегендей, эгерде, 1991-жылга чейинки мезгилдерде саналуу эле адамдар ажылыкка барып

³⁴⁴Талаа жазуулары. Маалымат ээси: Дубанаев Мавлян ажы, Баткен шаарынын тургуну, 62 жашта. Уруусу кыпчак

келсе, эми эгемендүүлүк маалында ажылыкка каалагандардын баары барганга мүмкүнчүлүк алып, өлкөбүздө ажылардын саны жыл сайын 4-5 миңге көбөйүп өсүүдө. Болжол менен эгемендүүлүктүн 30 жыл ичинде орто эсеп менен 125 000 ден ашык адам ажылыкка барып келишти.

Баткен, Ош жана Жалал-Абад облусунун Меккага ажылыкка барып зыярат кылып келген адамдар менен маектешип, маалымат алганыбызда мындай суроолорду узатып сурамжыладык. Ажылыкка кандай максат менен бардыңыз? Ал жакка барганда кандай сезим, ойлорго дуушар болдуңуз? Ажылыкка керектелүүчү каражатты кайдан алдыңыз? Ажылыкты уюштуруу ишинде кандай жакшы нерселерди, өөн учураган кандай кемчиликтерди байкай алдыңыз? Ажыларды кабыл алып жаткан Сауд Аравия өлкөсү жетишээрлик, канаттандыраарлык шарттарды түзүп бере алыштыбы? Кыргызстандагы ажылык ишин жакшыртуу боюнча кандай сунуш айта аласыз? ж.б. ушундай суроолорду бердик жана берилген суроолорго толук жооп алдык. Мисалы, Ноокат районун тургундары Жээнбек ажы, Капар ажы, жаш кезинен эле ажылыкка барууну самап, каалашканын, керектүү акчаны табууга балдары жардам бергенин, өзүлөрүнүн маңдай тери менен иштеп табышканын айтышты. Айрымдарынын туугандары мал союп, акча чогултуп узатышканын, барганда айрымдары шолоктоп ыйлашканын, көздөрүнө жаш алып башкача делөөрүгөн сезимде болушканын, ажылыктан кайтып келгенде килем төшөп, өзгөчө шаан-шөкөт менен тосуп алышканын айтып беришти. Кандай сунушуңар бар десек, Мекка шаарында ажылык учурунда уюштурулуп улуттук кухня, көнгөн тамак-аш берилсе деп айтышты. Мисал катары, Түркия мамлекетин айтышты, ал жактан жылына 70-80 миң мусулман ажылыкка барарын, ар бири 6-8 миң евро, бизнесмендери 11 миң евро акчасын өкмөткө төлөшөөрүн, ал эми тиешелүү мамлекеттик органдар ажылыкка барган адамдар үчүн бардык шарттарды, улуттук тамак-ашынан бери камсыз кылаарын суктануу менен айтышты³⁴⁵.

³⁴⁵ Талаа жазууларынан. Абдираимова Жээнбек 86 жашта, Ноокат району, Бел айылы уруусу канды

Кыргызстандын мусулмандарынын ажылыкка зыяратка барып келиши кадыресе көнүмүш көрүнүш болуп калса дагы, анын тегерегинде жыл сайын болуп жаткан ызы-чуу, чатак иштер дале болсо кемчиликтер көп экендигине далил боло алат. Жыл сайын кайталанган мындай кемчиликтерге: квотаны жер-жерлерге бөлүштүрүүдө калыстыктын жоктугу; айрым облус, аймактарга берилген орундардын башка өлкөлөрдүн жарандарына сатылып кетиши; Сауд Аравиясы тарабынан бекер берилген ажылык орундардын да жең алдынан сатылышы; авиакомпанияларды тандоодогу тендердин акыйкатсыз өткөрүлүшү сыяктуу кемчиликтер күбө боло алат.

Албетте, ажылардын санынын ар жыл сайын өсүшү, аны уюштуруунун мамлекеттик деңгээлде өткөрүлүшү, сапатын жакшыртуу үчүн көрүлүп жаткан иш-чаралар сөзсүз келечекке карата ишеним жаратат. Арийне, элден өткөн калыс жок демекчи, биз, ушу диссертацияга материал топтоп жүрүп, ажылыкка барып келген тажрыйбалуу адамдардын жана барууга ниет, насип кылган жарандардын оюн-тилегин билүү максатында Кыргызстандын түштүгүндө жайгашкан үч облуска, ал жактагы Ош, Баткен, Жалал-Абад, Кадамжай, Өзгөн ж.б. шаарларга уюштурулган этнографиялык иликтөөнүн жүрүшүндө респондент менен эксперттер тарабынан айтылган фактылар, сын пикирлер, ойлор, каалоо-тилектер менен кошо анын натыйжаларын анализдегенден кийин пайда болгон урунттуу тыянактар, сунуштарды да учкай айта кетсек максатка ылайык болчуудай.

“Кыргызстандын түштүгүнүн мусулмандарынын ажылык зыяратка барышы – этнографиялык иликтөөнүн объектиси” аттуу темада жер-жерлерде жүргүзүлгөн изилдөөдөн кийин, төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келдик. Биринчиден, Кыргызстандан ажылыкка барууда облустардын ортосунда айырмачылык, өзгөчүлүктөр бар, мисалы, ислам дининин таасири күчтүрөөк сезилген – Ош, Жалал-Абад, Баткен облустарынын жашоочуларынын ажылыкка баргандарынын жана барууга ниет кылгандардын тилектери, максаттары олуттуу, салмактуу жана динге тыгыз байланышкан. Ошондой эле, ажылыкка барып келгендердин да саны башка

аймактарга салыштырмалуу өтө арбындыгы, же көптүгү менен айырмаланат. Иликтөөдө аталган облустарда ажыга зыяратка баргандардын көбү – ажылыктын мусулмандар үчүн маанисин, эмне максат көздөп баргандарын так даана, айкын сүрөттөп, далилдеп айтып бере алышты. Дагы бир айырмачылык, ажылыкка баргандардын басымдуу көпчүлүгү ага зарыл болгон каражатты өз мандай тери, зор мээнет менен чогултуп, баргандыгы болуп эсептелет. Аталган облустардын арасында да ажыга зыяратка барам деп максат койгондор башка аймактарга салыштырмалуу көбүрөөк кезигет. Дагы бир кошумчалай кетүүчү өзгөчөлүк катары – түштүк аймактарынын мусулмандарынын, ажыларынын ажылыкка байланышкан иштер боюнча көбүрөөк кабардар экендигин жана ажылык иштеринин айланасында түзүлгөн кырдаалды, абалды, кемчиликтерди тереңирээк көрө билгендерин айта кетүүгө болот.

Эми, этнографиялык иликтөөлөрдүн жыйынтыктарына таянып, сурамжылоого катышкандардын ажылыкка баргандардын санын эмес, сапатын арттыруу иштерине өз таасирин тийгизген себептер, ишти жакшыртууга зарыл мамлекеттик деңгээлде көрүлүүчү жана жасалуучу иш-чаралар боюнча айтышкан ойлоруна, сунуштарына азыноолак токтолсок. Бул сарпптоонун тизмесине, медициналык тейлөө жана дары-дармектер үчүн, ыйык жерлерге экскурсияларга, Ошол эле учурда, чыгымдардын олуттуу бөлүгүн аба каттамдары, ошондой эле ар кандай кайрымдуулук каражаттары, мисалы, падышалык жыйымдар (Сауд Аравиясынын чек арасынан өтүүдөгү милдеттүү жыйым) түзөт. Жогоруда айтылган чыгымдардан сырткары, “ыктыярдуу” деп аталган жыйым, алымдар бар. Мисалы, мындай кайрымдуулук, же ыктыярдуу жыйымга – Кыргыз Республикасынын Мусулмандарынын Дин Башкармалыгына ар бир зыяратчыдан, ал эми ажылыкты өткөрүү боюнча республикалык штабдын ишин камсыз кылуу үчүн кармалып алынат. Ошол эле мезгилде бул “ыктыярдуу” жыйымдар менен кошо роуминг уюлдук байланыш үчүн ажылык сапарга бара тургандардан дагы коомчулукту кызыктырган.

Этнографиялык иликтөөгө катышкан ажылык сапарга баргандардын айрымдары ажылыкка байланышкан иштерди мамлекеттик органдар гана жеке жоопкерчиликти өздөрүнө алып аткарса деген каалоосун, сунуштарын айтышты. Ажылык иштерине терс таасирин тийгизген себептин бири – транспорт маселелери экенин да белгилеп кетишти. Ажыга зыяратка бара жаткандарды ташыган самолетторду, авиакомпанияларды дыкааттык менен ачык-айкын тендер аркылуу калыс тандап алууну сунушташты. Ажы иштерин жакшыртуу, ажылардын бай тажрыйбасын үйрөнүү, пайдалануу зарылчылыгын баса белгилеп, ал үчүн ажылардын башын кошкон, бириктирген “Ажылардын коомун” түзүү сунушун да айтышты. Ажыга баргандан кийин муфтияттын ишин, уюштуруу комитетинин ишмердүүлүгүн атайын комиссия сөзсүз текшерип, текшерүүнүн жыйынтыгын жалпы элге жашырбай ачык жарыя кылынышы керек деген сунушту киргизишти. Бул бөлүмдү аяктап жатып, жазылгандардан төмөнкүдөй тыянак жасоону эп көрдүк. Ажылыкка байланыштуу жүргүзүлгөн этнографиялык иликтөөлөр “элден калыс эч нерсе жок” деген макалды, учкул сөздү дагы бир жолу далилдеди. Иликтөөдө суралган ажылар, ажы болом деп ниеттенгендер Кыргыз Республикасынын мусулмандарынын ажылыкка болгон муктаждыктарын толук канааттандырууга кедерги, жолтоо болгон кемчиликтерди, аларды жоюунун жолдорун, пайдалуу сунуштарын эч жашырбай айтып беришти.

Ошондой эле, мамлекеттибизде исламдашуу процессинин тездик менен жүрүшүн, ислам дининин мамлекеттин, коомдун саясий-соцалдык турмушунда таасири күчөп бара жаткандыгын эске алганда, өлкөбүздүн мусулмандарынын ыйык Меккага ажылыкка зыяратка баруу тенденциясы, масштабы мындан да күчөшү толук ыктымал. Демек, өлкө мусулмандарынын мындай муктаждыктарын толук кандуу канаттандыруу үчүн, ажылык иштерин азыркы мезгилдин, замандын талаптарына жооп бергендей, бийик деңгээлге жеткиришибиз абзел.

Корутунду

Кыргызстандын түшүк аймагында зыярат жасоо институтунун абалын, ишмердүүлүгүн, алардын өлкөнүн руханий турмушундагы орду жана ролу сыяктуу орчундуу маселелерди талдоо, байыркы мезгилдерде эле пайда болсо дагы, зыярат феноменинин кыргыз коомчулугунун турмушунда дагы эле болсо зор роль ойноорун ырастоого бизге мүмкүнчүлүк берди. Кыргыздардын салттуу билимдеринин системасы негизинен мазарларды, ыйык жерлерди урматтоо, сыйлоо менен байланышкан жана этникалык жактан өзүн-өзү билип таануунун идеологиялык чынжырчасында өзүнүн татыктуу ордун ээлейт. Ыйык жерлер институтунун этникалык жактан бириктирүүчү көмүскө жаткан потенциалы мамлекеттик органдарга калк арасында мекенчилдик сезимди тарбиялоо ишинде зыярат кубулушунун концептуалдык жана уюштуруу түзүмүн колдонууга, пайдаланууга мүмкүнчүлүк берип жатканы бекеринен эмес.

Демек, бул жагдайдан биз көп жылдык коммунисттик атеисттик катуу куугунтуктан кийин мазар, ыйык жерлер культу жергиликтүү динге ишенгендердин аң-сезиминен таптакыр жок болуп кетпегендигин, ошондой эле Кыргызстандын улуттук идеологиясынын негизги бир бөлүгү болгондугун да аңдап билүүгө болот. Ыйык жерлердин жаңыларынын пайда болушу, ошондой эле эскилеринин кайрадан калыбына келтирилиши азыркы Кыргызстандагы бул диний институттун чыныгы таризде өсүп-өнүгүп жатканы жөнүндө айтууга негиз болот. Зыяратка болгон кызыгуунун күчөшү СССР кулагандан кийин республикада калыптанып калган социалдык-экономикалык жана диний кырдаалдын өзгөчөлүгү, идеологиялык боштуктун калыптанышы менен социалдык чөйрөнүн өсүшү, ошондой эле калктын социалдык жактан корголбогондугу, титулдук элдин этникалык салттарына кайрылуу аракетин, ошондой эле Борбордук Азия чөлкөмүн кайрадан исламдаштыруу аракеттери менен мүнөздөлүп түшүндүрүлөт.

Мындан тышкары, ыйык жерлерге сыйынуу системасынын жанданышынын жана гүлдөп-өнүгүшүнүн себеби жергиликтүү элдин

руханий, экономикалык, билим берүү, ден соолук жана ич ара байланышуу муктаждыктарын канааттандырууну үзбөй улантып келе жаткан мазарлардын өзгөчө функционалдык маанисинде десек жаңылыштык болбойт. Ошол эле учурда зыярат институту азыркы кыргыз коомчулугунда өз ордун издөөдө салттуу практикалардын жыйындысын колдонуу жана кызмат көрсөтүү менен эле чектелбестен, анын формаларын жана көрүнүштөрүн жаңылоо жолуна чечкиндүү түрдө киришкенин белгилей кетүү керек. Постсоветтик мейкиндикте сырттан каржыланып улам күч алып бара жаткан радикалдуу исламдын идеяларынын чабуулу мазарларга зыярат жасап сыйынууну тынымсыз жаңыланууга жана алардын жергиликтүү калктын муктаждыктарын толук канаттандырууга ыңгайлашуу жолуна түртүп жатканы белгилүү. Зыяраттын пайгамбардын сыйынуучу жайларга байланыштуу осуяттары менен түп тамырынан бери дал келбеши аны исламды бутпарастык катмарлардан жана алардын таасирлеринен тазалоого багытталган диний агымдардын жактоочуларынын тынымсыз сынынын объектисине айландырууда. Ошого карабастан, азыркы учурга чейин динге ишенген жарандардын басымдуу көпчүлүгүн түзгөн мусулмандар ыйык жерлерге сыйынууну өздөрүнүн ишениминин бир урчугу (компоненти) катары караган Кыргызстандын руханий бейнесин, турпатын түзгөн “элдик, турмуштук” ислам дини менен байланыштырып аныкташат. Учкай баса белгилеп кетишибиз абзел, биз тандаган темабызга ылайык, диссертацияда “чоң зыяратка” – түштүк Кыргызстандын элинин ыйык Мекка шаарына жасаган зыяраттын тарыхына, азыркы абалына жана көйгөйлөрүнө да кеңири токтолуп кеттим.

Эми, зыярат процессине катышуучулардын социалдык курамын айта кетсек, биринчи кезекте бардык эле адамдардын зыярат институтуна баруусуна тилектеш жана каалаган адамдар – мазарларды сактоочу шайыктар түзөт; ошондой эле ыйыктардын урпактары; салттуу билимди алып жүрүүчүлөр; улгайган калктын көпчүлүгү; теңирчиликтин идеяларын

карманган кыргыз интеллигенциясынын бир бөлүгү; ошондой эле каза болгон ата-бабалардын арбактарына ишенген калктын кеңири массасы түзөт.

Мазар, ыйык жерлердеги ырым-жырым жасоодогу жөрөлгө, ырым-жырымдарды, жол-жоболорду талдоо көрсөткөндөй, каза болгон туугандардын арбактарын урматтоо кыргыз зыяратынын негизги белгилеринин бири болуп саналат, ал эми зыярат аркылуу сыйынууга ишенгендердин басымдуу көпчүлүгү үчүн зыярат биринчи кезекте арбактар менен байланыш түзүүнүн жолу болуп саналат, анткени калктын көпчүлүгү суфий мусулман ыйыктарынын баяны, таржымалы менен тааныш эмес.

Жалпылып айтканда, азыркы Кыргызстандагы зыярат феноменинин өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө байкоо жүргүзсөк, жакынкы келечекте зыярат жасоо институту республиканын диний чөйрөсүнөн кетпей тургандай таасир калтырат. Айрыкча, бир гана ыйык жайлардын шайыктары эмес, мамлекеттик органдардын, бизнес түзүмдөрүнүн өкүлдөрү да зыярат муктаждыктарын канааттандыруу үчүн мүмкүн болгон толук ыңгайлуулуктарды түзүүгө умтулуп аракет кылып жатышканы мындай бүтүм жасоого негиз боло алат. Албетте, республиканын мазарларын оңдоп, көрктөндүрүп, дегеле өркүндөтүү боюнча иш-чаралар кызыкдар адамдардын экономикалык же саясий дымагы, кызыкчылыктарысыз жүргүзүлбөсү анык, бирок алардын оюу, тилегинин ишке ашыруу мазарларга сыйынуунун негизинде жасалып жатканы зыярат институту дагы деле болсо, кыргыз коомуна таасир этүүчү олуттуу мүмкүнчүлүктөргө ээ экендигин тастыктайт.

Бул ишенимди бекемдеген Кыргызстандын бардык аймактарын каптап, орун алган ыйык жер, мазарлардын этнотуризмдин баалуу, таасирлүү элементи. Биз көптөгөн чет өлкөлүк туристтер жергебиздеги ыйык жер, мазарларды байма-бай каттаганын, социалдык түйүндөр, интернет аркылуу өзүлөрүнүн алган таасирлерин, фото-сүрөттөрүн, видео-тасмаларын көрдүм. Демек, бул жагдай ыйык жерлер мазарлардын сакталышына өзүнүн оң таасирлерин тийгизет.

Ошону менен бирге, Кыргызстанга өзүнүн кыйла күчтүү таасирлерин тийгизип жаткан ааламдашуу, барган сайын күчөгөн миграция процесстери жана кыргыз жаштарынын арасында этномаданий салттарды билип, урматтап улантуунун үзгүлтүккө учурап, начарлашына байланыштуу мазар, зыярат институту келечекте олуттуу кыйынчылыктарга туш болоорун белгилебей коюуга да болбойт. Зыярат жасоо мусулман дүйнөсүнүн дээрлик бардык булуң-бурчтарында бар жана бул жагынан глобалдык көрүнүш экендигине карабастан, ал баарынан мурда жергиликтүү социалдык-экономикалык структуралык өзгөчөлүктөр менен тыгыз байланышта болушу менен мүнөздөлөт. Ушуга байланыштуу, бүгүнкү күндө дүйнөлүк денгээлде туруктуу тенденция болуп саналган жергиликтүү элдердин өзүн-өзү андап таанып билүүсүнүн солгундап начарлашы, басаңдашы биз изилдеген салттуу аймактык зыярат жасоо институтунун ишин бузуп үзгүлтүккө учуратышы толук мүмкүн деп эсептейм.³⁴⁶

Эми, зыярат процессине катышуучулардын социалдык курамын айта кетсек, биринчи кезекте бардык эле адамдардын зыярат институтуна баруусуна тилектеш жана каалаган адамдар – мазарларды сактоочу шайыктар түзөт; ошондой эле ыйыктардын урпактары; салттуу билимди алып жүрүүчүлөр; улгайган калктын көпчүлүгү; теңирчиликтин идеяларын карманган кыргыз интеллигенциясынын бир бөлүгү; ошондой эле каза болгон ата-бабалардын арбактарына ишенген калктын кеңири массасы түзөт. Мазар, ыйык жерлердеги ырым-жырым жасоодогу жөрөлгө, ырым-жырымдарды, жол-жоболорду талдоо көрсөткөндөй, каза болгон туугандардын арбактарын урматтоо кыргыз зыяратынын негизги белгилеринин бири болуп саналат, ал эми зыярат аркылуу сыйынууга ишенгендердин басымдуу көпчүлүгү үчүн зыярат биринчи кезекте арбактар менен байланыш түзүүнүн жолу болуп

³⁴⁶ Б. де Кордые. Евразийское мусульманство? (Взгляд на положение, эволюцию ислама и исламизма в бывших советских республиках Средней Азии и Каспийского региона) // Центральная Азия и Кавказ. 2008, № 5 (59). С. 155-156.

саналат, анткени калктын көпчүлүгү суфий мусулман ыйыктарынын баяны, таржымалы менен тааныш эмес.

Жалпылып жыйынтыктап айтканда, азыркы Кыргызстандын түштүк аймагынын зыярат феноменинин өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө байкоо жүргүзсөк, жакынкы келечекте зыярат жасоо институту республиканын диний чөйрөсүнөн кетпей тургандай таасир калтырат. Айрыкча, бир гана ыйык жайлардын шайыктары эмес, мамлекеттик органдардын, бизнес түзүмдөрүнүн өкүлдөрү да зыярат муктаждыктарын канааттандыруу үчүн мүмкүн болгон толук ыңгайлуулуктарды түзүүгө умтулуп аракет кылып жатышканы мындай бүтүм жасоого негиз боло алат. Албетте, республиканын мазарларын оңдоп, көрктөндүрүп, дегеле өркүндөтүү боюнча иш-чаралар кызыкдар адамдардын экономикалык же саясий дымагы, кызыкчылыктарысыз жүргүзүлбөсү анык, бирок алардын ою, тилегинин ишке ашыруу мазарларга сыйынуунун негизинде жасалып жатканы зыярат институту дагы деле болсо кыргыз коомуна таасир этүүчү олуттуу мүмкүнчүлүктөргө ээ. Ошону менен бирге, Кыргызстанга өзүнүн кыйла күчтүү таасирлерин тийгизип жаткан ааламдашуу, барган сайын күчөгөн миграция процесстери жана кыргыз жаштарынын арасында этномаданий салттарды билип, урматтап улантуунун үзгүлтүккө учурап начарлашына байланыштуу мазар, зыярат институту келечекте олуттуу кыйынчылыктарга туш болоорун белгилебей коюуга да болбойт. Зыярат жасоо мусулман дүйнөсүнүн дээрлик бардык булуң-бурчтарында бар жана бул жагынан глобалдык көрүнүш экендигине карабастан, ал баарынан мурда жергиликтүү социалдык-экономикалык структуралык өзгөчөлүктөр менен тыгыз байланышта болушу менен мүнөздөлөт. Ушуга байланыштуу, бүгүнкү күндө дүйнөлүк денгээлде туруктуу тенденция болуп саналган жергиликтүү элдердин өзүн-өзү аңдап таанып билүүсүнүн солгундап начарлашы, басаңдашы биз изилдеген салттуу аймактык зыярат жасоо институтунун

ишин бузуп үзгүлтүккө учуратышы толук мүмкүн³⁴⁷. Илимий изилдөөбүздүн жыйынтыгын төмөнкү илимий-практикалык мүнөздөгү жыйынтыкка келдим: Кыргыз элинин руханий жана заттык маданиятынын орчундуу бөлүгү болуп эсептелген зыярат кылуу процесси, жөрөлгө, ырым-жырымдар жана ага байланышкан ыйык жер, мазарлардын тарыхы, баяны, абалы жана келечеги терендетилген, комплекстүү заманбап илимий изилдөөлөрдү талап кылат; Ыйык жерлер, мазарлардын көп кырлуу аткарган кызматын, коомдогу ээлеген орду менен жүгүн эске алганда азыркы ааламдашуу жана исламдашуу процесстеринин арааны катуу жүрүп турганда да жоюулуп, жоголуп кетпейт деген ишеним бар. Бирок, мындай болбошу үчүн аларга көңүл бөлүп, коргоп, өнүктүрүү аракеттерин көрүшүбүз керек; Элибиздин көөнө руханий жана заттык маданиятынын элементтери катары жер-жерлердин көркүн ачып, өзүнө кызыккан, дилгир адамдарды тарткан ыйык жерлер, мазарларды сактап, коргоп калуу үчүн алардын проблемалары мамлекеттик органдардын, жергиликтүү бийликтин өкүлдөрүнүн жана жалпы коомчулуктун көңүл чордонунда, ар дайым жадысында, көзөмөлүндө болушу зарыл; Ыйык жерлер, мазарлардын укуктук базасын тактап, аларга күйгөн, кам көргөн жергиликтүү бийлик органдарына, мисалы, айыл өкмөттөрүнүн балансына өткөрүп берүү керек. Ыйык жерлердин, мазарлардын көбү киреше алып келүүгө толук мүмкүнчүлүктөрү бар. Демек, айыл өкмөттөрү бул багытта иш алып барса кызыкчылык болот, ошондой эле ыйык жер, мазарларга да жакшы шарттар түзүлөт деп ойлойм; Учурда кыргыз элинин иденттүүлүгү жешилип, эрозияга тушуккан мезгилде руханий маданий мурастарыбыздын көптөгөн элементтери, анын ичинде зыярат кылуу, ыйык жерлер, мазар басуу жана аларга байланышкан ырым-жырымдар унуткарылып, жок болуп кетүү коркунучу туулган маалда жандарын карч уруп, убактысын, каражатын эч аябай аракетин жасап

³⁴⁷ Б. де Кордые. Евразийское мусульманство? (Взгляд на положение, эволюцию ислама и исламизма в бывших советских республиках Средней Азии и Каспийского региона) // Центральная Азия и Кавказ. 2008, № 5 (59). С. 155-156.

спонсор таап китеп артынан китептерин колдорунан келишинче чыгарып коомчулукка тартуулап жаткан “Айгине” маданий-изилдөө борборунун иш-аракеттерин мамлекет колдоого алышы керек;

Диссертациялык иликтөөлөрдүн негизинде төмөнкү практикалык сунуштар берилет:

-Кыргызстандын түштүгүндө жашаган калктын зыярат жасоочу жайларга болгон мамилесин, ыйык деп эсептелген жайлардын диний-философиялык түшүнүктөрүндөгү жана табынуунун күндөлүк жашоо турмушундагы ээлеген орду боюнча атайын илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү;

-Кыргызстандын түштүгүндөгү же Фергана өрөөнүндөгү табынуучу ыйык жайлардын, мазарлардын, булактардын реестрин (картотека) түзүү, картасын иштеп чыгуу;

- Сулайман-Тоо (Ош шаары), Дул-Дул-Ат, Чил-Устун үңкүрлөрү (Араван району), Абшыр-Сай (Ноокат району), Сафид-Булан, Шах-Фазил (Ала-Бука району) мазарлары, Котур-Булак (Араван району), Мазар-Булак (Өзгөн району), Азирети-Аюб (Жалал-Абад шаары) ж.б. тарыхый-этнографиялык, археологиялык объектилер Кыргыз Республикасындагы туризмди өнүктүрүү багытында потенциалдары чоң экендигин жарыялоо;

-Сыйынуучу жайлар, мазарлар, булактар (суулар) Кыргызстандын жаратылышы кооз жерде жайгашкандыктан, өлкөдө ички туризмди да өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт;

-Фергана өрөөнүндөгү (Кыргызстандын аймагы) сыйынуучу (табынуучу) жайлар, мазарлар, булактар ж.б. боюнча илимий жана окуу китептерин жазуу;

-Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Дин иштери боюнча комиссияга табынуучу ыйык жайлар, мазарлар, булактар жана алардын калктын акыл-эсине, каада-салтына, психологиясына тийгизген таасирлери боюнча маалымат берип туруу;

-Кыргызстандын Мусулмандарынын башкармалыгына ыйык деп эсептелген табынуучу жайлардын калктын жашоо-турмушундагы, руханий

маданиятындагы ээлеген орду боюнча жазуу түрүндөгү маалыматтарды жана сунуштарды берүү;

-Табынуучу жайлар тарыхый-этнографиялык жана археологиялык объектилер экендигин, байыркы доорлордон бери карай калктын жашоо турмушу менен терең байланышы бар экендигин, салттуу ислам менен карама-каршылыктары жок экендигин илимий негиздүү түрдө далилдеп, Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссияга, Кыргызстан Мусулмандар башкармалыгына илимий эмгектер аркылуу жеткирип туруу;

-олуя (көзү ачык), ыйык деп кабыл алынган адамдардын бейиттерине, жаратылыш объектилерине сыйынуу жана зыярат жасоо процессинде аткарылган каада-салттар жана жөрөлгөлөрдү чагылдырган илимий-популярдуу кино тасмаларды даярдоо;

- Бүбү-бакшылар жетектеген аялдар катышкан жөрөлгөлөр жана алардын спецификалык өзгөчүлүктөрүн чагылдырган тарыхый-этнографиялык кино тасма тартуу, илимий булак катары пайдалануу.

Учурда кыргыз элинин иденттүүлүгү жешилип, эрозияга тушуккан мезгилде руханий маданий мурастарыбыздын көптөгөн элементтери, анын ичинде зыярат кылуу, ыйык жерлер, мазар басуу жана аларга байланышкан ырым-жырымдар унуткарылып, жок болуп кетүү коркунучу туулган маалда жандарын карч уруп, убактысын, каражатын эч аябай аракетин жасап спонсор таап, китеп артынан китептерин колдорунан келишинче чыгарып, коомчулукка тартуулап жаткан “Айгине” маданий-изилдөө борборунун иш-аракеттерин мамлекет колдоого алышы керек; Ыйык зыярат жайлар экологиялык жактан абдан ыңгайлуу жактан адамды эмоциялык жактан чыңалтырып, көңүл ачууга алып келген. Мисалы, Абшыр–Ата сахаба жана башкалар. Конкреттүү түрдө кыргыздар зыярат кылуучу ыйык (сыйынуучу) жайдан кыргыздар төмөнкүлөрдү тилек кылышкан: 1.Өмүр 2.Ден-соолук 3.Бакыт-таалай 4.Перзент 5.Байлык «Жакшы тилек, жарым ырыс» демекчи нерселерди каалоо аны тилөө, адамды жашоого болгон кайдыгер үмүтсүз ойлордон арылтып, ишенимине ишеним арттырып, дилин тазарткан. Бул

аркылуу биз дагы да жан дүйнөбүздү бир ирет байыта алабыз. Албетте, бүгүнкү күндөгү ислам динини мындай зыярат кылуучу жерлерге сыйынбоону сунуштаганына карабастан, исламга чейинки диндерден калган ырым-жырымдарды дагы эле болсо, эл арасында колдонуп жүргөнүбүзгө күбө болдук. Бирок, ошого карабастан, бул зыярат кылуучу ыйык жерлер адамдарды кайсы бир деңгээлде жакшы адам болуусуна, дили, дини тазаруусуна алып келерине ишенем.

Информаторлордун жалпы тизмеси:

1. Алиев Таир, 65 жашта, Кара-Суу району, Калинин айылы, уруусу мөнөк
2. Абдыжапарова Нуркыз, 1956-ж. туулган, Базар-Коргон району, Правда айылы, уруусу тейит
3. Айтбаев Эсенбай, 66 жашта, Ысык-Көл району, уруусу бугу
4. Абдырахманов Айбек, Ысык-Көл району, 42 жашта, уруусу бугу
5. Абдираимова Жээнбек 93 жашта, Ноокат району, Бел айылы, уруусу канды
6. Абдираимова Орунбү, 91 жашта, Ноокат району, Бел айылы, уруусу төөлөс
7. Арыкчиев Муратбек, Нарын району, Нарын шаары 42-жашта, уруусу тынымсейит
8. Акматов Капар, 58 жашта, Карасуу району, Коммунизм айылы, уруусу жылкелди (мунгуш)
9. Аттокуров Муктар, 52 жашта, Кара-Суу району, Коммунизм айылы, уруусу Жоош
10. Абдиев Мамажон, Кадамжай району, Кыргыз-Кыштак айылы, 82 жашта, Канды уруусу
11. Бакиров Нурмамат Нуралиевич Араван району, Жакшылык айылы, 42 жашта, Карабагыш уруусу
12. Балтабаев Таирбек, Ноокен району, Ноокен айылы, 66 жашта, уруусу багыш
13. Базарматова Венера, 66 жашта, Ош шаары, уруусу тейит
14. Дубанаев Мавлян ажы, Баткен шаарынын тургуну, 62 жашта, уруусу кыпчак
15. Жалилов Ташболот, 75 жашта, Араван району, уруусу баргы
16. Жумакеева Сакен, 1941-ж. туулган, Талас облусунун Боотерек айылы тургуну, уруусу кушчу
17. Жумаева Анар, 62 жашта, Ноокат району, Бел-Өрүк айылы, уруусу бөрү

- 18.Казыбеков Эгемберди, Кара-Алма айылы ,51 жашта, уруусу багыш
- 19.Камилов Арап, Баткен району, Кара-Булак айылы, 82 жашта, уруусу ичкилик
- 20.Койлубаев Анарбай, 76 жашта, Өзгөн району, Тоо-Дыйкан айылы, уруусу басыз (байсогур)
- 21.Койлубаев Каныбек, 42 жашта, Өзгөн району, Тоо-Дыйкан айылы, уруусу басыз (байсогур)
- 22.Каштиева Бүбайша, 58 жашта, Өзгөн району, Кыргызстан айылы
- 23.Мамаралиев Сүйөркул, Аксы району, Падышы-Ата коругу, 54 жашта, уруусу кыпчак
- 24.Мадумарова Малахат, 53 жашта, Кара- Суу району, Ак-Булак айылы
- 25.Мадумаров Шабдан, 60 жашта, Кара-Суу району, Талдык айылы, Баргы уруусу
- 26.Мубарак Султанов, Өзгөн району, Куршаб айылы, Чоң мурун уруусу
- 27.Мөнөкбаев Мырза аке ажы, Алай району, Гүлчө айылы, уруусу тейит
- 28.Юлдашев Наджибулла, Ош шаарынын тургуну
29. Мадумаров Шабдан, 60 жашта, Кара-Суу району, Талдык айылы, уруусу канды
- 30.Назарбеков Жусупжан ажы, Алай району, Гүлчө айылы, уруусу тейит
- 31.Пирматова Гүлнара, 34 жашта, Өзгөн району, Куршаб айылы, Таздар уруусу
- 32.Саипжанов Абдувахип, 74 жашта, Араван району, уруусу
- 33.Султанкулов Токтомажин, 67 жашта Кара-Суу району, Кашкар-Кыштак айылы
- 34.Сайидходжаев Саидбурхан ажы, Ош шаары
- 35.Саипжанов Абдувахип , 74 жашта, Араван районун жашоочусу.
- 36.Салиев Бакытбек, Ош шаары, 53 жашта, Төөлөс уруусу
- 37.Тайиروف Аширбай, 76 жашта, Кара суу району, Тельман айылы
- 38.Турсунов Абдилазиз, 84 жашта, Араван району, Чарбак айылы тургуну

- 39.Токтогулов Өсөрбек, 67 жашта, Ноокен району, Ноокен айылы, Төөлөс уруусу
- 40.Токуров Базарбай 70жашта Өзгөн району, Чеч-Дөбө айылы, уруусу багыш
- 41.Талаа жазууларынан. Эшен-Ата мазарына келген зыяратчыдан жазылып алынды, Ош облусу, Чоң-Алай району, июль 2022-ж.
- 42.Талаа жазууларынан, Сулайман-Тоого келген зыяратчыдан жазылып алынды, Ош облусу, июль айы 2020-ж.
- 43.Шырматова Максаткан,52 жашта, Ош шаары, Каратагай уруусу
- 44.Үмөтбаева Токтош, 1931-ж. туулган, Кара-Суу айылы³⁴⁸
- 45.Эргешов Каныбек, Кадамжай району, Кыргыз-Кыштак айылы, 46 жашта, уруусу найман
- 46.Эргешбаев Маматразак, 66 жашта Кара-Суу району, Коммунизм айылы, Жоош уруусу
- 47.Эргешова Бухава Нурмаматовна, 67 жашта, Кадамжай району, уруусу ичкилик
- 48.Эргешова Курманжан Ысык-Көл районунун тургуну, 42 жашта, уруусу бугу

³⁴⁸ Айрым информаторлор өздөрүнүн урууларынын аттарын айта алышпады (түрктөр, өзбектер), ошондон улам, алардын кайсыл уруга таандык экендиги жазылбады. – Г.А.

Пайдаланган адабияттар жана булактардын тизмеси

1. Абашин С.Н. Бурхан ад-дин Кылыч; Сафид-Булан[Текст]/Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып.3.-М., 2001.С.24-25; 87-89;
2. Абашин С.Н., Огудин В.Л. Трон-Сулеймана – среднеазиатская святыня[Текст]//Наследие материальной и духовной культуры Кыргызстана.-Б.,2005.
3. Абдылдаев, М.К. Из истории религии и атеизма в Кыргызстане [Текст] / М.К. Абдылдаев. – Бишкек: Илим, 1991. – 128 с.
4. Айтбаев, М.Т. Пища киргизов в XIX и начале XX вв. [Текст]/ М.Т.Айтбаев. Известия АН Кирг. ССР, Серия общественных наук, Т.V. – Вып. I. [б.и.], 1963. С. 46-54.
5. Абдылдаев Т.А. Ислам дининин ырым-жырымдарынын келип чыгышы жана анын калдыктарынын зыяндуулугу. [Текст]/ Ф.,1959.
6. Азимов И.М. Архитектурные памятники Ферганской долины. [Текст]/ Ташкент, 1982.
7. Аманалиев, Б. Доисламские верования киргизов [Текст] / Б. Аманалиев // Религия, свободомыслие, атеизм. – Фрунзе, 1967. – С. 18–30.
8. Анжиганова, Е.В. Шаманизм как религия [Текст] / Е.В. Анжиганова // Религия и общество. – Абакан, 2003. – С. 102–106.
9. Айдаркулов К. Кылымдар жаңырыгы. [Текст]/ - Ф.,1989.
- 10.Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас»[Текст]/. Бишкек, 2002. С. 141.
- 11.Аманбаева А. Культовые места Сулайман-Тоо [Текст]/Мазары Ферганской долины. Бишкек, 2007. С. 42.
- 12.Аманканов Х. Илим жана дин жаратылыш жөнүндө[Текст]/.Ф., «Кыргызмамбас», 1958.
- 13.Аманбаева Б.Э., Жолдошов Ч. Археологический комплекс Сулайман-Тоо[Текст]/ /Мазары Ферганской долины. - Б., 2007. С.13 – 14.
- 14.Абрамзон, С.М. Фольклорные мотивы в киргизских преданиях генеалогического цикла [Текст]/ С.М.Абрамзон. Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. - Л: [б.и.], 1977. - С. 151-165.
- 15.Абрамзон, С.М. Формы семьи у дотюркских и тюркских племен Южной Сибири, Семиречья и Тянь-Шаня в древности и средневековье. Тюркологический сборник. 1972. Памяти П.М. Мелиоранского [Текст]/ С.М.Абрамзон. М.: [б.и.], Наука, 1973. С. 287-305.
- 16.Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. [Текст]/ Фрунзе, 1990.
- 17.Абрамзон СМ. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков [Текст]/ // Материальная культура и хозяйство народов Средней Азии и Казахстана. - Л.: Наука, 1978. - Т. XXXIV. - С. 44-67.51
- 18.Абрамзон, С.М. К характеристике шаманства в старом быту киргизов [Текст]/ С.М.Абрамзон. КСИЭ, [б.и.],1958, вып. XXX. С. 143-150.

- 19.Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. [Текст]/ - Ф., 1963. С.15.
- 20.Айдаркулов К. Кылымдар жаңырыгы Текст]/Ф.,1989.
- 21.Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 году // Туркестанский Отдел Русского Географического Общества Ташкент, 1924. - Т. XVII. - С. 121-140.
- 22.Абытов Б.. Мамажанов Г. Чил-Устун, Дул-дул-ат – Аравандын ыйык тоолору. (Изилдөөлөр, уламыштар, божомолдор) [Текст]/-Ош., 2002.8 б.
- 23.Бартольд В.В. Фергана [Текст]/ Собр. соч.: в 9-ти томах. - М. Наука, 1965.
- 24.Бабур-наме. Записки Бабура[Текст]/ Ташкент: АН УзбССР. 1958.С12 -13.
- 25.Бартольд В.В. Фергана [Текст]/ - Соч. в 9-и т. - М., 1963. - Т. III. - С. 529.
- 26.Бернштам А.Н. Архитектурные памятники Киргизии[Текст]/ М.,1950. 119.
- 27.Бегалиева, А.С. Религиозный туризм в Кыргызской Республике [Текст]: учеб. пособие / А.С. Бегалиева, Д.А. Брусилковский. -Бишкек: 2011. 612
- 28.Бернштам, А. Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII вв [Текст]/ Восточно-Тюркский каганат и киргизы. М., -Л: Изд-во АН СССР, 1946. – 207 с.
- 29.Бернштам, А. Н. Очерки истории гуннов[Текст]/ Л.,1951.
- 30.Баялиева Т. Дж. Доисламские верования и их пережитки у киргизов[Текст]/ Фрунзе., 1972;
- 31.Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. II. М.-Л.: Наука, 1950. – 389 с.
- 32.Беляков Ю.П. Топономические легенды Кыргызстана[Текст]/ Б., 2020.
- 33.Бабур-наме. Записки Бабура-Ташкент, [Текст]/ 1993. С.30.
- 34.Баялиева Т. Дж. Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление. Фрунзе, [Текст]/ 1981. С. 86.
- 35.Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе[Текст]/ Ф.,1990. -58 б.
- 36.Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена[Текст]/ М-Л.,1950.Т.1.С.446.
- 37.Безертинов Р.Н. Тэнгрианство – религия тюрок и монголов[Текст]/ 2-е изд., доп. Казань, 2004. С.235.
- 38.Басилов, В. Н. Йер-Су//Мифы народов мира. М.: Советская Энциклопедия, 1991. Т. I. С. 599.
- 39.Ботоканова Г.Т. Традиционное знание кыргызов[Текст]/ -Б., 2015.С.49;
- 40.Беттер Е. К. Вариант легенды о Клыч-Бурхан-Эд-Дине - Узгенском [Текст]/ Известия Туркестанского отдела Русского Географического Общества. - Ташкент, 1924. - Т. XVII. -С. 141.
- 41.Большаков О. Г. Мазар [Текст]/ Ислам: энциклопедический словарь / Отв. ред. С. М. Прозоров. М. : Наука, ГРВЛ, 1991.С. 151.
- 42.Бисенбаев, А.К. Мифы древних тюрок[Текст]/ Алматы., 2007.
- 43.Бромлей, Ю.В. Этнос и этнография[Текст]/ М.: 1973. - 283 с.

44. Вайнштейн, С.И. В.В. Радлов и историко-этнографическое изучение тюркских народов [Текст]/С.И. Вайнштейн, С.Г.Кляшторный // Тюркологический Галицкий В.Я., Плоских В.М. Старинный Ош. - Фрунзе, 1987.
45. Ворожейкина, З.Н. Доисламские верования киргизов в XVI в. (по рукописи «Зияя ал-Кулуб») [Текст] / З.Н. Ворожейкина // Вопросы философии и истории стран советского и зарубежного Востока. – М., 1961. – С. 182–189.
46. Грач, А.Д. Древние кочевники в центре Азии[Текст]/ М., 1980.
47. Гольдциэр И. Культ святых в исламе. Мухаммеданские эскизы[Текст]/ М.,1938. С. 109.
48. Галицкий В.Я., Плоских В.М. Старинный Ош[Текст]/ Ф., 1987.С.132.
49. Губаева, С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX - начале XX вв[Текст]/ Ташкент, 1983. - 102 с.
50. Галиев, А.А. Модель космоса гуннов. Опубликовано в книге Уйгуроведение в Казахстане: традиция и новация[Текст]/ Под ред. А. Камалова. Алматы, Наш мир. 2006. С. 31-40.
51. Дуйшеев Б.А. Память Тянь-Шаня: (Ист. Очерки о памятниках Киргизстана XVIII-XIXвв.). под ред.[и с предисл.] [Текст]/ В.М. Плоских.- Ф., 1986. -118с.
52. Дюшенбиев С.У. Религиозные верования кыргызов Кыргызстан[Текст]/ Энциклопедия.Б., 2001
53. Дюшенбиев С.У. Суфизм в истории и культуре Кыргызстане/Наследие материальной и духовной культуры Кыргызстана[Текст]/ Б.,2005;
54. Дюшенбиев С.У. Кыргыздардын исламга чейинки диний ишенимдери (XVII-XIX-кк.)/Кыргызстандын тарыхы[Текст]/ Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. Үч томдук. Т.2. Б., 2016.
55. Декреты Советской власти. Т.1. [Текст]/ М.,1957. С.40.
56. Дюшенбиев С.У. Ислам/Кыргызы[Текст]/ Отв. ред. акад. В.А. Тишков.- М.:Наука, 2016.С.469 – 470.
57. Дудашвили С.Д. Туристские ресурсы Кыргызстана[Текст]/ Бишкек: «Раритет-Инфо», 2004.С. 278.
58. Дьяконова В. П. Тувинские шаманы и их социальная роль в обществе // Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири. – Кемерово, 1976.
59. Демидов С. М. Легенды и правда о «святых» местах. Ашхабад[Текст]/ 1988. С. 54.
60. Дьяконова В.П. Погребальный обряд тувинцев Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы[Текст]/ Б., 2010.
61. Дыренкова Н.П. Умай в культе турецких племен[Текст]/ Культура и письменность Востока. Баку. 1928. Книга 3. С. 135.
62. Жусупов К. Байыркы кыргыздардын тарыхына жана рухий маданиятына ой-чабыт[Текст]/ Кыргыздар. Он төрт томдук. VI том.-Б., 2011.324 б.

63. Жусупов, К. Кыргыздардын байыркы маданияты [Текст] / Б.: Бийиктик, 2006.
64. Жданко, Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков [Текст] / М.-Л.: 1950, - 168 с.
65. Жирмунский, В. М. Введение в изучение эпоса «Манас» [Текст] / Киргизский героический эпос «Манас». М.: 1961. 380 с.
66. Захарова А.Е. Историко-архитектурное наследие города Ош (конец XIX начало XX вв.) [Текст] / Ош: Изд-во АН Кыргызстана, 1997. С.150.
67. Зимин Л.А. Мусульманское сказание о городе Ош [Текст] / ПЗСТКЛА . - Ташкент, 1913. - С. 12.
68. Заднепровский Ю.В. Ошское поселение: к истории Ферганы в эпоху поздней бронзы.-Б., 1997.С.172;
69. Заднепровский Ю.В. Начальный этап: истории изучения древней Ферганы и города Ош // Изучение древнего и средневекового Кыргызстана [Текст] / Б., 1998. С.7 – 8.
70. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии [Текст] / Алматы: Дайк-пресс, 2002. -338 с.
71. Золотарев, А. Пережитки тотемизма у народов Сибири [Текст] / Л.:1934.- 52
72. Ислам в Кыргызстане: тенденции развития [Текст] / Ош, 2004. С. -42.
73. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 2-4 [Текст] / Отв. ред. Прозоров С.М. М., 2003. С. 70.
74. Ислам. Энциклопедический словарь [Текст] / М., 1991. С.261.
75. История мавзолея Асаф ибн Бурхия [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tourkg.com/2014/05/mavzoley-asaf-ibn-burhiya.html/>
76. Ибн Хаукал. Китаб сурат ал-арз [Текст] / Материалы по истории Средней и Центральной Азии. X- XIX вв. Ташкент: Фан, 1988. - С. 18-20.
77. Китаб масалик ал-мамалик ал-Истахри // Материалы по истории киргизов и Киргизии [Текст] / М.: Наука, 1973. - С. 24-36.
78. Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области [Текст] / Новый Маргелан, 1981. - Т. I. - С. 113-114.
79. Кыргыз жергеси Энциклопедиясы (Жер-суу аттары). Ф., 1990
80. Карши Джамал ад-Дин. Мулхакат ас-Сурат // Материалы по истории Средней и Центральной Азии. X-XIX вв [Текст] / Ташкент: Фан, 1988. С. 122.
81. Кислюк К.В., Кучер О.Н. Религиоведение [Текст] / М., 2000.
82. Кузнецов П.Е. О таджиках Наманганского уезда [Текст] / Известия ТОИРГО. Ташкент, 1915. - Т. XI, - Вып.2. - Часть 1. - С. 40.
83. Карши Джамал ад-Дин. Мулхакат ас-Сурат [Текст] / Материалы по истории Средней и Центральной Азии / X-XIX вв.- Ташкент: Фан, 1988. - С. 122.
84. Каратаев О.К. Кыргыз этнонимдер сөздүгү [Текст] / Б., 2003.
85. Каратаев О. К. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары [Текст] / Б., 2013.

86. Каратаев О. К. Коруку жерлер. Сакралдуулук. Хайрахан/Кыргыз жана Карахандар каганаттары. Көөнөрбөс издер[Текст]/ Б., 2014.
87. 1170-ж. арналган//Эл аралык конгресси.Б., 2014.
88. Каратаев О.К., Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст]/ Б., 2005. - 357 б.
89. Кашкаров Д.Н. Результаты экспедиции главного Средне-Азиатского музея в район озера Сары-Челек. Часть 1. Физиогеография, животный мир (позвоночные) [Текст]/ Ташкент, 1927. - С. 192.
90. Кюнер, Н.В. Новые китайские материалы по этнографии киргизов (хакасов) VII-VIII вв. н.э. [Текст]/ Н.В.Кюнер. Вып. II. Абакан, 1951. - С. 3-16.
91. Кюнер Н.В. Китайские историки-летописцы о хакасах [Текст]/ Н.В.Кюнер. Ученые записки Хака. НИИЯЛИ. Вып. XII. М.: 1969. - 350 с.
92. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия[Текст]/ Жооптуу редактору А.А. Асанканов.-Б., 2003. 116 б.
93. Керимов Г. М. Шариат и его социальная сущность[Текст]/ М., 1978. С. 74-76.
94. Камолов Х.Ш. История мазаров Северного Таджикистана. Автореферат дисс. канд. истор. наук[Текст]/ Душанбе., 2002;
95. Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность[Текст]/ М., 1978. С.67.
96. Кляшторный С. Г. Степные империи Евразии / С. Г. Кляшторный, Д. Г. Савинов. – СПб.: Наука, 1994 Кыргызстандагы мазарларга сыйынуу: Таластагы ырым-жырымдар жана салттар[Текст]/ Б., 2007. 195 – 196 бб.
97. Керимов Г. М. Шариат и его социальная сущность[Текст]/ М., 1978. С. 67.
98. Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими[Текст]/ Б., 2012.
99. Козьмин Н.Н. К вопросу о турецко-монгольском феодализме[Текст]/ М.; Иркутск: ОГИЗ, 1934.С.73.КР БМА.Ф.2678.Оп.1.Д.6.Л.37.
100. Касиеттүү Нылды-Ата[Текст]/ Б., 2006.
101. Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде[Текст]/ Бишкек, 2007. 120 – 121 бб.
102. Каада-салттар. Ак баталар[Текст]/ А.Акматалиевдин жалпы ред. астында.-Б.: «Шам», 2003.-400 б.
103. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк[Текст]/ Түз. О. К. Каратаев, С. Н. Эралиев/ Б.: Бийиктик, 2005. С.57.
104. Кармышева, Б.Х. Каратегинские киргизы[Текст]/ М.: Наука, 2009. – 284 с.
105. Каралькин, Н.И. Кумандинцы. / Краткие сообщения института этнографии[Текст]/ М.: 1976.
106. Кожемяко П.Н. Байыркы мурас эстеликтерин сактайлы[Текст]/ Ф., 1965
107. Литвинов В.П. Внерегиональное паломничество мусульман Туркестана (эпоха Нового времени). Елец, 2006;
108. Литвинов В. П. Религиозное паломничество: региональный аспект (на примере Туркестана эпохи Средневековья и Нового времени) [Текст]/ Елец, 2006.

109. Малтаев, К.Ж. Сулайман-Тоо-древнейший поднебесный храм в Центральной Азии [Текст]/ К.Ж.Малтаев[Текст]/ Ош, [б.и.], 2000. - 152 с.
110. Массон М.Е. Из воспоминаний среднеазиатского археолога[Текст]/ Ташкент, 1976. - С. 136.
111. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Т.II. – Бишкек: КТМУ, 2003.
112. Мазары Ферганской долины[Текст]/ Бишкек, 2007. С. 4.
113. Муминов А.К. Исхак-баб // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. /Под редакцией С.М.Прозорова. том 1[Текст]/ Москва: Восточная литература, 2006;
114. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.–Л.: Наука, 1959.
115. Муминов А.К. Центральной Азии: Маввернахр, Туркестан//Ислам на территория бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып.1. [Текст]/ М.: Восточная литература,1998
116. Молдобаев, И.Б. «Манас» - историко-культурный памятник киргизов[Текст]/ Бишкек, 1995. - 312 с.
117. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования[Текст]/ М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1951. 452 с.
118. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк [Текст]/ ал-Кашгари, Махмуд. пер., предисл. и коммент. З.-А.М.Ауэзовой. Алматы, [б.и.], 2005. 1288 с.
119. Массон, В.М. Первобытнообщинный строй на территории Туркмении (энеолит, бронзовый век и эпоха раннего железа) [Текст]/ В.М.Массон. Труды ЮТАКЭ. Т. VII. Ашхабад, 1956. 461 с.
120. Мустафина Р. М. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX вв.) [Текст]/ Алма-Ата, 1992
121. Манас энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору[Текст]/ Б.,1995.Т.1.95 б.
122. Мурас таануу.4-класстын окуучулары үчүн окуу куралы[Текст]/ Б., 2008.
123. Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана (Извлечения из китайских источников II в. до н.э. – XVIII в.). Т. II. Составители [Текст]/ К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев.-Б., 2003.С.13; 14; 15.
124. Масальский В. И. Россия / Туркестанский край. СПб, 1913. - Т. XXI. - 869 с.
125. Мифологический словарь [Текст]/ Гл. ред. Е.М.Мелетинский. - М.: Советская энциклопедия, 1991. - 562 с.
126. Макал-лакаптар. Эл адабияты сериясынын 10-тому[Текст]/ Түзгөн – п.и.к., Ж.Ы. Койчуманов.-Б.: Шам, 2001.165 – 166 бб.
127. Нарындын наркы: жандуу жайлар жана берекелүү билим.-Б., 2014.

128. Маничкин, Н.А. Шаманизм и духовно-магические практики киргизов [Текст]/ Дисс. на соис. уч. ст. кан. ист. наук. Н.А.Маничкин. М.: 2019. 421 с.
129. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л.: Наука, 1951.
130. Марофиев С. О значении использования и популяризации святых мест (северный Таджикистан) [Текст]/ Мазары Ферганской долины. Бишкек, 2007. С. 96.
131. Мифы народов мира [Текст]. Энциклопедия. Электронное издание. Глав. ред. С.А.Токарев. Т. I-II. Москва: [б.и.], 2008. - 1147 с.
132. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. /Под редакцией С.М.Прозорова. том 1. [Текст]/ Москва: Восточная литература, 2006;
133. Малтаев К.Ж., Усманов Т.М. Тарыхый аймак таануу[Текст]/ Ош-2009
134. Неклюдов С.Ю. Тенгри /Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М. Мелетинский[Текст]/ Москва: Изд. СЭ. 1990. 170; 89.
135. Неклюдов, С.Ю. Тенгри. / Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М. Мелетинский[Текст]/ Москва: Изд. СЭ. 1990. 672 с.
136. Неклюдов, С.Ю. Мифология тюркских и монгольских народов[Текст]/ Тюркологический сборник 1977. М., 1981. 296 с.
137. Нестеров, С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья[Текст]/ Новосибирск: Наука, 1990. 143 с.
138. Орхон-Енисей тексттери.- Фрунзе: “Илим», 1982. - 240 с.
139. Оштогу ыйык жерлер жана эл билими[Текст]/ Б., 2010.
140. Ошская область. Энциклопедия[Текст]/ Ф., 1987. С.190.
141. Ошанин В. Каратегин и Дарваз. [Текст]/ Изв. ИРГО, 1881. Т.XVI. Вып. I. - С. 21-23.
142. Петраш Ю Г. Материалы о пережитках доисламских культов на юге Киргизии // Философские проблемы атеизма[Текст]/ М : АН СССР, 1963. - С. 260-261.
143. Петраш Ю Г. Несвященная «святость»[Текст]/ Ташкент: Узбекистан, 1988. - С -11.
144. Потапов Л. П. Алтайский шаманизм. – Л.: Наука, 1991. -321 с.
145. Петраш Ю.Г. Ложные “святые” местности Южной Киргизии[Текст]/ Ош., 1961 (на узб. языке) и т.д.
146. Подвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе[Текст]/ М., 2003.
147. Петраш Ю. Г. «Святые» места обмана[Текст]/ Фрунзе, 1961.
148. Радлов, В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи[Текст]/ СПб., 1872. Ч: 4.
149. Рождественский М. Хазрет Аюбские теплые воды и Джеляль-Абадская санитарно-гигиеническая станция / Ежегодник Ферганской области[Текст]/ Новый Маргелан, 1902. - С. 66-69.

150. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племён. Наречие дикокаменных киргизов[Текст]/ СПб, 1885.
151. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника[Текст]/ М., 1989. С.349.
152. Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление [Текст]/ Фрунзе, 1981.
153. Святые места севера Кыргызстана: природа, человек, духовность[Текст]/ Б., 2015.-157 с.
154. Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы // Тюркологический сборник-1971. -М.: "Наука", 1972. С. 213-226.
155. Собрание указаний и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. СУ РСФСР. 1917.№11.С.160.Средней и Центральной Азии. X-XIX вв[Текст]/ Ташкент: Фан, 1988. С. 122
156. Сухарева О. А. Ислам в Узбекистане[Текст]/ Ташкент: Изд-во АН Узб ССР, 1960. -86 с.
157. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма[Текст]/ М.,1969.-336с
158. Сыма, Цянь. Ши Цзи (Тарыхый жазмалар) [Текст]/ Цянь, Сыма. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Т. II. Б.: [б.и.], 2003. - 293 б.
159. Сухарева О. А. К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды Института истории и археологии АН УзССР[Текст]/ Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. Т. II. -Ташкент, 1950.
160. Суверенный Кыргызстан: проблемы традиций и социальной целостности[Текст]/ Бишкек, 1999.
161. Саксанов Т. С. Паломничество к святым местам: традиция и современность[Текст]/ М., 1991. С. 44-45.
162. Снесарев Г. П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии[Текст]/ М., 1983.
163. Святые места Юга Кыргызстана: Природа, Манас, Ислам/Культурно-исследовательский центр Айгине [Текст]/ Б., 2013.
164. Святые места неприкосновенны [Текст]/ Аргументы и Факты Кыргызстан. 2007. № 33. С. 9.
165. Сабирова В. Вечно манящая к себе Сулейман гора. Из её брошюры «Природа в культурах этносов Кыргызстана: традиции и современность» [Текст]/ Б., 2012.
166. Семенов П.П. Первая поездка на Тянь-Шань или небесный хребет до верховьев реки Яксарта или Сыр-Дарьи в 1957 году [Текст]/ Вестник географического общества. 1858. Часть XXXIII. Отдел И. - С. 12-13.
167. Семинар по вопросам легитимации святых мест Кыргызстана КИЦ «Айгине». Бишкек, 11 августа 2009 г.
168. Талас жергесиндеги кылым карыткан мазарлар[Текст]/ Б., 2005.

169. Таджикибекова Ж. Объект Всемирного наследия “Священная гора Сулайман-Тоо”: история музеефикации. Магистерская диссертация[Текст]/ Барнаул, 2019.С.5.
170. Табышалиева А. С. Вера в Туркестане (Очерк истории религий Средней Азии и Казахстана) [Текст]/ Бишкек, 1993.С.120.
171. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек. Общество[Текст]/ Э.Л. Львова, И.В. Октябрьская, А.М. Сагалаев, М.С. Усманова. Новосибирск, 1989. -С.7.
172. Токарев С.А. Ранние формы религии.-М.: Политиздат[Текст]/ 1990.С.32 – 38; 51 – 83; 255 – 258; 266 – 291; 404 – 551; 564 - 576
173. Таскин В. С. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху /Введение, перевод и комментарии В.С.Таскина. – М.: Наука, 1984. – 486 с. МИДКНГД.
174. Токарев, С.А. Эротические культы [Текст]/ С.А.Токарев. Религиозные верования. Свод этнографических понятий и терминов[Текст]/ М., Политиздат, 1993. - 116 с.
175. Токарев, С.А. Проблемы изучения ранних форм религии в советской науке [Текст]/ С.А.Токарев. Избранное. Теоретические и историографические статьи по этнографии и религиям народов мира. Том I. М., 1999. - 400 с.
176. Толстов, С.П. К истории древнетюркской социальной терминологии [Текст]/ С.П.Толстов. Вестник Древней истории. 1938. № 1 (2). С. 72-81.
177. Урманов Э.А. Ислам и кыргызы. Бишкек[Текст]/ 2001. -С. 30.
178. Урманбетова Ж.К., Абдрасулов С.М. Истоки и тенденции развития кыргызской культуры[Текст]/ Б., 2009. -С. 34 – 35.
179. Федченко А.П.. Письма в Туркестанские ведомости. // ИРГО. - СПб, 1872. - Т. 8; его же: Путешествие в Туркестанский край[Текст]/ СПб, 1875; его же: В Кокандском ханстве. - СПб, 1875.
180. Чороев, Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии середины VII – начала VIII вв. по арабоязычным и персоязычным источникам IX-XIII вв[Текст]/ Ташкент, 1988.
181. Фиельструп, Ф. А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века[Текст]/ М., 2002.
182. Худяков, Ю.С. Киргизы на просторах Азии [Текст]/ Ю.С.Худяков. Бишкек, [б.и.], 1995. - 186 с.
183. Худяков, Ю.С. Киргизы в Восточном Туркестане [Текст]/ Ю.С.Худяков. Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии, - Бишкек, [б.и.], 1996. - С. 180-195.
184. Худяков, Ю.С. Шаманизм и мировые религии у кыргызов в эпоху средневековья [Текст]/ Ю.С.Худяков. Традиционные верования и быт народов Сибири XIX - начало XX в. Новосибирск: Наука, 1987. С. 65-75.
185. Чоротегин, Т. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии до монгольского времени [Текст]/ Т.Чоротегин. - Бишкек: [б.и.], 1995. - 72 с.

186. Чороев, Т.К. Некоторые сведения по истории раннесредневековых тюркских этносов Восточного Туркестана [Текст]/ Т.К.Чороев. Этнокультурные процессы в Южной Сибири и Центральной Азии в I-II тысячелетии н.э. - Кемерово, [б.и.], 1994. - С. 96-102.
187. Чебодаева, М.П. Образ Богини Умай (Ымай) в изобразительном и декоративном искусстве Хакасии [Текст]/ М.П.Чебодаева. Абакан: Хакаское книжное издательство, 2019. 40 с.
188. Шаманизм народов Сибири. Этнографические материалы XVIII-XX вв[Текст]/ Хрестоматия. СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2006. С.161.
189. Шукуров Э.Дж. Природные основы устойчивого развития Кыргызстана[Текст]/ Бишкек, 2009.
190. Ысык-Көлдөгү ыйык жерлер: касиет, зыярат, өнөр.-Б., 2009 (кыргыз, орус жана англис тилдеринде чыкты).

Архивдик материалдары

1. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архиви (мындан ары: КР БМА).Ф.2597.Оп.2.Д.27.Л.15–18; 32; 34–35; 148.
2. Муминов А.К. Исхак-баб Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архиви (мындан ары: КР БМА) Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архиви (мындан ары: КР БМА).Ф.2597.Оп.2.Д.27.Л.15–18; 32; 34–35; 148.
3. Центральный архив политической документации Кыргызской Республики. Ф.6.Оп.6.Д.193.Л.81.

Мезгилдүү басма сөз материалдары

- 1.«Кырчын» газетасы. №3,4. Б., 2009
- 2.«Аксы турмушу» газетасы, № 3. Кербен шаары. 2010
- 3.«Айгине» маданий –изилдөө борборунун (календар) журналы. «Ыйманды бакан ыйыктык» Түштүк аймагынын ыйык жерлери» аттуу журналы.Б.,2012
- 4.Султаналы Арстанбек. Абшыр-ата ыйык жайы//Азаттык үналгысы/2003.24-июль//www.azattyk.org
- 5.Султанаалы Арстанбек. Абшыр-ата ыйык жайы//Азаттык үналгысы/2003.24-июль//www.azattyk.org

Чет тилдердеги илимий эмгектер

1. Ahmedbeyoglu, A. Bizans Tarihiçisi Menandros'un Türkler (Gök Türkler) hakkında verdigi bilgiler / Tarih Degisi. Sayı 50 (2009/2), İstanbul, 2010. s.11-25.
- 2.Apsalon, K. The diluvial anthropomorphic statuettes and drawings especially the so-called Venus statuettes, discovered in Moravia. A comparative study / Artibus Asiae, Institute of Fine Arts, New-York University. Vol. XII, 3. 1949.
3. Barthold, W. Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften / Radloff, W. Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. Nebst einer Abhandlung von W. Barthold: Die Historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1897. – S. 1-36.

4. Mahmud Kaşğari. «Divanü lügat-it-türk». Dörd cildde. III cild. Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.
5. Marshack, A. Roots of Civilization. New York, 1967.

Илимий эмгектер жана монографиялар

1. Аманбаева, Б. Кыргызский шаманизм: традиция и современность [Текст] / Б.Аманбаева // Материалы науч.-практ. конф. «Музей новой формации: традиции и новации», М-89 (11–12 дек. 2003 г.). – Бишкек, 2003. – С. 42 – 43.
2. Абашин С. Н. Ислам и культ святых в Средней Азии [Текст]// Этнографическое обозрение. 2001. № 3. С. 128-129;
3. Абдылдаев, М.К. Синкретизм пережитков доисламских и исламских верований киргизов (на материалах Киргизской ССР) [Текст]: автореф. дис. ... канд. ист. наук / М.К. Абдылдаев. – Фрунзе, 1967. – 22 с.
4. Абдылдаев, М.К. Из истории религии и атеизма в Кыргызстане [Текст] / М.К. Абдылдаев. – Бишкек: Илим, 1991. – 128 с.
5. Адылов, Д.У. Лечение на мазарах: истоки целительства, типы целителей и критерии оценки их профессиональной квалификации, методы лечебного воздействия [Текст] / Д.У. Адылов // Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде. – Бишкек, 2007. – С. 352–366.
6. Абубакиров, Е.К. Тенгрианство в духовной культуре кыргызов: история и современность [Текст]: автореф. дис. ... канд. культурологии / Е.К. Абубакиров. – Бишкек, 2013. – 26 с.
7. Айтпаева Г. Кыргызстандагы ыйык жерлердин түркүнүүлүгү, аларды коргоо жана өнүктүрүү, тажрыйбалары, <https://aigine/>
8. Абашин С.Н. Мазар Бобои-об: о типичности и нетипичности святых мест Средней Азии // Рахмат-наме: Сборник статей к 70-летию Р.Р. Рахимова / Отв. ред. М.Е. Резван. - СПб.: МАЭ РАН, 2008
9. Айтбаев М.Т. Историко-этнографический очерк о кыргызах по материалам севера Кыргызстана. [Текст]/ Б.: Алтын-тамга, 2022. С.271.
- 10.Б. де Кордые. Евразийское мусульманство? (Взгляд на положение, эволюцию ислама и исламизма в бывших советских республиках Средней Азии и Каспийского региона) [Текст]/ Центральная Азия и Кавказ. 2008, № 5 (59). С. 155-156.
- 11.Басилов В.Н. Что такое шаманство? [Текст]/ Этногр. обозрение.- 1997.№5.С.149–151.
- 12.Беляков Ю. Легенда о поездке Али ибн Талиба в Китай[Текст]/ Слово Кыргызстана.2019.30 августа.
- 13.Беляков Ю. Легенда о пещере Чил-Устун[Текст]/ Слово Кыргызстана.2019.20 марта.
- 14.Веселовский Н.И. Отчёты Археологической Комиссии за 1882-1888 гг[Текст]/ СПб, 1888. - С. 123.

15. Горшунова О. В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины)// Итоги полевых исследований[Текст]/ М., 2000. С. 24.
16. Горшунова О.В. Места поклонения Ферганы как объект научного исследования [Текст]/ Этнографическое обозрение. 2002. № 1.
17. Горшунова О.В., С.А. Пешкова. Фертильность и сакральное женское начало в среднеазиатских целительских и ритуальных практиках[Текст]/ Медицинская антропология и биоэтика. Научный, образовательный, научно-популярный журнал. Вып.5.2014.23 июня.
18. Дюшенбиев С.У. Кыргыз көчмөндөрүнүн диний ишенимдери/Алтай элдери. Мал-чарбачылыгы. Эл аралык Алтай элдери симпозиуму VIII.2019-ж. 19 – 23-августу[Текст]/ Истанбул., 2023. 463 б.
19. Каратаев О. К. Байыркы түрктөрдүн Умай-Энеге болгон ишенимдери[Текст]/ кыргыз каганаты турк мамлекеттүүлүгүнүн алкагында. Борбордук Азиядагы Улуу Кыргыз каганатынын түптөлгөндүгүнүн 1170-ж. арналган//Эл аралык конгресси.Б., 2014 ж.б.
20. Котвич В.Л. Монгольские надписи в Эрдени-дзу[Текст]/ Сб. Музея антропологии и этнографии при Российской АН.Т. 5. Вып. 1. П., 1918. С.86.
21. Көчкүнов А.С. Ислам дининин кыргыздардын Совет мезгилиндеги маданий өнүгүшүнө тийгизген таасири[Текст]/ Актуальные вопросы истории кыргызского народа: прошлое, настоящее и будущее. Сб. стат. В честь 70-летия кыргызского историка и востоковеда Мокеева Анварбека Мокеевича.-Б., 2019.С.329 – 330.
22. Кисляков Н.А. Материалы по древним верованиям горных таджиков // Страны и народы Востока. М.: Наука, 1989. - Вып. XXVI. - Книга 3. - С. 249-268.
23. Мавзолей Асаф ибн Бурхия [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://incredibleosh.kg/?p=249>
24. Муминов А.К. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: наследие Исхак-баба в нарративной и генеалогической традициях. Т. 1: Открытие дороги для ислама. Сакральное сказание об Исхак-бабе [Текст]/ Введ., сост. крит. текстов, пер. на рус. и англ. яз., коммент. и указ.: Д. ДиУис, А. К. Муминов, Д. О. Рахимжанов, Ш. Ш. Зиёдов; изд.: Д. ДиУис, А. К. Муминов. - Алматы – Блумингтон – Ташкент: Дайк-Пресс, 2013.
25. Мечеть Рават Абдуллахана — памятник 16 века в г.Ош [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tourkg.com/2014/05/ravat-abdullahana.html/>
26. Мухаммад Хаким хан Тура. Мунтахаб ат-Таварих. Листы рукописи (445а, 445б, 446а). События 1819/20 г. Перевод с персидского В.К. Шухавцова. (Огудин В.Л. В пещере Чиль-Устун. Ферганская правда. 7 02.1987 макаласында жарыяланган).

27. Молдобаев, И.Б. Кыргызский шаман (бакшы) в 20-е годы XX века [Текст]/ И.Б.Молдобаев. Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. IV. Москва, 2001. С. 232-237.
 28. Огудин В. Л. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы [Текст]/ Автореферат диссертации доктора исторических наук.-М., 2003.
 29. Симонов А. В предгорьях Алая/ Туркестанские ведомости. 1887. №2-5. <http://www.kenesh.kg/Articles/2675ь>
 30. Токарев, С.А. К методике этнографического изучения материальной культуры [Текст]/ С.А.Токарев. СЭ. № 4. 1970. С. 3-17.
 31. Токарев, С.А. Пережитки родовых отношений у хакасов в XIX в. [Текст]/ С.А.Токарев. Сиб. Этногр. Сборник. Вып. 1. М.-Л: 1952. - С. 109
-

Тиркемелер

№1 сүрөт Араван району, Араван айылы, Котур Булак

№ 2 сүрөт Жалилов Ташболот корукчу 75 жашта. Котур Булак

№ 6 сурет Өзгөн району, Чеч-Дөбө айылы, Мазар Булак жайгашкан аймак. Токуров Базарбай 70 жашта

№7 сүрөт Өзгөн району, Чеч- Дөбө айылы, Мазар Булак

№8 сүрөт Кара-Суу району, Коммунизм айылы, Исмаил калпанын киши караган үйү

№ 9 сүрөт Исмаил калпанын багы

№ 10 сүрөт Исмаил калпанын багындагы дарактан суу чыгып дарылык касиетти болгон. Ал суу келген адамдын ниетине жараша чыгып турган.

№ 11 сүрөт Исмаил калпанын келини, Шаимкулова Ырыс 57 жашта

№12 сүрөт Исмаил калпанын небереси Акматов Капар 58 жашта

№ 13 сүрөт Алиев Таир 65 жашта, Кара-Суу районун Коммунизм айылынын тургуну

№ 13 сүрөт Шермаматова Максаткан, 52 жашта, ош шаарынын тургуну

№ 16 сүрөт Жалалабад облусу, Ноокен району, Ноокен айылы. Төө-таш сөөлдөргө шыпаа

№17 сүрөт Төө – таш

№ 18 сүрөт Балтабаев Таирбек 66 жашта, Ноокен районун Ноокен айылынын тургунунун чарбасында Төө-таш жайгашкан.

Төө-Таш зыярат кылуу учурунда Пирматов Алтинбек Кара-Суу районун тургуну, 48 жашта, уруусу мөөнөк

Токтогулов Өсөргөк 67 жашта, Ноокен району, Ноокен айылы уруусу төөлөс
Балтабаев Таирбек 66 жашта, Ноокен району, Ноокен айылы уруусу багыш